

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 55/Bahar 2024

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2024

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASİMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 30/04/2024

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2024

SAYI: 55

MART

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına

Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakıncağ Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1061, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr

Bilgi Edinme Birimi: botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara /30/04/2024

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu(Başkan)

Prof. Dr. Hayal Şebnem Atakan(Üye)

Prof.Dr.Hatice Oruç(Başkan Yardımcısı)

Prof. Dr. İsmail Güven (Üye)

Doç.Dr.Tülay Ercoşkun(BaşkanYardımcısı)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Üye)

Prof. Dr. Bekir Koç(Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof.Dr. Ali Akyıldız (İstanbul 29 Mayıs Üni.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Ün.)

Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Ün.)

Prof.Dr. Selda Kılıç (Ankara Ün.)

Prof. Dr. Geza David (Macaristan)

Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Ün.)

Prof.Dr.Ayla Efe (Eskişehir Anadolu Ün.)

Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Ün.)

Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Ün.)

Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Emekli Öğr. Üyesi)

Prof.Dr. Pal Fador (Macaristan)

Prof.Dr.Orlin Sabev ((Bulgaristan)

Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)

Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Ün.)

Prof.Dr.Dragi Gjorgiev (Makedonya)

Prof. Dr. Yusuf Sannay (TOBB ETÜ)

Prof.Dr. Aladin Husic (Bosna)

Prof..Dr. Giorgio Del Zanna (İtalya)

Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Ün.)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2024

SAYI: 55

MART

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof.Dr. Necdet Aysal -Ankara Üni.
Prof. Dr. Murat Keçiş- Muğla Üni.
Prof.Dr. Selda Kılıç- Ankara Üni.
Prof.Dr. Bekir Koç- Ankara Üni.
Prof.Dr. Jülide Akyüz Orat – Ankara Üni.
Prof.Dr. Emine Erdoğan Özünlü- Hacettepe Üni.
Prof.Dr. Serdar Sarısır – Ankara Üni.
Prof.Dr. Hamiyet Sezer Fezzioglu- Ankara Üni.
Prof.Dr. Hülya Taş – Ankara Üni.
Doç.Dr. Resul Ay – Hacettepe Üni.
Doç.Dr. Muhammed Ceyhan – Yalova Üni.
Doç.Dr. Tülay Ercoşkun- Ankara Üni.
Doç.Dr. Ayşegül Kılıç – Trakya Üni.
Doç.Dr. Sadık Fatih Torun – Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi
Doç.Dr. Muhammed Yazıcı – Muğla Üni.

Yayın Sekreteri: Dr. Öğr. Üyesi Merve Cemile Sönmez
Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

OTAM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve INDEX COPERNICUS
tarafından taranmaktadır.

OTAM' da yayınlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayınlanamaz.
Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Resmi: Çanakkale Boğazı- Kilitbahir Kalesi

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

SPRING 2024

NUMBER: 55

MARCH

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 133, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1061

Fax No: +90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr

Information: botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara /30/04/2024

Editorial Board

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (President)

Prof. Dr. H. Şebnem Atakan (Membership)

Prof. Dr. Hatice Oruç (Vice President)

Prof. Dr. İsmail Güven (Membership)

Doç. Dr. Tülay Ercoşkun (Vice President)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Membership)

Prof. Dr. Bekir Koç (Membership)

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof. Dr. Ali Akyıldız (İstanbul 29 Mayıs Un.)

Prof. Dr. Selda Kılıç (Ankara Un.)

Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Un.)

Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)

Prof. Dr. Geza David (Macaristan)

Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Un.)

Prof. Dr. Ayla Efe (Eskişehir Anadolu Un.)

Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Retired Professor)

Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Un.)

Prof. Dr. Orlin Sabev (Bulgaristan)

Prof. Dr. Pal Fodor (Macaristan)

Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Un.)

Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Ün.)

Prof. Dr. Yusuf Sarnay (IOBB ETÜ)

Prof. Dr. Dragi Gjorgiev (Makedonya)

Prof. Dr. Giorgio Del Zanna (İtalya)

Prof. Dr. Aladin Husic (Bosna)

Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Un.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)

Board of Referees for this volume

Prof.Dr. Necdet Aysal -Ankara Uni.
Prof. Dr. Murat Keçiş- Muğla Uni.
Prof.Dr. Selda Kılıç- Ankara Uni.
Prof.Dr. Bekir Koç- Ankara Uni.
Prof.Dr. Jülide Akyüz Orat – Ankara Uni.
Prof.Dr. Emine Erdoğan Özünlü- Hacettepe Uni.
Prof.Dr. Serdar Sarısır – Ankara Uni.
Prof.Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu- Ankara Uni.
Prof.Dr. Hülya Taş – Ankara Uni.
Doç.Dr. Resul Ay – Hacettepe Uni.
Doç.Dr. Muhammed Ceyhan – Yalova Uni.
Doç.Dr. Tülay Ercoşkun- Ankara Uni.
Doç.Dr. Ayşegül Kılıç – Trakya Uni.
Doç.Dr. Sadık Fatih Torun – Gendarmerie and Coast Guard Academy
Doç.Dr. Muhammed Yazıcı – Muğla Uni.

Secretary of the Editorial Board: Assist. Prof. Dr. Merve Cemile Sönmez
Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

*OTAM is indexed/cited in TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS
and INDEX COPERNICUS*

*An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the
Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.*

Photo: Dardanelles-Kilitbahir Castle

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

AŞKIN, BEKİR EMRE

Osmanlı İktisat Tarihçisi Yavuz Cezar Üzerine Bir Akademik Biyografi Denemesi /
An Academic Biography on Ottoman Economic Historian Yavuz Cezar 1

ÇİFTÇİ, SAİT EMRE

Mehmed Çelebi Saltanatında Gelibolu Savaşı (29 Mayıs 1416) / Gallipoli War in the
Period of Mehmet Çelebi (May 29, 1416)..... 31

ERDİM, FATMA

Erken Dönem Osmanlı Taşra Bürokrasisinde Kazâyâ Usulü: Edremid Kadısı
Mevlânâ Sinan'ın Midilli'de Yazdığı Kazâyâ Defteri/ The Practice Of *Kazâyâ* in
Early Ottoman Provincial Bureaucracy: *Kazâyâ* Register Kept by the *Kadı* of
Edremid, Mawlana Sinan in Lesbos 43

KARATAŞ, MURAT

1915 Yılında Kumkale Muharebesinde Şehit Olanların Defnedildiği Alanın Tarihsel
Kaynaklarla Tespiti / Identification of the Area Where the Martyrs were Buried in
the Battle of Kumkale in 1915 based on Historical Sources..... 101

SEYİTDANLIOĞLU, MEHMET

XIX. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynakları: Osmanlı İmparatorluğu'na Gelen
Gezginlerin-Avrupalıların Anıları: Bir Bibliyografya Denemesi / Sources of the 19th
Century Ottoman History: Memoirs of Travellers-Europeans Came to the Ottoman
Empire: A Bibliography Practice..... 117

SÖNMEZ, MERVE CEMİLE

Aleksandır Karatodori Paşa'nın Sisam Beyliği (1885-1895) / Samos Governorship
of Alexander Karatheodori Pasha (1885-1895)..... 155

ŞEN, MUHAMMED SEYYİT

Molla Lutfi'nin İdam Edilmesinde Felsefî Ve Gizli İlimlerin Rolü / The Role of
Philosophical and Occult Sciences in the Execution of Molla Lutfi..... 171

KİTAP KRİTİĞİ/BOOK REVIEW

YÜKSEL, HASAN

Oruç Beğ Tarihi'nin Neşrine Dair 193

OSMANLI İKTİSAT TARİHÇİSİ YAVUZ CEZAR ÜZERİNE BİR AKADEMİK BİYOGRAFİ DENEMESİ*

An Academic Biography on Ottoman Economic Historian Yavuz Cezar

Bekir Emre AŞKIN**

Özet

Yavuz Cezar, Osmanlı tarihi araştırmalarına çok önemli ve kritik katkılar yapmış bir iktisat tarihçisidir. Akademik biyografi niteliğindeki bu makalede Cezar'ın akademik kariyeri ve ortamı, eserleri ve bunları üretirken beslendiği kaynaklar, yaptığı tespitler ve ulaştığı sonuçlar bütüncül bir bakış açısıyla incelenmektedir. Cezar özellikle mali tarih ve kurumlar, sarraflar ve kredi ilişkileri, esham sistemi, vergiler ve reformlar gibi Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik tarihini aydınlatacak pek çok farklı konuda eser ortaya koymuştur. Şöhreti araştırmacıların malumu olan "Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih" başlıklı tek kitabı, yayımlandığı 1986 yılından beri Osmanlı tarihi araştırmalarında başucu eserlerden biri olma özelliğini bugün dahi korumaktadır. Kurumlara özel bir ilgi gösteren Cezar, kurumların bütün yönleriyle araştırılması ve anlaşılmasından sonra daha sağlam analizler yapılabileceğini iddia etmiş; kendi eserlerinde bu temeli inşa etmek üzerine yoğunlaşmıştır. Kaynakları eleştirel ve metodolojik süzgeçten geçirerek okumak ve sosyo-ekonomik değişim-dönüşüm sürecinin serencamını ayrıntılandırmak üzere literatürde asli bir yer edinmiştir. İktisat tarihçileri üzerine

* Metnin yazımında bazı ayrıntıların aydınlatılmasında kendisine danıştığım Prof. Dr. Yavuz CEZAR'a nezaketi için müteşekkirim.

** Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı, bemreaskin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3273-0214.

yapılacak uzun soluklu bir araştırma projesinin ilk eseri olan bu makale, alandaki akademik biyografi boşluğunun doldurulması hususunda bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İktisat Tarihi, Osmanlı İktisat Tarihi, Osmanlı Maliyesi, Kurumlar, Yavuz Cezar.

Abstract

Yavuz Cezar is an economic historian who has made significant and critical contributions to the Ottoman historical studies. This paper, as an academic biography, tries to offer a holistic analysis of Cezar's academic career and environment, his works and the sources he used, and his findings and conclusions. Cezar produced works on a wide range of topics that shed light on the socio-economic history of the Ottoman Empire, such as financial history and financial institutions, *sarrafs* and their credit relations, the *esham* system, taxation, and reforms. His only book, titled "An Era of Crisis and Change in the Ottoman Finance Department: Financial History from the Eighteenth Century to the Tanzimat", which is well known to researchers, has been one of the essential works in Ottoman history research since it was published in 1986. Cezar paid special attention to institutions and argued that robust analyses could be made only after institutions were thoroughly researched and understood, which is why he concentrated on building this foundation in his own works. He has achieved an essential place in the literature by reading the sources through a critical and methodological filter and elaborating on the process of socio-economic change and transformation. This paper is the first work of a long-term research project on economic historians and aims to contribute to filling the academic biography gap in the field.

Keywords: Economic History, Ottoman Economic History, Ottoman Finance, Institutions, Yavuz Cezar.

Giriş

Yavuz Cezar, 25 Haziran 1946 tarihinde Erzincan'da doğdu.¹ Osmanlı tarihçisi Mustafa Cezar² ile öğretmen Fevziye Cezar'ın oğlu olarak dünyaya gelen Yavuz Cezar, ilkokul eğitimini Üsküdar'daki Paşakapısı İlkokulunda tamamladı.³ Orta ve lise öğrenimini ise 1957-1965 yılları arasında Türkiye'nin en eski ve köklü liselerinden biri olan Saint Joseph Fransız Lisesi'nde bitirdi.⁴ Aynı zamanda AFS (American Field Service) bursu ile Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti, Utah-Wasatch High School'da değişim öğrencisi olarak eğitim aldı. 1965'te, dönemin akademik tartışmalarının merkezlerinden biri olan İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde eğitimine başladı. İlk iki yıl ortak dersleri aldıktan sonra İstatistik-Maliye disiplinlerini seçerek alanını belirledi. İktisat Fakültesi'ni tercih etmesinin arkasında yatan sebepler, Türkiye'de planlı ekonomiye geçişin etkisiyle iktisat biliminin revaç bulması ve daha önce edindiği yurtdışı tecrübesi sebebiyle sosyal mevzulara ilgisinin artması olmuştur.⁵ 1961 Anayasasının ardından ortaya çıkan yeni kurumlar iktisatçıları önemli bir meslek grubu haline getirmişti. Özellikle Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulmasıyla iktisatçıların prestiji yükselmişti.⁶ İktisat Fakültesi'ne girdiği yıllarda fakültenin öğretim kadrosunda Ömer Lütfi Barkan, Sabri Ülgener, Ömer Celal Sarc, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Orhan

¹ İktisat Fakültesi'ndeki sınıf arkadaşlarının Yavuz Cezar'ın doğumuna atfen Karınca Yılığ'ına yazdığı kısım: "ve Tanrı Erzincan'a müthiş bir depremle verdiği onulmaz acıları hafifletsin deyi Yavuz kaluna emreyledi; 'Gel bakalım yeryüzüne artık, dokuz ay on gün oldu.'" İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi 1969 Karınca Yılığ.

² 1920 yılında Amasya'da doğan Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (1965) ve dört ciltlik *Mufassal Osmanlı Tarihi* (1957- 1960) başta olmak üzere pek çok önemli esere imza atmış bir Osmanlı tarihçisi ve sanat tarihçisidir. Tarih öğretmeni olarak İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'ne atandıktan sonra 1969'da doçentliğe, 1978'de profesörlüğe yükseldi. Akademi, 1982'de Mimar Sinan Üniversitesi'ne dönüştürüldüğünde Mustafa Cezar da Fen-Edebiyat Fakültesi'nde Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü başkanı oldu. Özellikle Türk sanat tarihi, şehircilik ve imar sistemi gibi alanlarda yayımlar yapan Mustafa Cezar, sonrasında ders vermeye devam etse de 1987 yılında emekli oldu. 3 Aralık 2009'da hakka yürüdü. Yavuz Cezar'ın, babası Mustafa Cezar'ın en önemli eserlerinden biri olan *Levendler* kitabına yazdığı önsöz için bkz. Yavuz Cezar, "İkinci Baskı İçin", *Osmanlı Tarihinde Levendler*, mlf. Mustafa Cezar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. IX-XI.

³ Bu okul günümüzde Paşakapısı Mesleki Eğitim Merkezi olarak hizmet vermektedir.

⁴ Önemli konumlara yükselmiş pek çok ismi mezun eden Saint Joseph Fransız Lisesi, 1870 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Kendisi gibi bir iktisat tarihçisi olan Zafer Toprak ile aynı dönemde okumuş ve mezun olmuşlardır.

⁵ Bilim ve Sanat Vakfı (BİSAV), *Otobiyografik Bir Anlatı V: Türkiye'de İktisat Tarihçiliği, Yavuz Cezar* (23 Ocak 2012).

⁶ Yavuz Cezar, "Tanzimat'tan Yeni Türkiye'ye Siyasetin Dönüşen Mimarisi Oturumu Açılış Konuşması", *İktisat Dergisi* 42. *İktisatçılar Haftası Özel Sayısı: Yeniden Yapılanma Sürecinde İktisat, Siyaset ve İlişkiler*, 540 (2018), s. 115.

Tuna, Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer gibi önemli isimler yer alıyordu.⁷ Belki de tarihinin en hareketli dönemini yaşayan fakülte, bahsedilen isimlere bakıldığında siyasi olarak adeta minyatür bir Türkiye portresi görünümündeydi.

Bugünden farklı olarak o dönem lisans öğrencileri yüksek lisans ve doktora seminerlerine kayıt yaptırabiliyordu. Cezar da lisans üçüncü sınıftayken bu seminerlere yazılmıştı. Devamında ise akademik kariyer hedefliyor ve Sabri Ülgener'in kürsüsünde bir iktisatçı olarak akademiye devam etmek istiyordu.⁸ Bu esnada, İktisat Fakültesi'nin verdiği asistanlık ilanına başvurmuş, gayet iyi bir kağıt vermesine rağmen sınav sonuçları açıklanmamıştı. Yaşanan bu hukuksuzluk neticesinde ortada idari yargıya taşınabilecek bir durum varken fakülteye bu şekilde intisap etmeyi uygun görmemişti.⁹ Ardından, 1970 yılında lisans eğitimini tamamladıktan sonra askerlik görevini yapmak üzere akademik ortamdaki uzaklaşmıştı. Bir buçuk sene sonra döndüğünde fakültede aynı bölümde okuduğu eşi Ayşe Cezar ile evlenmiş, 1973 yılında oğlu Barış Cezar¹⁰, 1977 yılında ise kızı Başak Cezar Kutlu¹¹ dünyaya gelmişti. Akademik ortamın içinde bulunduğu durum nedeniyle başka bir kariyer yoluna girmiş ve aslında iyi bir iş de bulmuştu. Tam işe girmek üzereyken yönünü tekrardan akademiye döndürecek bir gelişme yaşanmış, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi yeni asistan alımları için ilana çıkmıştı. Bu defa Cezar'ın tercihi İktisat Tarihi kürsüsü olmuştu. Bu tercih bazıları tarafından şaşkınlık hatta kızgınlıkla karşılanmış, "oraya girersen bir daha çıkamazsın!" şeklinde uyarılara bile konu olmuştu.¹² Nihayetinde başvurusu olumlu sonuçlanmış ve Ömer Lütfi Barkan'ın kurduğu akademik prestiji yüksek İktisat Tarihi kürsüsüne asistan olarak girmişti.

⁷ Ahmed Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 135-169. Fakülte'nin kuruluşuna ve kadrosuna dair bkz. Coşkun Çakır – Şevket Kâmil Akar, "İktisat Eğitiminin Beşiği: İ.Ü. İktisat Fakültesi'nin Kuruluşu", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 49 (1998), s. 271-310.

⁸ Karınca Yillığı'nda sınıf arkadaşlarının onun için yazdığı pasaj dikkat çekicidir: "Öğrenmeye başladığı günden bu yana ilim aşkıyla yanıp tutuşan değerli arkadaşımızın en kısa zamanda bu yolda başarılı olacağını umarken; ona, şen, esen ve bütün dileklerinin gerçekleşeceği uzun bir ömür dileriz".

⁹ Cezar, "Açılış Konuşması", s. 115.

¹⁰ Barış Cezar, Robert Lisesi ve Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi bölümünden mezun olduktan sonra uzun süre finans sektöründe çalıştı. Çevirmen olarak pek çok önemli eseri Türkçeye kazandırdı. Yapı Kredi Yayınları, Koç Üniversitesi Yayınları, Metis Yayınları ve İletişim Yayınları'ndan pek çok çevirisi yayımlandı.

¹¹ Boğaziçi Üniversitesi İşletme Bölümü'nü 1999 yılında yüksek onur derecesiyle bitiren Başak Cezar Kutlu, daha sonrasında yurtiçinde ve yurtdışında pek çok önemli şirkette üst düzey yöneticilik yaptı.

¹² Cezar, "Açılış Konuşması", s. 115.

Akademi: İktisat Tarihi Kürsüsü

Cezar'ın İktisat Fakültesi'ndeki lisans eğitiminden sonra iktisat tarihine yönelmesinin pek çok sebebi olduğu söylenebilir. Barkan'ın etrafında bir araya gelen araştırmacıların oluşturduğu ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve ekonomik tarihine dair en temel çalışmaların yapıldığı kürsü önemli bir cazibe merkezi haline gelmişti. Dönemin en önde gelen dergilerinden biri olan ve 1939 yılından beri çıkarılan İktisat Fakültesi Mecmuası, Barkan ve Ülgener gibi iktisat tarihçilerinin editörlüğünde yayımlanıyordu.¹³ Her bir sayıda Osmanlı iktisat tarihinin etkisi derin bir şekilde hissediliyordu. Ayrıca, Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT), feodalizm, doğu despotizmi ve geri kalmışlık gibi dönemin en hararetli ve popüler tartışma konularında iktisat tarihi kilit bir noktadaydı. İktisatçısından sosyoloğuna, edebiyatçısından felsefecisine pek çok araştırmacı/yazar, meseleleri ele alırken sırtını Osmanlı tarihine yaslayarak analiz yapma ihtiyacını hissediyordu. Babası Mustafa Cezar'ın Osmanlı Tarihi çalışmalarının içinde olması, büyüdüğü ortamda tarihçilerin sürekli ve yoğun olarak bulunması, ayrıca aldığı iktisat eğitimi ile yukarıda sayılan durumların birleşimi, onun akademiye girme tercihlerini şekillendirmiş olmalıydı. Mevcut ortamda aklındaki sorulara cevap verebilmek için doğru adresin iktisat tarihi kürsüsü olduğuna karar vermişti.

Cezar'ın asistan olarak göreve başladığı yıl Barkan yaş haddinden emekli olmuş, kürsünün başına aynı zamanda İktisat Fakültesi dekanı olan Lütfi Güçer geçmişti. Bu sırada Mehmet Genç ve Halil Sahillioğlu gibi iktisat tarihçileri kürsüde çalışmalarını sürdürmekteydi. Daha sonra kürsü başkanı olarak pek çok öğrenci yetiştirecek iktisat tarihçisi Tefik Güran da aynı yıl asistan olarak göreve başlamış, uzun süre Ömer Lütfi Barkan'ın asistanlığı yapan ve çalışmalarında ona yardımcı olan Mübahat S. Kütükoğlu ise İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne geçmişti.¹⁴

Yüksek lisans yapmadan direkt doktora devam edebildiği için Cezar da kısa süre içinde doktora yapmaya başladı. Kürsüde, özellikle Barkan'ın yoğun etkisiyle daha çok Osmanlı iktisat tarihi çalışılıyordu. Cezar'ın aklında ise, halihazırda bu kadar yoğun şekilde çalışılan Osmanlı iktisat tarihinden ziyade, farklı coğrafyaların iktisat tarihini oraların yerli araştırmacıları ile yarışacak ölçüde çalışmak vardı. Hem Türkiye'de hem de dünyada Osmanlı dünyasını çalışan pek çok araştırmacı varken, günümüzde dahi Türkiye akademisinde ihmal edilen

¹³ Mecmuanın bazı sayıları iktisat tarihçilerinin, özellikle de Barkan'ın her biri küçük bir kitap uzunluğundaki makalelerini içeriyordu. Örneğin 1962-63'te yayımlanan sayıda Barkan'ın dört adet makalesi, Sahillioğlu'nun ve Güçer'in de birer makalesi yer almıştı. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1962-63).

¹⁴ *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi 75. Kuruluş Yüldönümü Albümü*, ed. Seyhun Doğan – Çiğdem Börke Tunalı, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul 2011.

Avrupa, Asya, Latin Amerika, Afrika iktisat tarihleri üzerine çalışmak ve yoğunlaşmak haklı ve önemli bir istek gibi görünüyordu. Fakat Türkiye'deki akademik ortam bu tür çalışmalara pek müsait değildi. Dünyada ise iktisat tarihi disiplini yeniden şekillenmekte, sonradan “yeni iktisat tarihi” olarak adlandırılacak Kliometri yaklaşımı tüm hızıyla gelişmekteydi. O kadar ki, önde gelen iktisat tarihi dergilerinden olan *Journal of Economic History*'de 1971-75 tarihleri arasında yayımlanan makalelerin %72'si kliometrik metodolojiye dayanıyordu.¹⁵ İktisat teorisinin ve ekonometrinin tarih araştırmalarında kullanılması şeklinde özetlenebilecek bu yaklaşım, dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye'yi de etkilemekten geri kalmamıştı. Cezar da bu ortamda, öncesinde ve sonrasında birkaç ismin de yaptığı şekilde, kliometrik çalışmalara temel oluşturabilecek seriler bulmak ümidiyle Osmanlı Arşivi'ne girdi. Dış ticaret haddi, gelir dağılımı gibi verileri oluşturabilecek yeterli ve düzenli veriye ulaşmanın mümkün olmadığını gören Cezar, gerçek anlamda istatistikte kullanılabilir verileri içermeyen arşivden beklediğini bulamamıştı.¹⁶

Halil Sahillioğlu, muhtemelen ihmal edildiğini düşündüğü Osmanlı maliyesi üzerine çalışmasını tavsiye ettiğinde aslında Cezar'ın doktora tez konusu belirlenmiş oldu.¹⁷ 18. yüzyıl Osmanlı maliyesi üzerine çalışmalarına başlayan Cezar, hakkında monografiler üretmenin zor hatta rizikolu olduğu bir dönemi ele alıyordu.¹⁸ 18. yüzyıla yoğunlaşmasındaki temel motivasyonlarından biri, bu yüzyıl tam olarak bilinmeden ne Tanzimat sonrası dönem için sağlıklı yorumlar yapılabileceği ne de Osmanlı'nın klasik döneminin nasıl bir dönüşüm geçirdiğini anlayabilmenin mümkün olabileceğiydi. Arşivden pek çok belge toplamaya başlayan Cezar Osmanlı maliyesinin karmaşık yapısıyla karşılaşmıştı. İmparatorluk sadece mali yapısıyla değil, topyekün bir değişim sürecine girmişti. Bu nedenle, Osmanlı maliyesi üzerine sağlam temeller üzerinde inşa edilmiş bir

¹⁵ Ahmet Uzun, “Yeni İktisat Tarihi Akımı ve İktisat Tarihi Yazımına Katkıları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2/1 (2001), s. 83.

¹⁶ BİSAV, *Türkiye'de İktisat Tarihciliği, Yavuz Cezar*.

¹⁷ Sahillioğlu'nun diğer bir öğrencisi olan iktisat tarihçisi Ahmet Tabakoğlu da Osmanlı maliyesi üzerine çalışmaya aynı dönemde başladı. 1976-1981 yılları arasında “1680-1750 Osmanlı Mali Tarihi” başlıklı doktora tezini kaleme alan Tabakoğlu, tezini 1985 yılında Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi ismiyle yayımlamıştır. Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985. Bahsedilen dönemde ihmal edildiği düşünülse de sonradan Osmanlı maliyesi üzerine tafsılatlı monografiler yayımlanmıştır. Bazı önemli örnekler için bkz. Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018; Ömerül Faruk Bölükbaşı, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013; Linda T. Darling, *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi (1560-1660)*, çev. Adnan Tonguç, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.

¹⁸ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalm ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 5.

tez yazabilmek için yalnızca hazinenin gelir-gider rakamlarına indirgenmiş bir çalışma değil, öncelikle yeni oluşum ve kurumlaşmaları ortaya koyan bir yaklaşım tercih edilmeliydi.¹⁹ Bu durum bir kere kabul edildiğinde, çok daha kapsamlı bir analiz yapma ihtiyacı kendini göstermiş, devletin tüm kurumlarına nüfuz ederek mevcut sistematığı çözmek gerekmişti.

Osmanlı Mali Tarihi Literatürüne Atılan İlk Adımlar

“Osmanlı Devleti’nin Merkez Mali Tarihi Üzerine Bir Deneme (1774-1840)” başlıklı doktora tezini²⁰ yazmaya devam eden Cezar bu süreçte üç önemli makale yayımlamıştır. İlk makalesini 1977 yılında, Türkiye’nin en eski ve prestijli tarih dergilerinden biri olan *Belleten*’de “Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)” başlığıyla kaleme almıştır.²¹ Bu makale, muhallefat/tereke defterleri üzerine yapılmış öncü bir çalışmadır.²² Cezar’a göre, o güne kadar ayanlar hakkında yazılanlar, onların toplumdaki yerleri ve dayandıkları ekonomik ve sosyal güçleri bakımından aydınlatıcı nitelikte değildi, muhallefat kayıtları ise bu noktada bize önemli bilgiler verebilirdi. Dönemindeki diğer Anadolu ayanları ile karşılaştırarak tipik ve ortalama bir ayan olduğunu tespit ettiği Kör İsmailoğlu Hüseyin’i örnek seçen Cezar, 19. yüzyılın ilk yıllarındaki müsadere pratiğini bu ayan üzerinden ayrıntılarıyla incelemiştir. Ayrıca arşiv evrakının neyi söyleyip neyi söylemediğini sorunsallaştırarak çeşitli sorular etrafında ele aldığı meseleyi, farklı açılardan ve derinlemesine analize tabi tutmuştur. Makaledeki önemli tespitlerden birisi, devletin müsadere tatbik ederken esnek bir politika ile, duruma göre terekeyi aileye bir bedel karşılığında bırakarak rızıkoyu en düşük seviyeye indirebilmesi olmuştur. Halihazırda doktora tezini Osmanlı mali tarihi üzerine yazmakta olan Cezar, ayanlara uygulanan müsadere pratiğinin ekonomik ve mali yönlerini de özellikle vurgulayarak, devletin bu yolla hazineye -düzensiz- bir gelir sağladığını, fakat müsaderedeki asıl amacın “kaynakların yeniden dağılımı” şeklinde özetlenebileceğini belirtir. Bu makalesiyle muhallefat/tereke defterlerinin özellikle fiyat tarihi çalışmalarında ne kadar kullanışlı olabileceğini

¹⁹ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 5.

²⁰ Yavuz Cezar, *Osmanlı Devleti’nin Merkez Mali Tarihi Üzerine Bir Deneme (1774-1840)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1982.

²¹ Yavuz Cezar, “Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Belleten*, 41/161 (1977), s. 41-78.

²² Fatih Bozkurt, “Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 11/22 (2013), s. 194-195. Bozkurt, Cezar’ın bu makalesini yayımladığı yıllarda muhallefat kayıtlarının fazla ilgi görmediğini fakat 1980’li yıllardan sonra ilginin arttığını tespit eder.

bizzat gösteren Cezar, potansiyel metodolojik problemleri de “ifşa ederek”, günümüzde popüleritesi ziyadesiyle artmış olan bu defterleri kullanan araştırmacılara önemli uyarılarda bulunmayı ihmal etmemiştir.

İkinci makalesinde ise Zahire Hazinesi’ni ele almış ve kuruluş nizamnamesini ilk defa yayımlamıştır.²³ 1793’te Zahire Nezareti’nin, 1795’te ise hazinesinin kurulma sürecini ele alırken bu kurumları Osmanlı maliyesinin değişim dönemi içine yerleştirmiştir. Hazinenin kurulmasının arkasında yatan sebepleri (her ne kadar temel sebep İstanbul’un iâşe sorununa çözüm bulmak olsa da) değerlendirirken meseleyi geniş bir çerçeveye oturtması önemlidir.²⁴ Cezar’a göre 1787-1792 tarihleri arasında gerçekleşen savaşlar nedeniyle kaybedilen topraklarla verimli tarım arazilerinin elden çıkması, zahirenin öncelikle ordu ihtiyacı için kullanılması, kara ve deniz ulaşımının yani zahire taşımacılığının zorlaşması, İstanbul nüfusunun artması, zahire ambarlarının yetersiz olması ve mubayaa usulünün olumsuz etkileri kıtlık riskini arttırmış, nihayetinde Zahire Hazinesi’nin kurulmasına giden süreç başlamıştır. Her ne kadar III. Selim’in tahttan indirilmesinden sonra onun reform döneminin bir ürünü olan bu hazine işlevini önemli ölçüde yitirse de, 1840 yılında tek hazine sistemine dönüşe, yani Hazine-i Celile-i Maliye’nin kurulmasına kadar nasıl varlığını sürdürdüğü Cezar tarafından ayrıntılarıyla incelenmiştir.²⁵ Üçüncü çalışmasında ise Osmanlı mali tarihindeki en önemli uygulamalardan biri olan eshamı ele almış ve örnek belgeler sunarak öncü çalışmayı yapmıştır.²⁶ Daha sonra hem Yavuz Cezar²⁷ hem de Mehmet Genç²⁸ tarafından ayrıntılı şekilde çalışılacak olan esham uygulaması böylece literatüre kazandırılmıştır.²⁹

²³ Yavuz Cezar, “Osmanlı Devleti’nin Mali Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi”, *Toplum ve Bilim*, 6-7 (1978), s. 111-156.

²⁴ İstanbul’un iâşesine dair diğer önemli çalışması için bkz. Yavuz Cezar, “Osmanlı Devrinde İstanbul’un İâşesinde Et ve Ekmek”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. V, ed. Taha Parla, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 3816-3822.

²⁵ Doktora tezinde Zahire Hazinesi’ni ele almasını bu hazinenin diğer hazineler gibi devletin belli gelirlerini doğrudan idare, denetleme ve tahsil yükümlülüğü olmamasına bağlayan Cezar, bunun daha çok “döner sermaye biçiminde örgütlenmiş bir iâşe kurumu” olduğuna işaret eder. Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 152.

²⁶ Yavuz Cezar, “Osmanlı Mali Tarihinde ‘Esham’ Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler”, *Toplum ve Bilim*, 12 (1980), s. 124-143.

²⁷ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 79-88.

²⁸ Mehmet Genç, “Esham”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 376-380.

²⁹ Erol Özvar, “Economic History in Turkey”, *Dove va la storia economica? Metodi e prospettive sec. XIII-XVIII*, Firenze University Press, Firenze, 2011, p. 91-92; Murat Çizakça – Şevket Pamuk, “İktisat Tarihi”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Bilim “Sosyal Bilimler”*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 1997, s. 26.

Osmanlı Mali Tarihinin Ayrıntıları

1982 yılında doktora tezinin bitmesinin ardından Cezar, tezin kitap haline gelmesi için çalışmaya başlamış ve bu süreçte Osmanlı maliyesine dair önemli makaleler yayımlamaya devam etmiştir. Klasik dönem Osmanlı maliyesi üzerine, özellikle Ömer Lütfi Barkan'ın öncü çalışmaları sayesinde anlamlı bir birikim oluşmaya başlamışsa da, bir değişim ve geçiş dönemi olan Tanzimat ve Tanzimat öncesi Osmanlı mali tarihini benzer ilgiyi görmediğini vurgulayan Cezar, "Tanzimat'ta Mali Durum" başlıklı makalesiyle ilgiyi bu döneme yoğunlaştırmıştır.³⁰ Kritik bir dönüm noktası olan Tanzimat'ın ilanından hemen sonraki mali yılda, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'de 1841 yılına ait gelir-gider hesaplarının görüşülmesi ve mecliste alınan kararlar ekseninde yazılan bu makale, dönemin mali durumunun "fotoğrafının çekilmesi" bakımından değerlidir. Makalenin önemli bir kısmı mali verilere ve meclisteki tartışmalara ayrılmıştır. Osmanlı maliyecilerinin devlet maliyesine ilişkin yaklaşım ve uygulamalarına ve Tanzimat sonrası Rumi takvimin ve "kesin hesap" yasasının kabulü gibi meselelere ışık tutan makalede, bütçe tanımlaması üzerine bazı sorular da gündeme gelmiş, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde devre sonu kesin hesabının yanı sıra, ön tahmin niteliği taşıyan bazı bütçe hesaplarının da bulunduğu vurgulanmıştır.³¹ Bunun haricinde, imdadiye uygulaması üzerine ilk çalışmasını 1977'de Hacettepe Üniversitesi'nde düzenlenen kongrede sunmuş olmakla birlikte³², Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu mali krizi aşmak için 17. yüzyılın ikinci yarısındaki imdadiye uygulamalarını ele alan çalışmasını 1984 yılında yayımlayan Cezar, ilk olarak farklı imdad-ı seferiyyelerin bulunduğu vurgu yapmış ve araştırmacıların bu kavramları daha dikkatli kullanmaları

³⁰ Yavuz Cezar, "Tanzimat'da Malî Durum: 1840 ve 1841 Yıllarında Hazinesinin Gelir ve Gideri/1841 Yılı Kesin Hesabının Çıkarılmasına İlişkin Prosedür/Günün Mali Sorunları ve Meclis-i Vâlâ'nın Aldığı Kararlar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı II Cavit Orhan Tütengil'e Armağan*, 38/3-4 (1984), s. 291-342.

³¹ Bütçeler hakkında Barkan'dan sonraki bazı ayrıntılı çalışmalar için bkz. Tevfik Güran, *Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler, 1841-1918*, Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara, 2003; Mehmet Genç – Erol Özvar (ed.), *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 1-2*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006; Yakup Akkuş, "Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 10 (2013), s. 147-178.

³² Yavuz Cezar, "Osmanlı Mali Tarihinde İmdad-ı Seferiyye ve İmdad-ı Hazeriyye İsimli Vergiler", *First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, ed. Osman Okyar – Halil İnalcık, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1980, s. 37-38. Halil İnalcık ve Osman Okyar tarafından 1977 yılında organize edilen kongreye Immanuel Wallerstein, William McNeill, Bernard Lewis, Rhoads Murphey, Charles Issawi gibi dünyaca ünlü tarihçiler adeta akın etmiştir.

gerektiğini söylemiştir.³³ 18. yüzyıla özgü diğer imdadiyeleri, örneğin eyalet ve sancak mutasarrıflarına tahsis edilen türdeki imdadiyeleri incelemek için öncelikle 17. yüzyıldaki uygulamalara bakması ve terminoloji sorununu çözmesi gerekmektedir. Tanımlamalar, uygulamalar ve tespitler temelinde inşa edilen makalede, imdadiye ödemelerinin reayadan ziyade hâli vakti yerinde kişilerden istendiği, statü farkı gözetilmeden talep edildiği ve mahiyeti itibarıyla kısmi ve farklılaştırılmış bir cebri istikraz olduğu belirtilmiştir.

Gündemle ilgili gelişmelerle de yakından ilgilenen Cezar³⁴, Turgut Özal ile yoğunluk kazanan özelleştirmeler ve bunun üzerine yaşanan hararetli tartışmalara Osmanlı mali tarihinden önemli bir not düşmüştür.³⁵ Bu not aslında Özal'ın Boğaz Köprüsü'nün satılması meselesine “*satamazsınız beyefendi, satamazsınız!*” çıkışıyla muhalefet eden Halkçı Parti Genel Başkanı Necdet Calp'e “*gelirini satıyoruz*” demesi üzerine bu gelir satışı uygulamasının bir yenilik olmadığını vurgulayan önemli bir yazıdır. Cumhuriyet gazetesinde basılan ve aslında esham uygulamasının anlatıldığı bu yazıda, 18. yüzyılın ikinci yarısında piyasaya sürülen eshamın, her ne kadar olumlu bir etkisi olmuşsa da zamanla devlet maliyesine ne gibi bir büyüklükte zararı olduğu özetlenmiş, Özal dönemi özelleştirme uygulamalarının daha dikkatli ele alınması gerekliliği vurgulanmıştır. Mali çıkmaza girme riskini göz ardı edip kısa dönemli kârlar hedeflenerek devlet kaynaklarının sarf edilmesine uyarı niteliğinde olan bu gazete yazısı, Cezar'ın bir iktisat tarihçisi hatta daha önemlisi bir maliye tarihçisi olarak gündeme dair önemli bir katkısı olarak görülebilir.

Yavuz Cezar, 1985 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Teorisi ve İktisat Tarihi anabilim dalında doçent olmuştur. Aynı yıl Tersane-i Amire Hazinesi'nin kuruluşunu ele alan bir çalışmasını³⁶ ve Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi'ne yazdığı “Tanzimat'a Doğru Osmanlı Maliyesi” maddesini³⁷ yayımlamıştır. Tersane-i Amire Hazinesi'ne dair olan

³³ Yavuz Cezar, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki ‘İmdadiye’ Uygulamaları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2 (1984), s. 69-102.

³⁴ Konu ile direkt ilgili olmasa da gündemi takip etmesi bakımından, Yapıt'ta çıkan bir kitap eleştirisi üzerine yazdığı ve bizce “eleştirinin eleştirisi” olarak okunabilecek yazı, Cezar'ın ne kadar dikkatli bir okuyucu olduğunu da göstermesi bakımından önemlidir. Yavuz Cezar, “Bir ‘Garip’ Eleştiril!”, *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1984), s. 94-96.

³⁵ Yavuz Cezar, “Satış Tarihinin I. Özal’ı: 200 Yıl Önce de ‘Satış’ Vardı”, *Cumhuriyet* (3 Mart 1984), s. 1, 7.

³⁶ Yavuz Cezar, “Osmanlı Devleti’nin Mali Kurumlarından Tersane-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı’nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Ord. Prof. Dr. Ömer Lütfi Barkan’a Armağan*, 41/1-4 (1985), s. 361-388.

³⁷ Yavuz Cezar, “Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 924-933. Ansiklopedinin maliye başlığında Cezar'ın kaleme aldığı maddeden sonra Stanford Shaw'un

çalışma aslında çok önemli bir belge neşri olup, 18. yüzyılın sonundaki çoklu hazine döneminin İrad-ı Cedid ve Zahir Hazinelerinden sonra kurulan en önemli mali kurumlardan birinin kuruluş yarasını ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nin neden böyle bir hazine oluşturma ihtiyacını hissettiği sorusu üzerine Osmanlı donanmasını işaret eden Cezar, deniz kuvvetlerinin yeni bir düzene kavuşturulması için mali işlerin ayrı bir kurumsal yapı dahilinde yürütülmesinin öneminden bahsetmiştir. Askerî tarih, denizcilik tarihi ve benzeri alanlarda çalışan araştırmacıların üzerine eğildikleri meselelerin “özünü” anlayabilmeleri için iktisat tarihi ve maliye tarihini ihmal etmemeleri gerektiğinin iyi bir örneği olan bu çalışmanın, Cezar'ın tabiriyle bu araştırmacılar için “temel belgelerden biri olarak el altında bulundurulması” gerekmektedir. Bahsedilen ansiklopedi maddesinde ise doktora tezinin ana bulgularını paylaşmış ve Tanzimat'a giden süreçte Osmanlı maliyesinin durumu ve sorunlarını özetlemiştir.

Bir Bunalımın Anatomisi: Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi

Doktora tezi bitmiş olmasına rağmen tezin kitap haline gelmesi için uzun yıllar üzerine çalışmaya devam etmiş, hatta kendi ifadesiyle “sonu gelmez rötuşlardan” dolayı bu süre epey uzamıştır. En sonunda bu çalışma nihayete ermiş ve 1986 yılında “Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)” başlığıyla Alan Yayıncılık tarafından neşredilmiştir.³⁸ Cezar'ın *magnum opus*'u olan bu eserde, 18. yüzyıldan başlayarak Tanzimat'a kadar uzanan dönemde, Osmanlı Devleti'nin çeşitli mali kurum ve politikaları, yani maliye tarihi, kronolojik bir gelişim çizgisinde incelenmiştir. Osmanlı maliyesi iki ayırım altında ele alınmıştır: 1) 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı maliyesinde ortaya çıkan bunalım dönemi, 2) III. Selim'in reformlarıyla başlayan ve Tanzimat'a dek uzanan değişim dönemi. Dönem açısından Ahmet Tabakoğlu'nun çalışmasının (1680-1750) bir devamı sayılabilecek bu çalışmada; maliye teşkilatının çeşitli kalemlerindeki dönüşüm, uzun savaş dönemlerinin oluşturduğu yükün ekonominin parasallaşmasına yol açması, devletin gelirini arttırmak için geliştirilen çözümler ve uygulamaya konulan yeni yöntemler,

“Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Vergi Sistemi” ve Zafer Toprak'ın “II. Meşrutiyet Döneminde İç Borçlanma” yazıları bulunmaktadır.

³⁸ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

gelirlerin toplandığı devlet hazinesinin geçirdiği kurumsal dönüşümler ayrıntılarıyla ele alınmıştır.³⁹

Öncelikle 18. yüzyılın ikinci yarısındaki mali bunalımın kaynaklarını inceleme ihtiyacı duyan Cezar, Osmanlı klasik düzenindeki açmazları özellikle savaşlar bağlamında değerlendirmiş; timar sahalarının mukataalaşma sürecinin ve en nihayetinde hasların tasfiyesiyle mali sorunun askeri sorunla özdeşleşmesinin serencamını gözler önüne sermiştir. Maliyede bunalım yılları olarak nitelendirdiği 1768-1792 yılları arasında devletin ne gibi zorluklarla karşılaştığını ve bu zorlukları aşmak için ne gibi politikalar geliştirdiğini her veçheden değerlendirmeye tabi tutmuş; malikane uygulamasının yol açtığı sorunlar neticesinde esham sisteminin nasıl gündeme geldiği ve uygulandığı, Osmanlı Devleti'nde ilk defa dış borç alması fikrinin doğması, başvurma sıklığı artan müsadere pratiği ve yükselen faiz yükü gibi meseleleri dönemin tüm yoğunluğunu yansıttıracasına, Osmanlı arşivindeki yüzlerce evraka ve mevcut literatüre dayanarak açıklığa kavuşturmuştur. Maliyeyi ve tabii ki devletin bütün kurumlarını zora sokan uzun savaş yıllarının ardından, yani 1792'den sonra, Tanzimat'ın ilanına kadar götürebileceğimiz yeni mali politikalar ve maliyede yeni kurumlaşmalar dönemi başlamıştır. Özellikle reformların finansmanı için kurulan İrad-ı Cedid Hazinesi ile tek hazine düzeni son bulmuş, ardından kurulan -her ne kadar bir işe kurumu olarak kurulsada- Zahir Hazinesi (1795) ve Tersane-i Amire Hazinesi (1805) ile çoklu hazine düzenine geçilmiştir. Cezar'ın bu değişim dönemini ele alırken bahsedilen hazinelerin kuruluş sürecini ve devletin yeni gelir kaynakları bulma/yaratma stratejilerini detaylandırması, maliye tarihindeki kritik ve sancılı bir ara dönemi, ve sonuç olarak Tanzimat dönemi maliyesini doğuracak gelişmeleri açıklamaları bakımından önem arz etmektedir. III. Selim'in 1807'de tahttan indirilip onun kurmuş olduğu İrad-ı Cedid Hazinesi lağvedildiyse de çoklu hazine sistemi devam etmiştir. 1826'da ise yeniçeri ocağının kaldırılması ve yerine Asâkir-i Mansure ordusunun ikamesi ile ortaya çıkan yeni ihtiyaçlar merkezileşme sürecine hız kazandırmıştır. Bu süreçte oluşturulan Mukataat Hazinesi, Mansure Hazinesi, Redif Hazinesi gibi yeni mali kurumları kuruluş ve gelir-giderleri bakımından inceleyen Cezar, bu süreçte, "sonun başlangıcı" olarak tanımladığı Tanzimat'a kadar bir "deneyerek arayıp-bulma dönemi"ne girildiği tespitinde bulunmuştur.⁴⁰ Tanzimat'ın klasik düzenin kesin tasfiyesinin başlaması bakımından bir son, yeni düzenlemeler ve tek hazine sistemine dönüş bakımından ise bir başlangıç olduğu düşüncesiyle kitabının son bölümünü kaleme alan Cezar, uygulanan mali politikalara ve tüm çabalara rağmen devlet bütçesinin açık

³⁹ Kaya Bayraktar, "Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD): Türk İktisat Tarihi Sayısı*, 1/1 (2003), s. 128.

⁴⁰ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 305.

vermeye devam etmesini başarısızlığın en önemli göstergesi olarak öne çıkarmıştır.⁴¹ Savaşlar ve vergi kaynaklarının tahribine odaklanmasının yanı sıra, enflasyon ve cari harcamalardaki artışların mali krizi derinleştirdiği, ve en sonunda dış borçlanmaya kadar gidildiği bilgisiyle kitabını noktalamış, Osmanlı toplumunun “iktisadileşememe” sürecine özel önem atfetmiştir.

Hemen belirtmek gerekir ki, Cezar’ın bu kitabı, yayımlandığı andan itibaren çok farklı disiplinlerden gelen pek çok Osmanlı tarihi araştırmacısı tarafından referans gösterilmiş; özel olarak iktisat tarihi, askeri tarih, mimarlık tarihi, teşkilat ve idare tarihi alanlarında bir dayanak noktası olmuştur. Bahsedilen pek çok farklı alanda etki oluşturmasının nedeni temelde kitabın kurumlar üzerine yoğunlaşmasıdır. Sayılardan ibaret istatistik serileri kurumlar anlaşılardan yarırsız kalacağından geniş çaplı ve ayrıntılı kurum incelemelerine ihtiyaç vardır, bu eser ise adeta yol gösterici bir niteliktedir. Bu bakımdan kitabın Osmanlı müesseseleri literatürünün Türkiye’deki en iyi örneklerinden biri olduğu söylenebilir. Kitabın bahsedilmesi gereken kritik bir çıkarımı, reform hareketlerinin büyük krizlerden sonra ortaya çıktığıdır. III. Selim’in reformist kadrosu, kitabın ayrıntılarıyla incelediği mali bunalım neticesinde oluşmuştur.

Yayımlandığı 1986 yılında 10. Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülü’nü de kazanan kitap, 1978’de ilk defa ihdas edildiğinde bu ödülü kazanan Ömer Lütfi Barkan’ın “Hüdavendigâr Livası Sayım Defterleri Mukaddimesi”nden sonra başarıya ulaşmış en önemli iktisat tarihi çalışmasıdır.⁴² Daha sonra aynı ödülü 1993’te Halil İnalçık, 1999’da Şevket Pamuk, 2000’de Edhem Eldem, 2002’de Gülten Kazgan, 2012’de ise Zafer Toprak almıştır. Tabii ki bir ödülü alıp almamak bir eserin değerini belirlememektedir, fakat Türkiye akademisinde nasıl bir yer edindiğini göstermesi bakımından alınan ödüller not edilmelidir. Yaklaşık 35 yıl önce yayımlanmış kitap, bu alanlarda kalem oynatan dikkatli araştırmacıların -kitabın mevcut baskısı olmamasına rağmen- hiçbir şekilde görmezden gelemeyeceği bir başucu eseri olma vasfını hâlâ sürdürmektedir.

İktisadi Düşünce ve Reformlar

İktisadi düşünce tarihi açısından Süleyman Penah Efendi’nin sosyal, ekonomik ve mali görüşlerini ele aldığı makalesinde Cezar, bu yazarın Osmanlı Devleti ve Batılı devletler arasındaki ilişkiler, eğitim ve bilim, tarımsal ve sınai üretim, devlet ve devlet adamları, maliye, toprak rejimi, ticaret ve para üzerine

⁴¹ Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım*, s. 308.

⁴² Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, “Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülleri” (Erişim 1 Şubat 2024).

dağınık biçimde ifade ettiği görüşlerini başlıklar altında toparlamıştır.⁴³ 1986'da yayımlanan kitabının “Yeni Politika Arayışları: Bazı Osmanlı Aydınlarının Teşhis ve Önerileri” bölümünde daha çok Penah Efendi'nin maliye üzerine görüşlerine yer veren Cezar, bu makalede ise ayrıntılara inerek bir Osmanlı düşünürünün düşünce dünyasını derinlemesine aktarmıştır. Yukarıda bahsedildiği üzere, mali bunalım dönemlerini takiben ortaya çıkan geniş reform hareketleri burada Penah Efendi üzerinden takip edilmiştir. Benzer şekilde, fakat bu defa mimarlık tarihiyle yaklaşarak kaleme aldığı diğer bir makale, çekilmesi planlanan Mimar Sinan belgeseli için bilim ve sanat adamlarından oluşturulan ekibe bir iktisat tarihçisi olarak Cezar'ın da katılması neticesinde ortaya çıkmıştır.⁴⁴ “Sinan Çağı” olarak adlandırılan 16. yüzyılda mimari etkinlik ile iktisadi yapı arasındaki ilişkileri ele alan bu çalışma, aynı zamanda bu yüzyılın özet bir iktisadi tarihi olarak okunabilir.

Biri Sultan II. Mahmud dönemi reformları seminerinde Tanzimat dönemi üzerine⁴⁵ ve bir diğeri Fransız İhtilal'i'ne dair bir kolokyumda Nizam-ı Cedid reformları üzerine⁴⁶ iki farklı toplantıya iki hafta arayla (sırasıyla, 28-30 Haziran ve 10-12 Mayıs 1989) katılan Cezar, incelediği bu iki döneme dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Tanzimat hareketini, sistemi rasyonelize etme olayı olarak yorumlamış, Tanzimat öncesi dönemde bazı devlet mekanizmalarının bozulması sonucunda bu şekilde bozuk sistemi rasyonelize etmenin doruk noktasına ulaşıldığını söylemiştir. Tanzimat'a dair sıklıkla tekrarlanan yanlış bilgilere (mesela Tanzimat'ın sanki tüm Osmanlı topraklarında uygulanıyormuş gibi ele alınmasına) de dikkat çekmiştir. Fransız İhtilali kolokyumunda ise Nizam-ı Cedid reformları ile bu ihtilalin dönem olarak çakışması üzerinde durmuş, iki hareketin karşılaştırmasını yaparak farklılıklarını ortaya koymuştur. Cezar'a göre

⁴³ Yavuz Cezar, “Osmanlı Aydını Süleyman Penah Efendi'nin Sosyal, Ekonomik ve Mali Konulardaki Görüş ve Önerileri”, *Toplum ve Bilim*, 42 (1988), s. 111-132. Aynı metin 1995 yılında başka bir kitapta tekrardan yayımlanmıştır. Yavuz Cezar, “Osmanlı'nın Geri Kalmışlığı Konusunda Erken Bir Teşhis: 18. Yüzyıl Osmanlı Aydını Süleyman Penah Efendi'nin Görüş ve Önerileri”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, ed. Sabahattin Şen, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 83-102.

⁴⁴ Yavuz Cezar, “16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Tarihi ve Mimar Sinan”, *Tarih ve Toplum*, 11/62 (1989), s. 30-36. Bu metin, ünlü yönetmen Süha Arın'ın hazırladığı “Dünya Durdukça” isimli Mimar Sinan belgeseli için yapılan toplantılarda Cezar'ın sözlü olarak ifade ettiği görüşlerin bir araya getirilerek yazıya dökülmüş halidir.

⁴⁵ Şerafettin Turan, Yavuz Cezar, Cevdet Küçük, Ercüment Kuran – Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Panel: Tanzimatın Türk Toplumuna Getirdikleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri Bildiriler (28-30 Haziran 1989)*, ed. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 1990, s. 195-211.

⁴⁶ Yavuz Cezar, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Çağdaşlaşma Sürecinde Selim III Dönemi: Nizam-ı Cedid Reformları”, *De la Révolution française à la Turquie d'Atatürk: la modernisation politique et sociale, les lettres, les sciences et les arts: actes des colloques d'Istanbul (10-12 mai 1989)*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont – Edhem Eldem, ISIS Press, İstanbul 1990, p. 57-70.

Fransız İhtilali fikirlerinin Osmanlı'daki reform hareketinin biçimlenmesinde herhangi bir rolü ve etkisi olmamış, zira Nizam-ı Cedid, Osmanlı Devleti'nin kendi iç dinamiklerinin bir sonucu olarak doğmuş ve uygulanmıştır. Elbette İhtilal'in Osmanlı topraklarında yankıları hissedilmiş, fakat III. Selim'in reformları başka bir arayışın sonucu olarak gündeme gelmiştir. Bu tespitin ardından Cezar, padişahın timar sistemi, donanma ve tersane, maliye, İstanbul'un iaşesi, idari-mülki ve dışa açılma düzenlemelerine odaklanarak reformların iç yüzünü ayrıntılandırmıştır.

İktisat Tarihi ve Tarihçiliği Üzerine

İktisat tarihi disiplini hakkında kaleme alınan metinler, genel olarak, bu disiplinin iktisat ve tarih bilimlerinin hangisinden doğduğu ve/veya bu iki bilime olan gerek metodolojik gerek amaçsal yakınlığı ve uzaklığı tartışmalarına yoğunlaşır.⁴⁷ Genel tartışmalara girmeden, Cezar'ın kendi çalışma alanını nasıl gördüğü ve değerlendirdiğini incelemek yerinde olacaktır. Bu noktada ilk söylenmesi gereken, iktisat ve tarih bilimleri arasında Cezar'ın iktisat tarafında net bir şekilde konumlandığıdır. Ona göre iktisat tarihi disiplini tarihin değil, iktisadın bir yan koludur, tarihi gelişmesi bu yöndedir; kendi ifadesiyle “*iktisat tarihçiliği bir tür tarihçilik olmaktan ziyade aslında bir tür iktisatçılıktır*”.⁴⁸ Bir iktisat tarihçisi tarihe bir iktisatçının terminolojisi ile yaklaşır ve tarihi onun tahlil aletleri ile inceler.⁴⁹ Eğer çalıştığı dönem modern kapitalizmin gelişme dönemleri ise ve bol miktarda sayısal veriye ulaşabiliyorsa, günümüzdeki genel iktisatçıların yaptığı gibi, iktisatçılığın getirdiği bilgi ve hünerleri sergileme olanağı da bulur. Cezar bu aşamada iktisat tarihçiliğinde oluşması muhtemel iki tuzağa dikkat çeker: 1) iktisadi olaylar tarihçisi olma tuzağı, 2) ekonomizm tuzağı. Birinci tuzak,

⁴⁷ Eyüp Özveren, “İktisat Tarihçilerinin Görgüsü, Bilgisi; ya da İktisat Tarihi Eğitim-Öğretiminde Ders Kitapları”, *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, ed. Ulaş Karakoç – Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 381-419.

⁴⁸ Yavuz Cezar, “Osmanlı İktisat Tarihçiliğinde Zaman İçinde Ortaya Çıkan Değişme ve Gelişmeler Üzerine”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999)*, ed. Alaaddin Aköz vd., Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 2000, s. 737.

⁴⁹ Bu noktada, Murat Koraltürk'ün iktisat tarihi ve iktisadi tarih ayrımı önem kazanmaktadır. İktisat tarihi, iktisatçı kimliği ağır basan kişilerin; iktisadi tarih ise diğer disiplinlerden kişilerin, ki çoğunlukla tarih formasyonu almış olanların, iktisadi olarak nitelendirilebilecek araştırmalarına denilebilir. Koraltürk'a göre tarihçiler tarafından yapılan iktisadi tarih çalışmaları iktisat tarihinkinden daha fazladır. Ayrıca bunlar arasında belge yayını şeklindeki tahrir ve temettüat defteri çalışmalarının akademik yönlerini tartışmalı bularak bunların iktisat tarihi değil, iktisadi tarih dahi olmadığını vurgular. Murat Koraltürk, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye İktisat Tarihi Çalışmaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD): Türk İktisat Tarihi Sayısı*, 1/1 (2003), s. 66-67.

kapitalizm öncesi dönemleri inceleyen iktisat tarihçilerinin, ekonominin dinamiklerini oluşturan o döneme özgü yeni değişkenleri keşfetmek ve analizi bunlarla yürütmekten ziyade iktisadi olay ve olguları peş peşe sıralamasıdır. Bu bir iktisat tarihçiliği değil, olsa olsa bir çeşit tarihçiliktir.⁵⁰ Cezar'a göre ikinci tuzak ise, bu tuzağa genelde iktisat tarihçiliğini "beceremeyen" iktisatçıların düştüğünü not ederek, 20. yüzyıl ekonomilerine özgü değişkenlerin ya incelenen tarihi döneme uyarlanmadan bir bütün olarak taşınması ya da 20. yüzyıl iktisatçılarının dışsal olarak analiz dışı tuttuğu unsurların o tarihi dönemde içsel olduğunun gözden kaçırılmasıdır. Sonuç olarak, iyi bir iktisat tarihi çalışması, iktisat biliminin o güne kadar ürettiği iktisadi kural, yasa ya da teorilerin test edilmesine hizmet eder ve iktisatçıların vazgeçemeyecekleri bir ilgi alanı olma iddiası taşır.

Burada, Barkan'ın "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri" makalesini⁵¹ örnek gösteren Cezar, bu çalışmayı Barkan'ın çalışmalarının doruk noktası olarak nitelemiştir. Barkan'ın daha önce ciltler halinde yayımladığı çalışmalarının, bu makalede sadece bir tablonun bir sütununu doldurabilmek ya da bir grafikteki beş santimlik bir çizginin bir buçuk santimini doğru çizebilmek için yapıldığı noktasından hareket ederek, bu makalenin aslında 30 yıllık birikimin bir ürünü olduğunun altını çizmiştir.⁵² Cezar'ın dikkatleri üzerine çekmek istediği nokta, bu makalede iktisat terminolojisinin ve metodolojisinin kullanılmasıyla neticede ortaya bir iktisadi olaylar tarihi değil bir iktisadi analiz konulmasıdır. Eğer makaledeki üstün soyutlama becerisi olmasaydı, yani Barkan olaya hikayeci bir klasik tarihçi gibi yaklaşıyor olsaydı, bu makalenin elli sayfaya sığdırılması mümkün olmayacaktı. Her ne kadar böyle bir soyutlamaya imkan veriyor olsa da Türkiye'de mevcut iktisat tarihçiliğini de eleştirmekten geri durmayan Cezar, sadece Osmanlıca bilmenin ve Osmanlı Arşivi'ni kullanabilmenin iktisat tarihçisi olmak için yeterli olmadığını vurgular.⁵³ Arşiv belgelerinden elde edilen sayısal verileri kullanmanın bir yöntemi olduğunu söyledikten sonra, olduğu gibi bu verileri tablolaştırmanın ve yayımlamanın sakıncalarına dikkat çeker.⁵⁴ Ayrıca ona göre iktisat formasyonu almamış kişilerin

⁵⁰ Cezar, *Osmanlı İktisat Tarihçiliği*, s. 738.

⁵¹ Ömer (Lütfi) Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleter*, 34/136 (1970), s. 557-607.

⁵² Barkan'ın akademik çalışmalarına dair genel bir değerlendirme için bkz. Coşkun Çakır, "Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan", *Doğu Batı Türk Düşünce Serüveni: Akademidekiler*, 3/12 (2000), s. 35-64.

⁵³ Cezar, "Açılış Konuşması", s. 117.

⁵⁴ BİSAV, *Türkiye'de İktisat Tarihçiliği*, *Yavuz Cezar*. Halil İnalcık'ın desteğiyle Devlet İstatistik Enstitüsü'nün başlattığı ve yönetmeni Şevket Pamuk olan Tarihi İstatistikler Dizisi projesinde dış ticaret (Şevket Pamuk), nüfus (Cem Behar), tarım (Fevfik Güran), sanayi (Gündüz Ökçün), eğitim (Mehmet Ö. Alkan), fiyatlar ve ücretler (Şevket Pamuk) istatistik serileri ciltler halinde yayımlanmışken çıkması planlanan maliye (Cezar) cildi tamamlanmamıştır.

gerek iktisat formasyonu alan öğrencilere eğitim vermesi⁵⁵ gerek iktisat tarihi araştırmasına soyunması kötü sonuçlar getirmiştir. Nihai olarak ise şunları söylemiştir: iktisat teorisinin ilham kaynağı iktisat tarihidir. Güçlü bir iktisat tarihi ekolü yoksa, güçlü bir iktisat teorisi ortaya koyma olasılığı da azalmıştır.

Cezar'ın iktisat tarihini iktisat ve tarih bilimleri arasında nerede konumlandığını açıkladıktan, yani iktisat tarihinin *ne* olduğuna dair düşüncelerini gözden geçirdikten sonra, pek çok çalışmasında üzerinde durduğu ve her iktisat tarihi çalışmasının sahip olması gerektiğini düşündüğü önemli bir özelliğe de vurgu yapmak gerekir: multidisipliner nitelik. Yine bir Barkan örneği üzerinden ilerleyerek, ticaretin maddi unsurlarını detaylarıyla incelemiş olan bu iktisat tarihçisinin başlattığı çalışmaların, ardıllarının iktisadi ve ticari hayatın maddi unsurlarıyla bağlantıları ihmal etmeleri nedeniyle kesintiye uğradığını belirtmiştir.⁵⁶ Çoğunlukla sanat ve mimarlık tarihçilerinin incelediği bu maddi unsurlar (han, kervansaray, köprü, hamam, imaret, su yolları gibi) iktisat tarihçileri için kritik önemde olmalarına rağmen, akademik çalışmalara sadece birtakım belge ve sayısal veriler yoluyla dahil edilmeye başlanmış, ayrıca bahsedilen iki disiplinin ortaya koyduğu literatürle bağlar koparılmıştır. Cezar'ın önerisine göre disiplinler arasında daha yakın ve yoğun bir ilişki geliştirilmelidir, aksi halde bu daraltılmış literatürler ile anca yanlış bir temelden yanlış sonuçlara ulaşılabilir. Bir sonraki bölümde görüleceği üzere, bu önerisini Cezar bizzat hayata geçirmiş ve multidisipliner nitelikte bir dergi yayınlama projesi ortaya çıkmıştır.

Profesörlük, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Toplum ve Ekonomi Dergisi (1991-2001)

Yavuz Cezar, 1991 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde profesörlüğe yükselmiştir. 1993 yılında ise İktisat Fakültesi'nden ayrılarak İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin 1992'de yeni açılan İktisat bölümüne geçmiştir.⁵⁷ Profesör olduğu yıl önemli bir girişimde bulunarak, multidisipliner bir yaklaşım benimseyen Dünü ve Bugünüyle Toplum ve

⁵⁵ İktisat tarihinin eğitimdeki yeri hakkında bkz. Yavuz Cezar, "İktisat Tarihinin Niteliği ve Eğitimdeki Yeri Üzerine", *İktisat Dergisi*, 254 (1986), s. 19-22.

⁵⁶ Yavuz Cezar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Maddi Unsurları Üzerine", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, ed. Fatma Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 3, 6. Ona göre, özellikle babası Mustafa Cezar'ın mimarlık tarihi çalışmaları sonucu üzerine dikkat çektiği maddi unsurların iktisat tarihçileri tarafından ele alınması, kullanılması yüksek riskler barındıran sayı yığınlarından daha iyi sonuçlar verebilir.

⁵⁷ Siyasal ile İktisat fakülteleri arasında her zaman yakın bir ilişki olmuş, hatta Hukuk Fakültesi'nden 7 öğretim üyesi 1979'da Siyasal'ı kurduktan sonra İktisat Fakültesi'nden pek çok öğretim üyesi buraya geçiş yapmıştır. Fakültenin tarihçesi için bkz. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (İstanbul SBF), "Fakültemiz: Tarihçe" (Erişim 1 Şubat 2024).

Ekonomi dergisi Cezar editörlüğünde yayınlanmaya başlamıştır.⁵⁸ Kendi ifadesiyle “*bemen her türlü ekonomik/ toplumsal sorunun, geniş bir zaman boyutu içerisinde ele alınıp irdeleneceği bir bilimsel dergi olma niyet ve arzusuyla*” yayın dünyasına adım atan bu dergi, ekonomiden antropolojiye, istatistikten sosyo-ekonomik tarihe kadar pek çok alandan araştırma ve inceleme yazılarını kabul etme, toplumsal/beşeri bilimlerin tüm zenginlik ve çeşitliliğini içermeye iddiasındadır. Gerçekten de pek çok önemli ismin makalesinin yayımlandığı dergi, son sayısı olan 10. sayıya kadar yedi yıl boyunca yayın hayatını sürdürmüştür (1991-1997), sadece belirli bir alanın dergisi olmayarak beşeri ve toplumsal bilimlerde ortak bir dilin oluşması noktasında önemli bir deneme niteliğinde olmuştur.⁵⁹

Mehmet Genç, Şevket Pamuk, Edhem Eldem, Zafer Toprak ve Haydar Kazgan gibi iktisat tarihçilerinin kaleme aldığı makalelerin yanı sıra Yavuz Cezar da editörü olduğu dergide dört makale ile yer almıştır. Bunlardan ilki, Osmanlı Devleti’nde yeni teknolojileri uygulama ve sınai tesis kurmayla alakalıdır.⁶⁰ Osmanlı arşivindeki belge bolluğuna vurgu yapan Cezar, Osmanlı sanayisine ve sanayileşmesine dair yeterince çalışma yapılmadığını ve arşivdeki bu belgelerden/deFTERlerden yararlanılması gerektiğini ifade ederek yirmi dört farklı belgenin transkripsiyonunu vermiştir. Çok daha öncesinde Edward Clark’ın Osmanlı sanayisi üzerine yazdığı makalesini yayımlandığı yıl çevirdiğini ve bu konuyla ilgilendiğini bu noktada hatırlatmakta yarar var.⁶¹ Ardından, Osmanlı Devleti’nin merkez mali bürokrasisi üzerine önemli ve birbirini tamamlayıcı nitelikteki iki makale ile 18. yüzyılda ve Tanzimat öncesi dönemde Bab-ı

⁵⁸ Derginin Mart 1991 tarihli ilk sayısında yayın kurulu üyeleri, sonrasında değişmekle birlikte, şu şekildedir: Şükrü Hanioglu (siyaset bilimi), Merih İpek (istatistik), Oğuz Oyan (maliye), Faruk Sönmezoglu (uluslararası ilişkiler), Burhan Şenatalar (maliye). Üyelerin her biri İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi mezunudur.

⁵⁹ Toplamda 10 sayı çıkarılan bu derginin tarihçesi şöyledir: Sayı 1 (Mart 1991), 2 (Eylül 1991), 3 (Nisan 1992), 4 (Nisan 1993), 5 (Eylül 1993), 6 (Mayıs 1994), 7 (Ekim 1994), 8 (Temmuz 1995), 9 (Nisan 1996), 10 (Temmuz 1997).

⁶⁰ Yavuz Cezar, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler”, *Düni ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 1 (1991), s. 161-186.

⁶¹ Orijinal makale 1974 yılında İngiltere’de yayımlanmıştır. Edward C. Clark, “The Ottoman Industrial Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, 5/1 (1974), p. 65-76. Aynı yıl Cezar’ın çevirisi çıkmıştır. Edward C. Clark, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, çev. Yavuz Cezar, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 14/82-83-84 (1974), s. 16-24. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra, 2006 yılında tekrardan yayımlanmıştır. Edward C. Clark, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, çev. Yavuz Cezar, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlioğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 467-480. Cezar’ın diğer iki önemli makale çevirisi ise şöyledir: Bistra Cvetkova, “XV-XVI. Yüzyıllarda Balkan Topraklarındaki Bazı Limanların Rejimi”, çev. Yavuz Cezar, *Toplum ve Bilim*, 8 (1979), s. 3-11; Gilles Veinstein, “XVI. Yüzyılda Karadeniz’in Kuzeyindeki Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”, çev. Yavuz Cezar, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı Prof. Dr. S. F. Ülgener’e Armağan*, 43 (1987), s. 79-109.

Defteri'nin bir bütün olarak incelemesini yapmıştır.⁶² Burada, Osmanlı mali tarihinin temellerini anlamak için mali örgüt ve bürokrasiye özel bir önem atfederek, bir devletin mali politika uygulamaları ve bu politikaların etkinliği sorununun örgütlenme ve mali kurumlardan ayrı düşünülmemeyeceğini söylemiştir. Kendi ifadesiyle “*ekonomik, sosyal ve teknolojik koşulların veri kabul edildiği bir toplumsal düzende, fiilen uygulanan ya da en etkin biçimde uygulanabilecek mali politikaların sınırlarını mali örgüt ve bürokrasi belirler*”, sonuç olarak bürokrasi üzerine eğilmek onun için bir zorunluluk halini ifade etmektedir. Her iki makalede de kendi dönemlerinin karakteristiğini ve değişim dinamiğini ayrıntılarıyla inceledikten sonra bu iki dönemi birbiriyle karşılaştırmış ve bu derece karmaşık bir konuyu ziyadesiyle aydınlatmıştır. Dergideki son makalesinde, Tevzi Defterleri üzerinde durarak 18. yüzyılda yeni bir taşra maliyesinin oluşturulma sürecini incelemiştir.⁶³ O kadar ki, bu alanın Osmanlı mali tarihinde ayrı bir sektör olarak nitelendirilebilecek bir öneme ve büyüklüğe erişmesine neden olacak şekilde halktan tahsil edilen “katkı payı” niteliğindeki meblağların yıllık tutarı, devletin merkezdeki hazineleri ölçüsünde ayrı bir bütçe oluşturacak boyutlara ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin klasik mali sisteminde sektörler arasında paylaşılan fiskal gelir, 17. yüzyılda ihtiyaçlar oranında daha fazla büyütülememiş, mesele artık 18. yüzyılda bu sektörlerin kendi aralarında toplam gelirden pay alma savaşına dönüşmüştür. Çekişmede bir taraf olan “merkez” de mali kaynakları merkezde toplamak biçiminde bir irade ortaya koymuş, bunun sonucunda yereldeki yöneticiler eski gelirlerinden yoksun kalmıştır. Yeni gelir kaynakları arayarak kayıplarını telafi yoluna giden yerel yöneticiler, timar sisteminin tasfiye süreci ile beraber, yukarıda bahsedilen yeni sektörü yaratırcasına “vilayet masrafı” adlı uygulamayı yürürlüğe koymuştur. Yeni sektörün taşradaki doğal bir sonucu olarak parasallaşma hızlanmış, yerel güçlerin mali sistemde kendilerine yer edinebilecekleri bu alan

⁶² Yavuz Cezar, “Osmanlı Devleti'nin Merkez Mali Bürokrasi Tarihine Giriş: XVIII. Yüzyılda Bab-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 4 (1993), s. 129-160; Yavuz Cezar, “Osmanlı Geleneksel Mali Örgütünde Çözülme Yılları: Tanzimat Öncesi Bab-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7 (1994), s. 127-159. Bu iki makalenin genel bir değerlendirmesini, 1995 yılında Almanya-Heidelberg'de katıldığı VII. International Congress on the Economic and Social History of the Ottoman Empire adlı toplantıda tebliğ olarak sunmuş ve bir yıl sonra da yayımlanmıştır. Yavuz Cezar, “Reflexion sur l'évolution de la bureaucratie financière de l'empire ottomane aux 18ème et 19ème siècles”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14 (1996), p. 7-13.

⁶³ Yavuz Cezar, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 9 (1996), s. 89-143. Aynı yıl bu çalışmayı Prag'da düzenlenen XII. Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi (CIEPO) Kongresi'nde sunulmuş, iki yıl sonra ise yayımlanmıştır. Yavuz Cezar, “Comments on the Financial History of the Ottoman Provinces in the 18th Century: A Macroanalysis”, *Essays on Ottoman Civilization: Proceedings of the XIIth Congress of the Comité International d'études Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Archiv Orientalni, Praha 1998, p. 85- 92.

nihayetinde devlet tarafından zamanla meşrulaştırılmıştır. Bu sürecin en önemli çıktısı Tevzi Defterleri olmuştur. Cezar'ın özellikle vurguladığı merkez-taşra ilişkilerindeki değişim, bu yönlerden son derece ilginç olup Osmanlı mali tarihini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır.⁶⁴ Bahsedilen genel çerçeveyi sunmak üzere 1992 yılında Cambridge'de düzenlenen The Ottoman Empire in the Eighteenth Century sempozyumuna katılan Cezar, o güne kadar 18. yüzyıl Osmanlı maliyesi üzerine yaptığı çalışmaların özeti denilebilecek mahiyette bir bildiri sunmuştur.⁶⁵

Tarih Vakfı'nın Eyüp Projesi kapsamında, 18. yüzyılın Eyüp'ünü kadı sicilleri üzerinden inceleyecek olan Halil İnalçık başkanlığındaki tarih ekibinde Yavuz Cezar'ın yanı sıra Suraiya Faroqhi, Tülay Artan, Mehmet Akif Aydın, Feridun Emecen ve Stefan Yerasimos gibi önemli isimler yer almıştır. Her ismin farklı bir vechesini incelediği Eyüp tarihinde, Cezar'ın ele aldığı mesele para ve kredi olmuştur.⁶⁶ Öncelikle kredinin tanımını yapma ihtiyacı duyan Cezar, geniş anlamıyla dahil edilebilirse de her borç-alacak ilişkisinin kredi kapsamında değerlendirilmemesi gerektiğini, kredinin bir fiyatının (faiz) ve süresinin (vade) olduğunu belirtmiştir. Borç-alacak ertelemelerini kredi şeklinde tanımlamanın doğru olmayacağına vurgu yapmıştır. Her ne kadar İstanbul'un iktisadi olarak en canlı bölgesi olmamasına rağmen, 18. yüzyıl ortalarında Eyüp'ün parasal ekonomi ile tamamen bütünleştiği sonucuna ulaşan Cezar, kredi mekanizmasının yaygın şekilde işlediğini ve ticari hayatın içindekiler kadar sıradan kişilerin dahi ellerindeki parasal olanakları değerlendirdiklerini ortaya koymuştur.

Osmanlı vergi sistemi üzerine 1999 yılında bir makale kaleme alan Cezar, temel amacının Tanzimat öncesi vergi sistemini incelemek, sistemde modernleşmeyi engelleyen unsurlara ve darboğazlara değinmek ve ayrıca yenilikleri ortaya koymak olduğunu belirtmektedir.⁶⁷ Öncelikle Osmanlı vergi sisteminin yapısını ele almış, bu sırada kritik bir not düşerek, çoğu çalışmada

⁶⁴ Bayraktar, "Osmanlı Maliyesi Üzerine", s. 129-130.

⁶⁵ Sempozyumda sunulan bildiri özetleri aynı yıl yayımlanmıştır. Yavuz Cezar, "The Role of Financial Factors in the Structural Changes in the Ottoman Empire", *Turkish Studies Association Bulletin*, 16/2 (1992), p. 198-200. Bildirinin tam metni önce Türkiye'deki, sonrasında ise İtalya'daki bir dergide basılmıştır. Sırasıyla: Yavuz Cezar, "The Role of Financial Factors in the Structural Changes in the Organization of the Ottoman Empire in the 18th Century", *İstanbul Üniversitesi Siyasi Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11-12-13 (1995), p. 111-114; Yavuz Cezar, "From Financial Crisis to the Structural Change: the Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century", *Oriente Moderno*, 79/1 (1999), p. 49-54.

⁶⁶ Yavuz Cezar, "18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler", *Eyüp'te Sosyal Yaşam: 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 15-32.

⁶⁷ Yavuz Cezar, "Osmanlı Vergi Sistemindeki Darboğazlar ve Sistemi Yenileştirme Yönünde Ortaya Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine", *İktisat Dergisi*, 394 (1999), s. 47-51.

yapıldığı gibi vergilerin adlarını ve çeşitlerini sıralamanın vergi sistemini incelemek anlamına gelmediğini, vergilerin nitelikleri ve tahsil usullerinin de çalışmalara dahil edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Daha çok mukataa ve tabii olarak iltizam, malikane ve esham uygulamaları üzerinde durarak Osmanlı vergi sisteminin nasıl işlediğini, her zaman olduğu gibi arşiv malzemesini kullanarak, açıklamıştır. Durum ve sorun tespiti yaptıktan sonra, makalenin asıl meselesi olan vergi sisteminin modernleşmesi üzerine eğilmiştir. Yapı itibarıyla reforma engel oluşturan mukataalar kaldırılmadan ya da nitelikleri değiştirilmeden zikredilen modernleşmenin sağlanamayacağından bahsetmiş, fakat aynı zamanda Tanzimat'ın bu yapıları kaldırmasının modernleşmenin önünü açtığı şeklinde okunamayacağını iddia etmiştir. Cezar'ın buradaki en önemli tespiti, Tanzimat'tan önce dahi, her ne kadar ismen mukataa olarak kaydedilseler de bazı mukataaların içerik ve mahiyetinin değiştiği ve bu durumun Tanzimatçılar açısından bir kolaylık sağladığıdır.⁶⁸

Yıldız Teknik Üniversitesi'ne Geçiş ve Yeni Araştırmalar (2001-2013)

1993 yılından itibaren görev yaptığı Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde, İstanbul Üniversitesi Senatosu'nun aldığı karar ile, Üniversite bünyesi içerisinde aynı ismi taşıyan fakülte ve bölümlerin bulunduğu gerekçesiyle İktisat, İşletme ve Maliye bölümleri 1999 yılında kapatılmış ve bu yıl, sadece Kamu Yönetimi ve Uluslararası İlişkiler bölümlerine öğrenci kabul edilmiştir.⁶⁹ Bu sürecin sonunda Cezar, aslında tüm akademik hayatını geçirdiği İstanbul Üniversitesi'nden ayrılarak 2001 yılında Yıldız Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü'ne geçmiş ve İktisat Tarihi Anabilim Dalı başkanı olmuştur.

Geçiş takiben, zikredilmesi gereken iki önemli gelişme yaşanmıştır. İlk olarak, Kemal H. Karpat'ın (1923-2019) 2001-2002'de misafir öğretim üyesi olarak Yıldız Teknik Üniversitesi'nde ders vermesinde Cezar'ın etkisi vardır. Karpat, Wisconsin Üniversitesi-Madison'da tarih profesörü olarak görev yapsa da sıklıkla Türkiye'ye gelmiş ve kimi zaman bazı üniversitelerde dersler vermiştir.⁷⁰ İkinci olarak, Karpat ve Cezar bu dönem aynı kurumda ders verirken bazı yeni proje fikirleri gündeme gelmiştir. Karpat, Yıldız Teknik Üniversitesi bünyesinde bir Türk Dünyası Araştırmaları Araştırma Merkezi kurmayı

⁶⁸ Cezar, "Osmanlı Vergi Sistemi", s. 50.

⁶⁹ İstanbul SBF, "Fakültemiz: Tarihçe".

⁷⁰ A. Deniz Balgamış – Alim Arlı, "Vefeyât: Kemal H. Karpat (1923-2019)", *Osmanlı Araştırmaları*, 55 (2020), s. 343-354. Türkiye'de misafir öğretim üyesi olarak bulunduğu örnekler: ODTÜ (1968-1971), Bilkent Üniversitesi (1992-1993), Yıldız Teknik Üniversitesi (2001-2002). İstanbul Şehir Üniversitesi Tarih Bölümü'nde ise 2010-2019 yılları arasında öğretim üyesi olarak bulunmuş ve son zamanlarını burada geçirmiştir.

önermiştir. Aralarında devam eden fikir alışverişinin sonunda, dönemin rektörü Ayhan Alkış'ın da desteğiyle, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Araştırmaları Merkezi 2003 yılında kurulmuş ve merkezin müdürlüğüne Yavuz Cezar geçmiştir.⁷¹ Araştırma merkezinin temel amacı “*Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihini yeni bir anlayış çerçevesinde dinamik kavramlar ve yöntemlerle araştırmak, incelemek ve anlatmak*”tır. Gerçekleştirmek için pek çok önemli hedef belirleyen merkez, kurumsal istikrarın sağlanması adına bireysel çabaların yeterli olmadığına bir göstergesi olarak kısa ömürlü olmuştur.

Akademik kariyerindeki bu değişim döneminde, ilk toplantısı iktisat tarihçileri tarafından Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi'nde düzenlenen Voyvoda Caddesi Toplantıları'nda Yavuz Cezar da çok önemli bir konuşma yapmıştır.⁷² Konuşmasında para ve iktidar ilişkisini ele almış; parayı zenginlik, iktidarı ise kudret olarak tanımladıktan sonra “*Osmanlı'da iktidarın kaynağı paradır veya onun sağladığı güçtür*” tezini ileri sürmüştür. Padişahların asıl güçlerinin kendi iç hazinelerine, yani Ceb-i Hümayun'a dayandığını belirten Cezar kan bağı, dinsel temsil, hükümdarın kişisel gücü/karizması ve komutanlık yeteneklerinin önemini vurgulamakla birlikte iktidarın kaynağının parada olduğunu belirtmiştir. Kişisel olan ile miri olanın ayrışması, mesela havass-ı hümayun ile havass-ı vüzeranın sınırlarının belli olması, Mısır gibi özel bir eyaletin gelirinin doğrudan Enderun'a gelmesi, avaid ve caize ödemelerinin ve müsaderelerden elde edilen gelirlerin iç hazinede toplanması bu meselede önemli görünmektedir. Hükümdarın kişisel serveti ile siyasal gücü arasında bir paralellik tespit eden Cezar, iç hazinenin zayıflaması ve daralmasının incelenmesinin, aslında Osmanlı'da iktidarın niteliği ve değişimi hakkında da önemli ipuçları verebileceğini belirtir. Tanzimat'a doğru giderek zayıflayan iç hazine, başka faktörlerin yanı sıra, örneğin II. Mahmud tarafından Mansure Hazinesi'ne büyük bir fedakarlıkla aktarılan meblağlardan sonra iyice önemini yitirmeye başlamıştır. Halihazırda 17. yüzyıldan beri süreklilik gösteren mali krizler, pek isteksiz olsa da, hükümdarın kendi hazinesinden “bütçe” açıklarının kapatılmasını zorunlu kılmış, Tanzimat'ın ilanı ile birlikte merkezi hazine ciddi anlamda büyümüş ve önem kazanmıştır. Bu aşamada artık sultanlar ve hanedan mensupları, her ne kadar birikimleri ve özel mülkleri olsa da, merkezi devlet bütçesinden maaş alan görevliler haline gelmiştir. İktidar meselesini bir iktisat tarihçisi olarak ele alan

⁷¹ Araştırma merkezinin kuruluş yönetmeliği için bkz. Resmî Gazete 25293 (18 Kasım 2003). Yönetmelikte 2015 yılında değişiklik yapılmıştır. Resmî Gazete 29357 (16 Mayıs 2015).

⁷² Yavuz Cezar, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Para ve İktidar İlişkisi Üzerine”, *Voyvoda Caddesi Toplantıları 2000-2001* (Erişim 1 Şubat 2024).

Cezar, tüm birikimine dayanarak farklı araştırma sorularını da gündeme getirecek türde bir konuşma yapmıştır.⁷³

2004 yılına gelindiğinde Cezar, önemli katkılar yapacağı bir alana girmiş, zamanında Ömer Lütfi Barkan'ın asistanlığını da yapmış olan Gülten Kazgan'a ithaf edilen armağan kitabında çok önemli bir çalışmasını yayımlamıştır.⁷⁴ Osmanlı Devleti'ndeki sarrafları incelediği bu çalışmasında sarrafların kimlikleri ve statüleri; sarrafların tipleri, görevleri ve nizamları; sarrafların cezalandırılması (katl, müsadere, sürgün); sarrafların varlıkları, terekeleri ve borç ilişkileri gibi pek çok detay ortaya çıkmıştır. Cezar'ın yaptığı iki tespit son derece önemlidir: 1) 18. yüzyıl başlarından 19. yüzyıl ortalarına kadarki 150 yıllık dönemde Osmanlı Devleti'nde görev yapan sarrafların neredeyse tamamı gayrimüslimdir, 2) parasallaşmanın 18. yüzyıldan itibaren bilinenden daha erken başlamasıdır. Değişik tarihlerde Osmanlı Arşivi'nden tespit edilen iki yüzden fazla sarrafın sadece beşinin Müslüman olması dikkat çekici bir durumdur. Ayrıca bu dönemde sarrafların mali iş ve işlemlerdeki öneminin literatürde zikredilen tarihlerden daha evvel arttığı görülmektedir. Cezar'ın tespitine göre, Osmanlı Devleti'nde taşrayı da kapsayan yeni bir mali teşkilat oluşmamış olduğundan ve toplanan vergi gelirlerinin merkeze aktarılmasında işlev görebilecek bir banka sistemi vücut bulmadığından sarraflar bu boşluğu doldurmak zorunda kalmışlardır. Bunlar, Tanzimat'ın ilanından sonra önemleri nisbi de olsa azalmış fakat Osmanlı Devleti'nin dış borçlanma sürecine girmesiyle tekrardan kendilerine bir alan bulmuşlardır. Cezar aslında sarraflara dair ilk bulgularını 2002 yılında Londra'dan düzenlenen 15. CİÉPO Sempozyumu'nda sunmuş, fakat bildiri tam metnininin yayımlanması 2005 yılına kadar uzamıştır. Tespit ettiği sarrafların listesini de buradaki makalesinde arşiv kaynağı ve tarihi ile birlikte tablo şeklinde sunmuştur.⁷⁵ Özetle denilebilir ki, finans tarihi çalışmalarında kurumları ve aktörleri bir arada değerlendirerek bütüncül bir yaklaşım geliştirmiştir.

⁷³ İlki düzenlenen bu etkinliği, bir "yıldızlar geçidi" olarak adlandırmak doğru olacaktır. 2000-2001 eğitim-öğretim yılı boyunca her ayın bir çarşamba günü bir araya gelen iktisatçı ve iktisat tarihçileri şöyledir: Zafer Toprak, Mehmet Genç, Murat Çizakça, Şevket Pamuk, Ali Akyıldız, Nevin Coşar, Yavuz Cezar, Ayşe Buğra. Sonraki yıllarda düzenlenen İktisat Tarihi Toplantıları'nda iktisat tarihçileri Suraiya Faroqhi, Tevfik Güran ve Huricihan İslamoğlu da yer almıştır.

⁷⁴ Yavuz Cezar, "18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Sarraflar", *Gülten Kazgan'a Armağan: Türkiye Ekonomisi*, ed. Hilal L. Akgül – Fahri Aral, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 179-208. Yine bu yıl, 2004'te Varşova'da düzenlenen CİÉPO (Centre Internationale des Études Pré-Ottomanes et Ottomanes) Kongresi'ne dair özet bir yazı yayımlamıştır. Yavuz Cezar, "CİÉPO-16 Polonya'daydı: Varşova'da Osmanlı Rüzgârı", *Toplumsal Tarih*, 129 (2004), s. 24-28.

⁷⁵ Yavuz Cezar, "The Role of the Sarrafs in Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, Vol. I, ed. Colin Imber – Keiko Kiyotaki, I.B. Tauris, London & New York 2005, p. 61-76.

Osmanlı Devleti'nde uygulanan maaş sistemine dair bazı yorumlarda bulunduğu makalesinde Cezar, devlet tarafından düzenli ve nakdi olarak maaş (mevacib) verilen tek grubun Kapıkulu Ocakları olduğunu belirttikten sonra farklı kesimlerin (timar erbabı, kadılar, Bab-ı Defteri ve Bab-ı Ali'de çalışanlar) nasıl gelir elde ettiklerini açıklamış fakat bu yapının 18. yüzyılda değişmeye başladığını söylemiştir.⁷⁶ 17. yüzyılın ikinci yarısında artarak merkezi hazine için büyük bir finansal probleme neden olan ordu giderlerine karşılık hazine gelirleri yetmemeye başlamış, bunun sonucunda ortaya çıkan yeni gelir kaynakları arayışı neticesinde yerel yöneticiler maddi olarak sıkıntılı bir döneme girmiştir. Bunun sonucunda bu yöneticiler tarafından, Cezar'ın daha önce üzerine çalıştığı bir konu olan imdad-ı hazeriyye ve imdad-ı seferiyye diye iki farklı vergi toplanmaya başlanmıştır. Merkeze iletilen şikayetler ve talepler sonucunda bu kesime finansal destek sunmayı kabul eden İstanbul, merkez bütçesinde destek mahiyetinde yeni bir kısım oluşturmuştur. Tabii ki bu olay tüm taşra yönetici ve bürokratlarına yansımamış fakat tüm bir maaş sisteminin dönüşümünün başlangıcı olmuştur. Cezar'ın özellikle vurguladığı Zahire, İrad-ı Cedid ve Tersane Hazinelerinin personeline merkezi hazineden nakdi maaş vermeye başlanması, geleneksel maaş sisteminin değişmeye başladığının önemli bir göstergesidir.

Sonuç

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'nde asistanlığa başladığı 1973 yılından itibaren 40 yıldır sürdürdüğü akademik kariyerini 2013 yılında emekli olarak noktlayan Yavuz Cezar, ardında, sadece Osmanlı iktisat tarihi üzerine çalışanların değil, Osmanlı tarihiyle ilgilenen her araştırmacı ve okurun hayatlarının bir noktasında elbet karşılaşmak durumunda kalacakları, okumadan ve anlamadan ilerlemesi pek mümkün olmayacak geniş ve önemli bir külliyat bırakmıştır.

Tarihçiliğin ve özelde iktisat tarihçiliğinin “mutfağını” görmemiz açısından akademik biyografilere ihtiyaç olduğu açıktır. Biyografiler okunması keyifli ve ilgi çekici metinler olmalarının yanı sıra yeni araştırmacılar için yol gösterici ve teşvik edici etkiye de sahiptir. Kümülatif bilgi birikimi ve araştırma sürecine dair tecrübe/görgü nesiller arasında şifahen aktarılabilirdiği gibi literatüre önemli

⁷⁶ Yavuz Cezar, “Comments on the Ottoman Salary System and Its Evolution as a Key to Understand the Socio-Economic Transformation of the Empire”, *Hoca, allame puits de science: essays in honor of Kemal H. Karpat*, ed. Kaan Durukan vd., ISIS Press, İstanbul 2010, p. 52-62. Bu makalenin Türkçesi 2014 yılında yayımlanmıştır. Yavuz Cezar, “Osmanlı Maaş Sistemi ve İmparatorluğun Sosyo-Ekonomik Değişimini Anlamadaki Rolünün Gelişimi Üzerine Yorumlar”, *Karpat Koca Bir Çımar: Kemal Karpat'a Armağan*, ed. Akile Zorlu-Durukan vd., Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 71-77.

katkıları yapmış kişilerin biyografilerinin bütüncül bir bakış açısıyla kaleme alınması bunların sürekli ulaşılabilir olmasını sağlayacaktır.

Fark edileceği üzere bu makalede bilinçli şekilde sadece Yavuz Cezar'ın akademik dünyasına ve eserlerine yoğunlaşmış, genel olarak eserlerin literatürle karşılaştırmalı bir değerlendirmesi ya da eleştirel bir okuması yapılmamıştır. Verimli tartışmalara zemin hazırlayacak karşılaştırmalı ve eleştirel metinlerin ortaya konması asıl hedef olmakla birlikte Osmanlı tarihçileri ve özellikle iktisat tarihçileri üzerine akademik biyografilerin en temel hallerinin bile literatürde eksik olduğu malumdur. Üzerine ayrıntılı ve ileri araştırmalar inşa edilecek bu gibi temel incelemelerin -birkaç yeni örnek istisna tutulursa⁷⁷- henüz fazlasıyla yapılmamış olması aslında yeni projelerin geliştirilebileceği bir alan sunmaktadır. Sonuç olarak bu akademik biyografi denemesi bir başlangıç teşkil etmekte ve Osmanlı iktisat tarihçileri üzerine planlanan uzun soluklu bir araştırma projesinin ilk eseri olma özelliğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Yakup, "Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 10 (2013), s. 147-178.
- AYVAZOĞLU, Beşir, *Mehmet Genç – Hac Yolunda Bir Karınca*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2022.
- BALGAMIŞ, A. Deniz – ARLI, Alim, "Vefeyât: Kemal H. Karpat (1923-2019)", *Osmanlı Araştırmaları*, 55 (2020), s. 343-354.
- BARCAN, Ömer (Lütfi), "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten*, 34/136 (1970), s. 557-607.
- BAYRAKTAR, Kaya, "Osmanlı Maliyesi Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD): Türk İktisat Tarihi Sayısı*, 1/1 (2003), s. 115-145.
- BİSAV (Bilim ve Sanat Vakfı), *Otobiyografik Bir Anlatı V: Türkiye'de İktisat Tarihciliği, Yavuz Cezar* (23 Ocak 2012). https://www.bisav.org.tr/tr-TR/Bulten/165/1024/otobiyografik_bir_anlati_v___turkiye_de_iktisat_tarihciligi _ (Erişim 1 Şubat 2024).
- BOZKURT, Fatih, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 11/22 (2013), s. 193-229.

⁷⁷ Abdullah Mesud Küçükcalay, *Mehmet Genç: Bir Alimin Hayat ve İlim Serencamı*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2022; Beşir Ayvazoğlu, *Mehmet Genç – Hac Yolunda Bir Karınca*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2022; Arzu Terzi, *Mübahat S. Küçükkoğlu: Cumhuriyet'in İlk Kadın Osmanlı Tarihçisi*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2023.

- BÖLÜKBAŞI, Ömerül Faruk, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhâne-i Âmire*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- CEZAR, Yavuz, “Tanzimat’tan Yeni Türkiye’ye Siyasetin Dönüşen Mimarisi Oturumu Açılış Konuşması”, *İktisat Dergisi* 42. *İktisatçılar Haftası Özel Sayısı: Yeniden Yapılanma Sürecinde İktisat, Siyaset ve İlişkiler*, 540 (2018), s. 114-117.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Maaş Sistemi ve İmparatorluğun Sosyo-Ekonomik Değişimini Anlamadaki Rolünün Gelişimi Üzerine Yorumlar”, *Karpat Koca Bir Çınar: Kemal Karpat’a Armağan*, ed. Akile Zorlu-Durukan vd., Alfa Yayınları, İstanbul 2014, s. 71-77.
- CEZAR, Yavuz, “İkinci Baskı İçin”, *Osmanlı Tarihinde Levendler*, mlf. Mustafa Cezar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. IX-XI.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ticaretin Maddi Unsurları Üzerine”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, ed. Fatma Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 1-6.
- CEZAR, Yavuz, “Comments on the Ottoman Salary System and Its Evolution as a Key to Understand the Socio-Economic Transformation of the Empire”, *Hoca, allame puits de science: essays in honor of Kemal H. Karpat*, ed. Kaan Durukan vd., ISIS Press, İstanbul 2010, p. 52-62.
- CEZAR, Yavuz, “The Role of the Sarrafs in Ottoman Finance and Economy in the Eighteenth and Nineteenth Centuries”, *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West*, Vol. I, ed. Colin Imber – Keiko Kiyotaki, I.B. Tauris, London & New York 2005, p. 61-76.
- CEZAR, Yavuz, “18. ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Sarraflar”, *Gülten Kazgan’a Armağan: Türkiye Ekonomisi*, ed. Hilal. L. Akgül – Fahri Aral, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 179-208.
- CEZAR, Yavuz, “CİEPO-16 Polonya’daydı: Varşova’da Osmanlı Rüzgârı”, *Toplumsal Tarih*, 129 (2004), s. 24-28.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı İktisat Tarihçiliğinde Zaman İçinde Ortaya Çıkan Değişme ve Gelişmeler Üzerine”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (7-9 Nisan 1999)*, ed. Alaaddin Aköz vd., Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya 2000, s. 737-741.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Para ve İktidar İlişkisi Üzerine”, *Voyvoda Caddesi Toplantıları 2000-2001*.
<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/180934> (Erişim 1 Şubat 2024).
- CEZAR, Yavuz, “From Financial Crisis to the Structural Change: the Case of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century”, *Oriente Moderno*, 79/1 (1999), p. 49-54.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Vergi Sistemindeki Darboğazlar ve Sistemi

- Yenileştirme Yönünde Ortaya Çıkan İlk Gelişmeler Üzerine”, *İktisat Dergisi*, 394 (1999), s. 47-51.
- CEZAR, Yavuz, “Comments on the Financial History of the Ottoman Provinces in the 18th Century: A Macroanalysis”, *Essays on Ottoman Civilization: Proceedings of the XIIth Congress of the Comité International d'études Pré-Ottomanes et Ottomanes*, Archiv Orientalni, Praha 1998, p. 85-92.
- CEZAR, Yavuz, “18. Yüzyılda Eyüp'te Para ve Kredi Konuları Üzerine Gözlemler”, *Eyüp'te Sosyal Yaşam: 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*, ed. Tülay Artan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 15-32.
- CEZAR, Yavuz, “Reflexion sur l'evolution de la bureaucratie financiere de l'Empire Ottomane aux 18eme et 19eme siecles”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14 (1996), p. 7-13.
- CEZAR, Yavuz, “18. ve 19. Yüzyıllarda Osmanlı Taşrasında Oluşan Yeni Mali Sektörün Mahiyet ve Büyüklüğü Üzerine”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 8 (1996), s. 89-143.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı'nın Geri Kalmışlığı Konusunda Erken Bir Teşhis: 18. Yüzyıl Osmanlı Aydını Süleyman Penah Efendi'nin Görüş ve Önerileri”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, ed. Sabahattin Şen, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 83-102.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Geleneksel Mali Örgütünde Çözülme Yılları: Tanzimat Öncesinde Bâb-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 7 (1994), s. 127-159.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Devleti'nin Merkez Mali Bürokrasi Tarihine Giriş: XVIII. Yüzyılda Bâb-ı Defteri”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 4 (1993), s. 129-160.
- CEZAR, Yavuz, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sinaî Tesis Kurma Çabalarından Örnekler”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 1 (1991), s. 161-186.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Çağdaşlaşma Sürecinde Selim III Dönemi: Nizam-ı Cedid Reformları”, *De la Révolution française à la Turquie d'Atatürk: la modernisation politique et sociale, les lettres, les sciences et les arts: actes des colloques d'Istanbul (10-12 mai 1989)*, ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont – Edhem Eldem, ISIS Press, İstanbul, 1990, p. 57-70.
- CEZAR, Yavuz, “16. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Ekonomik Tarihi ve Mimar Sinan”, *Tarih ve Toplum*, 11/62 (1989), s. 30-36.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Aydını Süleyman Penah Efendi'nin Sosyal, Ekonomik ve Mali Konulardaki Görüş ve Önerileri”, *Toplum ve Bilim*, 42 (1988), s. 111-132.
- CEZAR, Yavuz, “İktisat Tarihinin Niteliği ve Eğitimdeki Yeri Üzerine”, *İktisat*

- Dergisi*, 254 (1986), s. 19-22.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- CEZAR, Yavuz, “Tanzimat’a Doğru Osmanlı Maliyesi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. IV, ed. Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 924-933.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nin Malî Kurumlarından Tersane-i Âmire Hazinesi ve Defterdarlığı’nın 1805 Tarihli Kuruluş Yasası ve Eki”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41/1-4 (1985), s. 361-388.
- CEZAR, Yavuz, “Tanzimat’da Mali Durum: 1840 ve 1841 Yıllarında Hazinesinin Gelir ve Gideri/1841 Yılı Kesin Hesabının Çıkarılmasına İlişkin Prosedür/Günün Mali Sorunları ve Meclis-i Vâlâ’nın Aldığı Kararlar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı II Cavit Orban Tütengil’e Armağan*, 38/3-4 (1984), s. 291-342.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Maliyesinde XVII. Yüzyılın İkinci Yarısındaki ‘İmdadiyye’ Uygulamaları”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2 (1984), s. 69-102.
- CEZAR, Yavuz, “Satış Tarihinin I. Özal’ı: 200 Yıl Önce de ‘Satış’ Vardı”, *Cumhuriyet* (3 Mart 1984), s. 1, 7.
- CEZAR, Yavuz, “Bir ‘Garip’ Eleştirisi”, *Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 5 (1984), s. 94-96.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Devrinde İstanbul’un İaşesinde Et ve Ekmek”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. V, ed. Taha Parla, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s. 3816-3822.
- CEZAR, Yavuz, *Osmanlı Devleti’nin Merkez Mali Tarihi Üzerine Bir Deneme (1774-1840)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1982.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Mali Tarihinde ‘Esham’ Uygulamasının İlk Dönemlerine İlişkin Bazı Önemli ve Örnek Belgeler”, *Toplum ve Bilim*, 12 (1980), s. 124-142.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Mali Tarihinde İmdad-ı Seferiyye ve İmdad-ı Hazeriyye İsimli Vergiler”, *First International Congress on the Social and Economic History of Turkey*, ed. Osman Okyar – Halil İnalçık, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1980, s. 37-38.
- CEZAR, Yavuz, “Osmanlı Devleti’nin Mali Kurumlarından Zahire Hazinesi ve 1795 (1210) Tarihli Nizamnamesi”, *Toplum ve Bilim*, 6-7 (1978), s. 111-156.
- CEZAR, Yavuz, “Bir Âyan’ın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı KÖR İsmail-oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)”, *Bellekten*, 41/161 (1977), s. 41-78.
- CEZAR, Yavuz, “The Role of Financial Factors in the Structural Changes in

- the Organization of the Ottoman Empire in the 18th Century”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 11-12-13 (1995), p. 111-114.
- CLARK, Edward C., “Osmanlı Sanayi Devrimi”, çev. Yavuz Cezar, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanhoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 467-480.
- CLARK, Edward C., “Osmanlı Sanayi Devrimi”, çev. Yavuz Cezar, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 14/82-83-84 (1974), s. 16-24.
- CLARK, Edward C., “The Ottoman Industrial Revolution”, *International Journal of Middle East Studies*, 5/1 (1974), p. 65-76.
- CVETKOVA, Bistra, “XV-XVI. Yüzyıllarda Balkan Topraklarındaki Bazı Limanların Rejimi”, çev. Yavuz Cezar, *Toplum ve Bilim*, 8 (1979), s. 3-11.
- ÇAKIR, Coşkun, “Devletin Tarihinden Toplumun Tarihine: Yeni Bir Tarih Paradigması ve Ömer Lütfi Barkan”, *Doğu Batı Türk Düşünce Serüveni: Akademidekiler*, 3/12 (2000), s. 35-64.
- ÇAKIR, Coşkun – AKAR, Şevket Kâmil, “İktisat Eğitiminin Beşiği: İ.Ü. İktisat Fakültesi'nin Kuruluşu”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 49 (1998), s. 271-310.
- ÇİZAKÇA, Murat – PAMUK, Şevket, “İktisat Tarihi”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim “Sosyal Bilimler”*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 1997, s. 19-34.
- DARLING, Linda T., *Gelir Artışı ve Kanuna Uygunluk: Osmanlı İmparatorluğunda Vergi Toplanması ve Maliye Yönetimi (1560-1660)*, çev. Adnan Tonguç, Alfa Yayınları, İstanbul 2019.
- GENÇ, Mehmet – ÖZVAR, Erol (ed.), *Osmanlı Maliyesi: Kurumlar ve Bütçeler 1-2*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2006.
- GENÇ, Mehmet, “Esham”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, 11 (1995), s. 376-380.
- GÜRAN, Tefik, *Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler, 1841-1918*, Devlet İstatistik Enstitüsü Tarihi İstatistikler Dizisi, Ankara 2003.
- İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi 1969 Karınca Yılığ.*
- İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi 75. Kuruluş Yıldönümü Albümü*, ed. Seyhun Doğan – Çiğdem Börke Tunalı, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2011. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/KITAP/ekt0000014.pdf> (Erişim 1 Şubat 2024).
- İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23/1-2 (1962-63).
- İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, “Fakültemiz: Tarihçe”.<https://siyasal.istanbul.edu.tr/tr/content/fakultemiz/tarihce> (Erişim 1 Şubat 2024).

- KORALTÜRK, Murat, “Cumhuriyet Dönemi Türkiye İktisat Tarihi Çalışmaları Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD): Türk İktisat Tarihi Sayısı*, 1/1 (2003), s. 65-80.
- KÜÇÜKKALAY, Abdullah Mesud, *Mehmet Genç: Bir Alimin Hayat ve İlim Serencamı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2022.
- ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2018.
- ÖZVAR, Erol, “Economic History in Turkey”, *Dove va la storia economica? Metodi e prospettive secc. XIII-XVIII.*, Firenze University Press, Firenze 2011, p. 79-104.
- ÖZVEREN, Eyüp, “İktisat Tarihçilerinin Görgüsü, Bilgisi; ya da İktisat Tarihi Eğitim-Öğretiminde Ders Kitapları”, *İktisat Tarihinin Dönüşü: Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar*, ed. Ulaş Karakoç – Alp Yücel Kaya, İletişim Yayınları, İstanbul 2021, s. 381-419.
- Resmî Gazete 29357 (16 Mayıs 2015).
- Resmî Gazete 25293 (18 Kasım 2003).
- SAYAR, Ahmet Güner, *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1998.
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
- TERZİ, Arzu, *Mübahat S. Kütükoğlu: Cumhuriyet'in İlk Kadın Osmanlı Tarihçisi*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, İstanbul 2023.
- TURAN, Şerafettin vd., “Panel: Tanzimatın Türk Toplumuna Getirdikleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri Bildiriler (28-30 Haziran 1989)*, ed. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 1990, s. 195-211.
- Türkiye Gazeteciler Cemiyeti, “Sedat Simavi Sosyal Bilimler Ödülleri”.
- <https://www.tgc.org.tr/oduller/sedat-simavi-odulleri/45-oduller/sedat-simavi-odulleri/odul-kazananlar/126-10-sedat-simavi-odulleri-1986.html> (Erişim 1 Şubat 2024).
- UZUN, Ahmet, “Yeni İktisat Tarihi Akımı ve İktisat Tarihi Yazımına Katkıları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 2/1 (2001), s. 80-93.
- VEINSTEIN, Gilles, “XVI. Yüzyılda Karadeniz'in Kuzeyindeki Steplerde Bulunan Osmanlı Kolonizasyon Çiftlikleri”, çev. Yavuz Cezar, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası Özel Sayı Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan*, 43 (1987), s. 79-109.

MEHMED ÇELEBİ SALTANATINDA GELİBOLU SAVAŞI (29 MAYIS 1416)

Gallipoli War in the Period of Mehmet Çelebi (May 29, 1416)

Sait Emre ÇİFTÇİ*

Özet

Venedikliler XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Cenova'nın Ege Denizi'ndeki ticaret noktalarına karşı saldırı planları yapmaktaydılar. Gelibolu Yarımadası Venedik Cumhuriyeti'nin bu stratejik hedefi açısından kilit konumdaydı. Kuzeyinde Saroz Körfeziyle güneyinde Çanakkale Boğazı bulunan Gelibolu bu hâkim konumundan dolayı Ege'deki çatışmaların merkez noktalarından birisi olmuştur. 1416 yılında gerçekleşen Gelibolu Savaşı, bölgedeki Osmanlı ve Venedik manevralarının bir sonucudur. Osmanlı Devleti'nin bir donanma inşa edip Ege Denizi'nde faaliyet göstermeye başlaması Venediklilerin çıkarlarıyla çatıştığından Venedik deniz gücünün henüz daha iptidai bir güce sahip Osmanlı donanmasıyla sıcak çatışmaya girmesi kaçınılmaz olmuştur. Savaşın öncesinde Çalı Bey komutasında Osmanlı donanması 1414'te Venediklilere ait Kiklad Adalarındaki ticarî noktalar olan Paros, Andros ve Milos'a saldırmaya başlamış ama 1416 yılında gerçekleşen savaş sonucunda Venediklilere karşı mağlup olmuştur. Osmanlı donanmasının henüz güçlü olmadığı bu dönemde Venedik deniz gücüyle baş etmesi mümkün olmamıştır. Chioggia Savaşı'nda (1378-81) olduğu gibi Gelibolu Savaşı'nda da Venedik donanmasının gücü ortaya çıkmıştır. Savaşın sonucunda 6 Kasım 1419 tarihinde Osmanlı Devleti ile Venedikliler arasında bir barış

* Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ Tarihi) Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi. Bitlis Eren Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi, saitemreciftci@gmail.com. ORCID: 0000-0002-2685-1714

antlaşması yapılmıştır. Buna rağmen iki güç arasında gerilim sona ermeyip 1423-30 yıllarında yaşanan Selanik Buhranına sızramıştır. Gelibolu Savaşı'nın diğer önemli bir sonucu Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti arasında XV. yüzyılın son çeyreğine kadar devam eden savaşlar silsilesinin kıvılcımını ateşlemesidir.

Anahtar Kelimeler: Ege Denizi, Gelibolu Yarımadası, Gelibolu Savaşı, Venedik, Cenova.

Abstract

From the second half of the fourteenth century, the Venetian policy was based on hostility against the Genoese trading posts in the Aegean Sea. The Gallipoli Peninsula was a key location in terms of this strategical target for Venetians. It was important as a junction point to Thrace and Eastern Macedonia, along with Byzantine regions, Mysia and Bithynia. Gallipoli, which has the Gulf of Saros in its northern part and the Dardanelles in the southern part, became a central point of political actions due to its prevailed location. The Battle of Gallipoli (1416) occurred due to Venetian and Ottoman maneuvers in the Aegean Sea. The initial conflict erupted swiftly and spontaneously, catching both sides off guard and unprepared. The Ottoman fleet under the command of Çalı Bey in Gallipoli started to attack the Venetian commercial points of Paros, Andros and Milos in the Cyclades, but was defeated by the Venetians in 1416. It was difficult that Ottoman navy compete with Venetian naval forces in this period. Venetian navy was once again superior in the Battle of Gallipoli as before it demonstrated its power in the War of Chioggia (1378-81). As a result of the war, a peace treaty was signed between the Ottoman Empire and the Venetians on November 6, 1419. Nevertheless, the political tension between these two states didn't end and spread to the Siege of Thessaloniki (1423-30). Another important consequence of the Battle of Gallipoli was that it sparked a series of wars between the Ottoman Empire and the Republic of Venice that continued until the last quarter of the XVth century.

Keywords: Aegean Sea, Gallipoli Peninsula, Battle of Gallipoli, Venice, Genoa.

Giriş

Eski çağlarda Thracian Chersonesos (*Trakya Yarımadası*) adı verilen Gelibolu Yarımadası, Anadolu'nun Karadeniz ve Ege Denizi arasındaki kapısı gibidir. Bizans'a ait Bitinya ve Misya bölgeleriyle birlikte Trakya ve Doğu Makedonya'ya yakınlığı sebebiyle bu yarımada hayatî bir ehemmiyet taşımaktadır. Kuzeyinde Saroz Körfeziyle güneyinde Çanakkale Boğazı bulunan Gelibolu bu hâkim konumundan dolayı pek çok siyasi gelişmenin merkez noktası olmuştur.

1261'de yapılan Ninfeo Antlaşması sonrasında Cenova, XIV. yüzyıldan itibaren Sakız, Sisam ve Midilli adalarının hâkimi olup Doğu Trakya'nın önemli bölgesi Ainos'da (Enez) üsler bulundurmaktaydı.¹ Eğriboz, Girit ve Nakşa Dukalığında (Crispo, Sanudo aileleri) varlıklarını sürdüren Venedikliler için ise Imbros (Gökçeada) ile Tenedos'un (Bozcaada) alınması gayesiyle beraber Gelibolu'da hâkimiyet tesis etmek kendi ticarî üsleri için çok önemliydi. Nitekim Ceneviz-Venedik Savaşları silsilesinin son savaşı olan (1378-1381) Chioggia Savaşı, yine Ege Denizi'nde Tenedos'un hâkimiyeti için iki deniz devletinin kendi aralarında çatışması nedeniyle meydana gelmiş, Torino Barışı (1381) sonucunda Tenedos, papanın iç hisarın yıkıtılması emriyle Savoy kontu VI. Amedeo'ya bırakılmıştır.²

1415'e Kadar Gelibolu'nun Durumu

Bizans'ın payitahtı ve Marmara Denizi'nin emniyeti açısından çok önemli olan Gelibolu'yu 1304-5'te II. Andronikos'un Türklere karşı yardıma çağırıldığı Roger de Flor öncülüğünde Katalan Almogavar paralı askerleri ele geçirdiler.³ Roger de Flor'un öldürülmesinden sonra bu askerlere daha sonra Karesi beyi Ece Halil önderliğinde Türk birlikleri de katılarak Katalanlarla birlikte Trakya'yı yağmaladılar.⁴ Aydınoğlu Umur Bey de Orhan Gazi'yle anlaşış 1331-32'de

¹ Ninfeo Antlaşması 13 Mart 1261'de imzalanıp 10 Temmuz'da Cenova tarafından onaylanmıştır. Antlaşma aynı zamanda Enez, Edremit, İzmir, Sakız ve Midilli'de Cenova tüccarlarına evler ve loncalar tahsis edilmesini sağladı. Bkz. Camillo Manfroni, *Le Relazione Fra Genova, Impero Bizantino e Turchi*, Atti Della Societa Ligure di Storia Patria, Genova, 1898, s. 658 – 659.

² Şerafettin Turan, *Türkiye – İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*. 1st ed. T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 75 – 76; Teofilo Ossian de Negri, *Storia di Genova*. Bergoglio Libri, Milano, 1974, s. 468 – 469; C. Wright, *The Gattiluso Lordships and the Aegean World 1355-1462*, Brill, Leiden & Boston, 2014, s. 45.

³ Halil İncalcık, Gelibolu, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition C-G*, Vol. II. (Eds. Lewis, Bernard, Charles Pellat, and Joseph Schacht), Brill, Leiden, 1991, s. 984.

⁴ Machiel Kiel, *The Cambridge History of Turkey, Byzantium to Turkey 1071 – 1453*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 143; Halil İncalcık "Gelibolu", s. 984; Umut Bayar, Sait Emre Çiftçi, Edremit Deniz Savaşı (1334), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, 2020, s. 246; Katalanların Atina'da hâkimiyet kurmalarından sonra 1318 yılında liderleri Don Fadrique Aydın ve Menteşe Beylikleriyle bir ittifak kurmuştu. Fakat Venediklilerle yapılan barış nedeniyle

Gelibolu'ya başarısız bir akın düzenledi. Sürekli devam eden bu akınları Süleyman Paşa'nın 1352'de Çimpe'yi, 1354'te de Bolayır ve Gelibolu'nun tamamını alması izledi.⁵ Aslında Bulgaristan topraklarına karşı yapılan *Savoiardî Haçlı Seferi* (1366) sırasında Yeşil Kont (*Conte Verde*) VI. Amedeo, Bizans imparatoruna yardım etmek amacıyla Gelibolu'yu Türklerden alarak bir sene sonra imparatora teslim etti.⁶ Buna karşın 1373-79 Bizans İç Savaşı'yla meşgul olan IV. Andronikos, Sultan I. Murad'ın yoğun ısrarı nedeniyle Gelibolu'yu Osmanlı Devleti'ne bıraktı.⁷ Venedikliler için Gelibolu'nun Osmanlılara bırakılması olumsuz bir anlam taşıyordu. Çünkü Kuzey Ege'de Cenevizlilerin güçlü olmaları ve İstanbul'daki tekelleri ellerinde tutmalarıyla bölgedeki kontrolü azalan Venedik için Gelibolu'nun Türklerin eline geçmesi kendi ticarî üslerine ket vurulması anlamına geliyordu.

Bu yüzden Venedikliler 1388'de Osmanlı donanmasını yok etmek ve boğazdan geçişlerini engellemek için gözdağı vermek amacıyla ufak bir donanma gönderdiler. Bu gelişmeyi (1394-1402) Sultan Bayezid'in İstanbul'u muhasara ettiği zamanda Venediklilerin bir yardım donanması göndermesi izlemiştir.⁸ Nitekim o sıralarda Macar kralı (1387-1437) olan geleceğin Kutsal Roma-Germen İmparatoru (1433-1437) I. Sigismund ile Fransa kralı VI. Charles'ın mareşali Jean le Maingre (Boucicaut) de Bizans imparatoruna bu muhasarada yardım etmek için kuvvet gönderdiler.⁹

Fetret Devri'nde Venedik'le Yapılan Antlaşmalar

1298'de iki deniz devleti arasında yapılan Curzola Savaşı'ndan sonra Doğu Akdeniz'deki konumlarını güçlendirmek isteyen Cenevizliler, 1350-55 tarihli Venedik-Cenova Savaşları sırasında Orhan Gazi'yle müttefik olurken, Sultan I. Murad saltanatı sırasında da hem Venedikliler hem de Cenevizliler (1387

Türk denizcileri buna tepki göstererek Atina'ya ve Mora'ya 1329'dan itibaren saldırılar gerçekleştirdiler: Bkz. David Agusti, *Los almogávares La expansión mediterránea de la Corona de Aragón*, Silex: Serie Historia, Madrid, 2004, s. 115 – 117.

⁵ Halil İnalçık, "Fatih'e Kadar Çanakkale Boğazı, Gelibolu Osmanlı Üssü ve Osmanlı – Venedik Karşılaşması", *Çanakkale Savaşları Tarihi*. c. 1. Değişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 24 – 25; Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice: a study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s. 278.

⁶ Peter Edbury, "Christians and Muslims in the Eastern Mediterranean" *The New Cambridge Medieval History*, Volume VI c. 1300 – 1415, (Ed. Michael Jones), Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 876; Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice...*, s. 303.

⁷ John H. Rosser, "Andronikos IV Palaiologos", *Historical Dictionary of Byzantium*, 1st ed. Scarecrow, Lanham, MD, 2001, s. 63; John Julius Norwich, *Bizans III Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082 – 1453)*, Çev. Selen Hırçın Riegel, 1st ed. c. 3, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 289.

⁸ Halil İnalçık, "Fatih'e Kadar Çanakkale Boğazı", s. 24 – 25.

⁹ Halil İnalçık, "Fatih'e Kadar Çanakkale Boğazı", s. 25.

Osmanlı-Ceneviz Antlaşması) Osmanlı Devleti'nden imtiyazlar elde etmeye çabaladılar.¹⁰ Ankara Savaşı sonrasında Süleyman Çelebi, Venedik tehdidini fark edip Çanakkale'nin Lâpseki tarafında Emir Süleyman Çelebi Burgos'unu inşa ettirmiş, Musa Çelebi ise 1411'de Venediklilere Gelibolu boğazından serbest geçiş hakkı için Selymbria (Silivri) Antlaşması da olarak bilinen ahitnameyi vermişti.¹¹ Osmanlı Fetret Devri'nin 5 Temmuz 1413'te Çamurlu Savaşı'yla sona ermesiyle Musa Çelebi döneminde verilen ahitnamenin aynısını Sultan Mehmed Çelebi'den de elde etmek isteyen Venedikliler adına hareket eden Venedik Bailosu Francesco Foscarini, sultanı ikna edemeyip bu konuda umduğunu bulamadı.¹² Osmanlı Devleti ile Cenevizliler arasındaki işbirliği Mehmed Çelebi'nin Cüneyd Bey'i mağlup edip İzmir'i ele geçirmesinde kendisini göstermiş, Foça, Sakız ve Midilli'yi elinde bulunduran Cenovalılar, sultana yardım etmişlerdir. Buna rağmen Cenova'nın ezeli düşmanı olan Venediklilere bağlı Nakşa dükü Giovanni Crispo ile Andrios senyörü Pietro Zeno'nun bu iş birliğine dâhil olmak istememeleri Venedik ile ilişkileri kızıştıran noktalar oldu. Cüneyd Bey'e karşı yapılan sefer Ege Denizi'nde kolonileri bulunan Venediklileri rahatsız etmişti.¹³

Bu sırada Venedik Cumhuriyeti'nde yeni doge olan Tommaso Mocenigo (1414-1423) döneminde bir yandan Doğu Akdeniz'de Türk ilerleyişiyle mücadele edilirken, diğer tarafta Friuli bölgesinde Macar kralı I. Sigismund'un destek verdiği Aquileia Patrikliği'ne karşı savaşlar yapılmaktaydı.¹⁴ Gelibolu'da yaşanan gelişmeler Macarlar ve Venedikliler arasında ateşkes sürecini hızlandırmakla beraber, Friuli bölgesindeki mücadeleler sona ermeyip 1418'de Sigismund'un ordularının dâhil olmasıyla devam edecektir. En sonunda Aquileia Patrikliği'nin lideri Ludwig von Teck ve Gorizia kontları, Sigismund'un desteğine rağmen mağlup olmuşlardır. Bunun sonucunda Venedikliler Udine, Belluno, Feltre, Sacile ve Cividale şehirlerini fethederek Friuli bölgesinin büyük çoğunluğunu ele geçirdiler. Bohemya'da çıkan Hussit Savaşları (1419-1434) ve Balkanlardaki Türk ilerlemesi nedeniyle Sigismund Venediklilerin Friuli bölgesindeki bu faaliyetleriyle yeterince ilgilenememiştir.¹⁵

¹⁰ Şerafettin Turan, *Türkiye – İtalya İlişkileri I*, s. 284.

¹¹ Halil İnalcık, "Osmanlı Deniz Üssü Gelibolu", *Türk Denizcilik Tarihi*, (Ed. Bülent Arı), T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, Ankara, 2002, s. 100 – 101.

¹² Şerafettin Turan, *Türkiye – İtalya İlişkileri I*, s. 393 – 400.

¹³ Şerafettin Turan, *Türkiye – İtalya İlişkileri I*, s. 393.

¹⁴ Horatio F. Brown, *Venice: An Historical Sketch of the Republic*, 2nd ed., Rivington, Percival & King Street, Covent Garden, London, 1895, s. 274; Emmanuele Antonio Cicogna, *Storia dei Dogi di Venezia Scritta dai Chiarissimi E. Car. Cicogna [et Al.] con Centoventi Ritratti Incisi in Rame da Antonio Nani. Corredata di Una Serie Numismatica*. Tomo II. G. Grimaldi Editore, Venezia, 1867, s. 64.

¹⁵ Giuseppe Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia dal suo Principio sino al Giorno D'oggi: Volume 5. Nel Privilegio. Stabilimento Nazionale di G. Antonelli Editore, Venezia, 1850, s. 355 – 357; Horatio F. Brown, Venice: An Historical Sketch of the Republic, s. 276.*

29 Mayıs 1416 Gelibolu Savaşı

Gelibolu'daki Çalı Bey komutasında Osmanlı donanması 1414'te Venediklilere ait Kiklad Adalarındaki Nakşa Dukalığı'nda yer alan ticarî noktalar Paros, Andros ve Milos'a saldırmaya başlamıştır.¹⁶ O sıralarda *Avvogador de Comun*¹⁷ olan Pietro Loredan'ın öncülük ettiği Venedik filosu Venedik'in en üst yasama erki olan Maggior Consiglio'nun emriyle Gelibolu'ya gönderilmiş bu donanma limanda bulunan Osmanlı donanmasını tahrip etmiş, muharebede Çalı Bey şehit düşmüştür.¹⁸ Başlıca Osmanlı kronikleri Aşıkpaşazade Tarihi, Neşri'nin Cihan-nüma adlı eseri ve Anonim Tevarih-i Al-i Osman'da zikredilmeyen bu savaşta Dukas'ın naklettiğine göre Venedikliler toplamda 27 Osmanlı gemisi ele geçirerek Bozcaada limanına geri dönmüşlerdir.¹⁹ Venediklilerin ele geçirdiği çok sayıda esir arasında Venedikli olup Osmanlı tarafına geçen Giorgio Calergi ile birlikte Katalanlar, Sicilyalılar, Provanslılar ve Cenevizliler dâhil 1100 kişi bulunmaktadır.²⁰ Dukas'a göre bu esirlerden bir kısmının ülkelerine dönmesine izin verilirken bir kısmı da Tenedos'da (Bozcaada) kazağa oturtuldular. Venedikliler bu deniz savaşın hemen ardından Lâpseki'de bulunan Emir Süleyman Burgosu'na hücum edip karaya çıkmaya çalışmış fakat veziriazam Amasyalı Bayezid Paşa'nın kardeşi Hamza ve Epir Despotu Carlo Tocco'nun damadı onları durdurmuştur.²¹

Savaşın oluşma nedenleri olarak başka gelişmeler de yaşanmıştır; Venedik kronik yazarı Marino Sanudo'ya göre Osmanlı donanması Andrios senyörü Pietro Zeno'nun Osmanlı gemilerini ele geçirmesine misilleme olarak bu saldırıyı yapmıştı.²² 1411'de Musa Çelebi ile yapılan antlaşmadan habersiz olarak Zeno

¹⁶ Dukas, *Biçans Tarihi*, Çev. V. Mirmiroğlu, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1956, s. 66; Samuel Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, 2nd ed. Tomo IV. Giusto Fuga Editore, Venezia, 1913, s. 70.

¹⁷ *Avvogador de Comun*, Venedik Cumhuriyeti'nde Komün savcısı anlamına gelen yargı erkinde bir devlet makamı.

¹⁸ P. Daru, *Storia della Repubblica di Venezia*, Tomo III. Tipografia Elvetica, Mendrisio, 1832, s. 85 – 86 "L'armata turca diede al mare per correre addosso ai veneziani, e il 29 maggio 1416 in faccia a Gallipoli accadde tra le due armate una sanguinosa pugna. Comechè inferiori per numero, i veneziani trionfarono di una piena vittoria. L'ammiraglio Pietro Loredano fu traforato da molte ferite, l'ammiraglio de turchi rimase ucciso."; Dukas Tarihinde de Çalı Bey'in şehit düştüğü kaydı bulunmaktadır. Bkz. Dukas, *Biçans Tarihi*, s. 66.

¹⁹ Dukas, *Biçans Tarihi*, s. 66 – 67.

²⁰ Samuel Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, s. 73 – 74; Giuseppe Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia dal suo Principio sino al Giorno D'oggi: Volume 5*, s. 367; Horatio F. Brown, *Venice: An Historical Sketch of the Republic*, s. 276.

²¹ Maria Pia Pedani, *The Turks and The Sea in the Venetian Documents (14th – 15th Centuries)*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli, 2015, s. 237; Dukas, *Biçans Tarihi*, s. 67; Samuel Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, s. 74.

²² Marino Sanudo Giovane, *Vite de' duchi di Venezia*, Tomus XXII., *Rerum Italicarum Scriptores*, (Ed. Ludovico Antonio Muratori), Ex Typographia Societatis Palatinae, Milano, 1733, s. 899.

Osmanlı ticaret noktalarına saldırmış, bundan dolayı Osmanlı donanması La Tana ve Trabzon'dan Ege Denizi'ne gitmekte olan Venedik ticaret gemilerine müdahale etmiş, Venedik'e ait olan Negroponte (Egriboz) kalesine gelmiş ve burayı bombalamıştır (1414).²³

Venedik Meclisi Maggior Consiglio'nun saldırıyı duymasının ardından Amiral Pietro Loredan'ın kumanda ettiği 15 adet gemiden oluşan donanma harekete geçmiştir.²⁴ Bu esnada Andrea Foscolo da sefir olarak yeniden Sultan Mehmed Çelebi'nin yanına gidip 12 Ağustos 1411'de Venedik sefiri Giacomo Trevisan'ın Musa Çelebi'yle antlaşmasını hatırlatıp, Gelibolu'dan Venedik ticaret gemilerinin serbest geçişini istemiştir.²⁵ Savaş hakkında detaylı bilgiyi Venedik amirali Pietro Loredan'ın Venedik Signoria'sına gönderdiği rapor vermiştir.²⁶ Marino Sanudo kendi kroniğinde bu mektubu nakleder. Loredan'ın bu mektubuna göre; Venedik donanması Ege'deki rüzgârdan ötürü 24 Mayıs'ta Bozcaada'ya (Tenedos) ulaşmış 27 Mayıs'ta Gelibolu Boğazı'na gelmiştir. Loredan, burada Osmanlı mürettebatıyla direkt çatışmadan imtina etmiş, maiyetinde olan Tomasso adlı kişiyi elçi olarak müzakere etmek için göndermiştir.²⁷ Ayrıca sıcak çatışma ihtimaliyle, provveditore²⁸ ve elçi olan Dolfino Venier ile Giorgio Loredan'a ait gemileri güvence olarak arkasında konumlandırmıştır.²⁹ Osmanlılar ise büyük sayıda kuvvetle Gelibolu sahilinden yoğun ok atışlarıyla Venedik gemilerinin sol tarafına saldırdığı zaman Loredan yaralanma tehlikesi geçirdiğini yine Venedik yönetimine gönderdiği raporunda bildirmiştir.³⁰ Daha ağır bir gelişme yaşanmaması için Loredan donanmasında zayıf vermemek amacıyla birliklerini dağıtmış, Osmanlı askerlerinin ateş etmeye devam etmesiyle en sonunda Venedik gemileri top atışlarıyla Osmanlı askerlerini vurmuşlardır.³¹

²³ Horatio F. Brown, *Venice: An Historical Sketch of the Republic*, s. 274 – 275; Samuel Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, s. 70; Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571)*, Volume II: *The Fifteenth Century*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1997, s. 6.

²⁴ Samuel Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, s. 70.

²⁵ Musa Çelebi ve elçi Giacomo Trevisan arasındaki antlaşma metni için Bkz. Georg Martin Thomas; Riccardo Predelli (Eds.), *Diplomatarium Veneto-Levanticum: sive, Acta et diplomata res venetas, graecas atque levantis illustrantia*. Pars II: a. 1351-1454, Sumptibus Societatis, Venetiis, 1899, s. 302.

²⁶ Giuseppe Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia dal suo Principio sino al Giorno D'oggi: Volume 5*, s. 367.

²⁷ Maria Pia Pedani, *The Turks and The Sea in the Venetian Documents (14th – 15th Centuries)*, s. 237.

²⁸ *Provveditore*, Venedik Cumhuriyeti'nin Ege ve Doğu Akdeniz'deki yönetici valilerine verilen isimdir.

²⁹ Samuel Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, s. 71.

³⁰ Samuel Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, s. 71.

³¹ Amiral Loredan'ın Gelibolu savaşıyla ilgili Venedik'e sunduğu rapor Marino Sanudo'nun eserinde kaydedilmiştir: “*Serenissimo ed Illustrissimo Signore {debita recommendatione promissa} significhiamo alla vostra Signoria del partir nostro da Negroponte, e quella di Napoli di Romania. E con*

Sonraki gün şafağında Loredan iki gemi gönderip sultandan müzakere istemiş, Türkler bu gemilere taarruz edince Loredan, kendi donanmasını sahte ricat yaparak geri çekerken Girolamo Minotto'ya ait Venedik gemilerini Osmanlı donanmasının arkasından dolandırarak Gelibolu limanına yöneltmiştir.³² Bunu fark eden Osmanlı gemileri onları kovalamak isterken iki ateş arasında sıkışmışlar fakat rüzgârdan dolayı kolayca limana geri çekilmişlerdir. Loredan'ın raporuna göre savaş sabah sularında meydana gelip iki saat sürmüş, Venedik donanması amiralleri Lorenzo di Candia, Veniera di Candia, Jacobo Barbarigo, Grimana da Negroponte, Girolamo Minotto ve Loredan'ın kardeşi Giorgio Loredan pek çok Osmanlı gemisini ele geçirmişlerdir.³³ Çatışmanın hemen ardından Loredan, Osmanlı tarihinin ilk kaptan-ı deryası olan Gelibolu sancakbeyi Saruca Paşa'ya (Venedik kroniklerinde "Sabasti" ismiyle anılır.) mektup gönderip müzakere niyetinde olduğunu belirtmiştir.³⁴

Dukas'a göre ise; Loredan kumandasında Adriyatik Denizi'nden ayrılan 10 Venedik gemisi Eğriboz, Girit ve Kiklad Adalarına gelerek buradan 7 adet gemiyi donanmaya dâhil ettikten sonra Bozcaada'ya gelip Osmanlı donanmasına görünmüşlerdir. Daha sonra Midilli'den gelen Cenova'ya ait küçük bir gemiye Venedik gemilerinin saldırması üzerine Türkler bu geminin kendilerine ait olduklarını sanarak Osmanlı donanmasını Venedikliler üzerine göndermişler, düzensiz yakalanan Osmanlı gemilerini Loredan'ın donanması mağlup etmiştir.³⁵

24/26 Temmuz 1416'da Dolfin Venier ve Mehmed Çelebi iki devletin elindeki esirlerin iadesi için anlaşmalar da Venedik'in elindeki Osmanlı esirlerinin satıldığı haberi üzerine anlaşma suya düşmüştür.³⁶ Birkaç sene sonra 6 Kasım 1419'da yeni bailo Bertuccio Diedo, Mehmed Çelebi'yle İmparator II. Manuel'in arabuluculuk ettiği görüşmelerde barış antlaşmasını imzalamışlardır. '*Diplomatarium Veneto-Levantinum*' isimli eser antlaşma hakkında aşağıdaki detayları vermektedir.

"Pax Mohammedi I Soldani Turcorum: Copia pacis celebrate cum magno armirato Teucrorum per dominum Bertucium Diedo baiulum Constantinopolis et

sollecitudine procurai io Capitano d'essere nelle parti di Gallipoli, per mandare— gli Ambasciatori della Vostra Signoria, per ,, eseguire i comandamenti di Vostra Serenità. Ma pel tempo breve, e pel vento contrario dimorammo d'andare all' Isola di Tenedo, fino a di 24. del presente mese di Maggio ,, da sera." Bkz. Marino Sanudo Giovane, *Vite de' duchi di Venezia*, s. 901.

³² Marino Sanudo Giovane, *Vite de' duchi di Venezia...*, s. 901 – 902; Giuseppe Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia...*, s. 369.

³³ Samuel Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, s. 73; Marino Sanudo Giovane, *Vite de' duchi di Venezia*, s. 905; Giuseppe Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia dal suo Principio sino al Giorno D'oggi: Volume 5*, s. 373.

³⁴ Maria Pia Pedani, *The Turks and The Sea in the Venetian Documents (14th – 15th Centuries)*, s. 237.

³⁵ Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 66.

³⁶ Kenneth M, Setton, *The Papacy and the Levant (1204–1571), Volume II: The Fifteenth Century*, s. 8.

*ambassiatozem ad ipsum turcum, transmissa inclusa suis literis datis die V Decembris 1419: 'Türklerin sultanı I. Mehmed ile barış; Konstantinopolis bailosu ile elçi messer Bertuccio Diedo tarafından gönderilen Truvahlarn (Türklerin) büyük emirliği ile barış anlaşmasının V Aralık 1419 tarihli kopyası.'*³⁷

*"Al nome del Gran Dio, amen. Mi, el gran signor e grande amirá soltan Mahametbei, fio del gran signer et grande amirá Condochicij de Basaitlibei che fo, zuro in Dio, fator del cielo e de la terra, et in el nostro propheta Mahometh, et in li sette Mussaffi che ni credemo e confessemo, et in li CXXIIIJ." propheti, el primo Adam et L'ultimo Maometh, che conferma la fe di Mussulmani, et in l'anema de mió auo e de mió padre': 'Yüce Allah'ın adıyla, amin. Ben, büyük bakan ve büyük emir Bayezid'in oğlu büyük bakan ve büyük emir sultan Mehmed, göğün ve yerin yaratıcısı Allah'a ve peygamberimiz Muhammed'e ve inandığımız yedi mushaf ve yüz yirmi dört peygambere, ilki Adem ve sonuncusu Muhammed'e yemin ederiz.'*³⁸

Antlaşma gereğince Venedik'in Gelibolu'da ve Osmanlıların Eğriboz'da ele geçirdikleri esirler iade edilecekler, Ege Denizi'ndeki Osmanlı Devleti'ne ait ticaret gemilerine dokunulmayacak ve bölgede her iki ülkenin ticaret gemileri için güvenlik sağlanacak, Osmanlı sultanı Venedik'e ait olan Nakşa Dukalığını ve Cumhuriyetin Ege Denizi'ndeki bütün üslerini, ticaret noktalarını tanyacak ayrıca Venedikliler İnebahtı ve Arnavutluk toprakları için Osmanlı Devleti'ne 200 duka haraç vereceklerdir.³⁹

Gelibolu Savaşı'nın Ardından Yaşananlar

Bu galibiyet Venedikliler için kesin başarı sağlayamadı. 1423-30 yılları arasında Venedikli sabık doge ailesi Mocenigo'lara karşı Selanik'i elde etmek için yapılan "Selanik Buhranı" adı da verilen savaşta Venedikliler Gelibolu'ya hücumlarını sürdürdüler. Gelibolu Savaşı'nın galibi Pietro Loredan 1424 senesinde yeniden buraya gelip Gelibolu Boğazı'ndaki Osmanlı gemilerinin geçişlerini engelledi.⁴⁰ Bu gelişmenin ardından Mocenigo ailesinden olan amiral

³⁷ Georg Martin Thomas; Riccardo Predelli (Eds.), *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, s. 318-319.

³⁸ Georg Martin Thomas; Riccardo Predelli (Eds.), *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, s. 318-319

³⁹ Samuel Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, s. 74 – 75; Kenneth M, Setton, *The Papacy and the Levant...*, s. 8.

Osmanlı Devleti'nin 1417'de Avlonya'yı alması Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti arasında Arnavutluk meselesini doğurmuştu. Bkz. Ruthy Gertwagen, **The Contribution of Venice's Colonies to its Naval Warfare in the Eastern Mediterranean in the Fifteenth Century, *Quaderni Mediterranean, Ricerche Storiche*, Palermo, 2007, s. 160;** Maria Pia Pedani, *The Turks and The Sea...*, s. 237.

⁴⁰ Halil İnalcık, "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329–1451", *A History of the Crusades: The Impact of the Crusades on Europe*, (Eds. Harry W. Hazard and Norman P. Zacour), Vol. 6. Madison, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1989, s. 257, Frederic Chapin Lane, *Venice, a Maritime Republic*. Johns Hopkins University Press, London, 1973, s. 229.

Andrea Mocenigo, Serenissima'nın Ege'deki kumandanlığını aldıktan sonra Gelibolu'ya hücum edip Lâpseki tarafındaki Emir Süleyman Burgosu'na yönelik taarruzlarda bulundu (1429).⁴¹ Buna rağmen Venedikliler bu taarruzlarda büyük bir ilerleme sağlayamadılar ve geri çekildiler.⁴² Dukas, Emir Süleyman Burgosu'nun Gelibolu Savaşı'nın hemen ardından yıkıldığını belirtirken,⁴³ Neşri'ye göre kale 1429 yılındaki saldırıdan sonra tekrar bir Venedik hücumunun yaşanmaması için Sultan II. Murad tarafından yıktırılmıştır.⁴⁴

Bu zaman aralığında Gelibolu II. Murad ile amcası Mustafa arasındaki mücadelelerde önemli rol oynadı. İmparator II. Manuel (1391-1425), Mehmed Çelebi'nin müşkül durumda olduğunu fark edip Mustafa'yı ve asi Cüneyd Bey'i onların Selanik'e sığınmalarına izin vererek sahiplenmişti.⁴⁵ Mustafa, kısa zamanda kendisine taraftar olan halkın desteğiyle Gelibolu'ya hâkim oldu; fakat burayı müttefiki Bizanslılara vermedi. Boğazın sıkı kontrolü, II. Murad'ın Rumeli'ye geçecek vasıta dahi bulamamasına yol açmıştı. Nihayet II. Murad Yeni Foça podesta'sı Giovanni Adorno'ya ait Ceneviz filosunun da yardımıyla Gelibolu yakınında Kozludere'ye çıkıp şehri ele geçirmiştir.⁴⁶

Sonuç

Gelibolu Savaşı, Ege Denizi'ndeki Osmanlı ve Venedik manevralarının bir sonucudur. Osmanlı Devleti'nin bir donanma inşa edip faaliyet göstermeye başlaması Venediklilerin bölgedeki çıkarlarıyla çatıştığından Venedik deniz gücünün henüz daha iptidai bir güce sahip Osmanlı donanmasıyla sıcak çatışmaya girmesi kaçınılmaz olmuştur. Savaşın öncesinde Çalı Bey komutasında Osmanlı donanması Venediklilere ait Kiklad Adalarındaki ticarî noktalar olan Paros, Andros ve Milos'a saldırmaya başlamış ama 1416 yılında gerçekleşen savaş sonucunda Venediklilere karşı mağlup olmuştur. Osmanlı Devleti'nin donanmasının henüz güçlü olmadığı bu dönemde Venedik deniz

⁴¹ İdris Bostan, "Osmanlı Deniz Üssü Gelibolu", *Başlangıçtan XVII. Yüzyıla Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi I*, (Ed. İdris Bostan, Salih Özbaran), Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2009, s. 77.

⁴² İdris Bostan, "Osmanlı Deniz Üssü Gelibolu", s. 77; Thomas F. Madden, *Venice: Islands of Honor and Profit: Venice A New History*, Viking Penguin, London, 2012, s. 197 – 203.

⁴³ Dukas, *Bizans Tarihi*, s. 67.

⁴⁴ "Ve kâfir gemileri gelip Gelibolu boğazını tutup, Emir Süleyman burgazını hisar edip, çok ceng ü katal olup, sonra Sultan Murad'la musalaba edip, gemiler gitti. Andan Sultan Murad Emir Süleyman burgazını harap etti.": Bkz. Mehmed Neşri, *Kütâb-ı Cibân-nü'mâ Neşri Tarihi*. (Ed. Mehmed Altay Köymen), C. 1. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949, s. 613.

⁴⁵ Halil İnalçık, "Fatih'e Kadar Çanakkale Boğazı", s. 42.

⁴⁶ Halil İnalçık, "Fatih'e Kadar Çanakkale Boğazı", s. 41 – 42; İdris Bostan, "Osmanlı Deniz Üssü Gelibolu", s. 76.

gücüyle baş etmesi mümkün olmamıştır. Chioggia Savaşı'nda (1378-81) olduğu gibi Gelibolu Savaşı da Venedik donanmasının kuvvetini göstermiştir. Savaşın sonucunda 6 Kasım 1419 tarihinde Osmanlı Devleti ile Venedikliler arasında bir barış antlaşması yapılmıştır. Buna rağmen iki güç arasında gerilim sona ermeyip 1423-30 yıllarında yaşanan Selanik Buhranına sıçramıştır. Gelibolu Savaşı'nın diğer önemli bir sonucu Osmanlı Devleti ile Venedik Cumhuriyeti arasında XV. yüzyılın son çeyreğine kadar devam eden savaşlar silsilesinin kıvılcımını ateşlemesidir. Nitekim Osmanlıların Eğriboz Adası'nı fethiyle sona eren 1463-1479 Savaşı ile Venedik'in Mora'daki üsleri olan Modon ve Koron'un Osmanlı hâkimiyetine gireceği 1499-1503 Savaşı, Gelibolu Savaşı'nda olduğu gibi Ege Denizi üzerindeki manevralar sonucunda cereyan etmiştir.

KAYNAKÇA

- AGUSTI, D., *Los Almorávides La Expansión Mediterránea de La Corona de Aragón*. Silex: Serie Historia, Madrid, 2004
- BAYAR, Umut, Sait Emre Çiftçi, Edremit Deniz Savaşı (1334), *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/2, 2020, p. 244-250.
- BOSTAN, İdris, "Osmanlı Deniz Üssü Gelibolu", *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizçilik Tarihi I*, (Ed. İdris Bostan, Salih Özbaran), Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul, 2009, s. 73-83.
- BROWN, Horatio F., *Venice: An Historical Sketch of the Republic*. 2nd ed. Rivington, Percival & King Street, Covent Garden, London, 1895.
- CAPPELLETTI, Giuseppe, *Storia della Repubblica di Venezia dal suo Principio sino al Giorno D'oggi: Volume 5*. Nel Privilegio. Stabilimento Nazionale di G. Antonelli Editore, Venezia, 1850.
- CICOĞNA, Emmanuele Antonio, *Storia dei Dogi di Venezia Scritta dai Chiarissimi E. Cav. Cicogna [et Al.] con Centoventi Ritratti Incisi in Rame da Antonio Nani*. Corredata di Una Serie Numismatica. Tomo II. G. Grimaldi Editore, Venezia, 1867.
- DARU, P., *Storia della Repubblica di Venezia*. Tomo III. Tipografia Elvetica, Mendrisio, 1832.
- DE NEGRI, Teofilo Ossian, *Storia di Genova*. Bergoglio Libri, Milano, 1974.
- DUKAS, *Bizans Tarihi*, Çev. V. Mirmiroğlu. İstanbul Enstitüsü Yayınları- İstanbul Matbaası, İstanbul, 1956.
- EDBURY, Peter, "Christians and Muslims in the Eastern Mediterranean" *The New Cambridge Medieval History*, Volume VI c. 1300 – 1415, (Ed. Michael Jones), Cambridge University Press, Cambridge, 2008, s. 864-884.
- GERTWAGEN, Ruthy, The Contribution of Venice's Colonies to Its Naval Warfare in the Eastern Mediterranean in the Fifteenth Century. *Quaderni Mediterranean, Ricerche Storiche*, Palermo, 2007, s. 53-110.

- İNALCIK, Halil, “Fatih’e Kadar Çanakkale Boğazı, Gelibolu Osmanlı Üssü ve Osmanlı – Venedik Karşılaşması”, *Çanakkale Savaşları Tarihi*. c. 1. Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- , Gelibolu, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition C-G*, Vol. II. (Eds. Lewis, Bernard, Charles Pellat, and Joseph Schacht), Brill, Leiden, 1991, s. 984.
- , “Osmanlı Deniz Üssü Gelibolu”, *Türk Denizcilik Tarihi*, (Ed. Bülent Arı), T.C. Başbakanlık Denizcilik Müsteşarlığı, Ankara, 2002, s. 99-105.
- , “The Ottoman Turks and the Crusades, 1329–1451”, *A History of the Crusades: The Impact of the Crusades on Europe*, (Eds. Harry W. Hazard and Norman P. Zacour), Vol. 6. Madison, University of Wisconsin Press, Wisconsin, 1989, s. 222-275.
- KIEL, Machiel, *The Cambridge History of Turkey, Byzantium to Turkey 1071 – 1453*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- LANE, Frederic Chapin, *Venice, a Maritime Republic*. Johns Hopkins University Press, London, 1973.
- MADDEN, Thomas F., *Venice: Islands of Honor and Profit: A New History*. Viking Penguin, London, 2012.
- MANFRONI, Camillo, *Le Relazione Fra Genova, Impero Bizantino e Turchi*. Atti Della Societa Ligure di Storia Patria, Genova, 1898.
- MARIN SANUDO GIOVANE, Vite De' Duchi Di Venezia, *Rerum Italicarum Scriptores*, Tomus XXII. (Ed. Ludovico Antonio Muratori), Ex Typographia Societatis Palatinae, Milano, 1733.
- MEHMED NEŞRÎ, *Kitâb-ı Cihan-nümâ Neşri Tarihi*. (Ed. Mehmed Altay Köymen), C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949.
- NICOL, Donald M., *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- NORWICH, John Julius, *Bizans III Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082 – 1453)*, Çev. Selen Hırçın Riegel, 1st ed. c. 3, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 2013.
- PEDANI, Maria Pia, *The Turks and The Sea in the Venetian Documents (14th – 15th Centuries)*. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, Kocaeli, 2015.
- ROMANIN, Samuel, *Storia Documentata di Venezia*. 2nd ed. Tomo IV. Giusto Fuga Editore, Venezia, 1913.
- ROSSER, John H., *Historical Dictionary of Byzantium*. 1st ed. Scarecrow, Lanham, MD, 2001.
- SETTON, Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204–1571), Volume II: The Fifteenth Century*, American Philosophical Society, Philadelphia, 1997.
- THOMAS, Georg Martin; Riccardo Predelli (Eds.), *Diplomatarium Veneto-Levanticum: sive, Acta et diplomata res venetas, graecas atque levantis illustrantia*. Pars II: a. 1351-1454., Sumptibus Societatis, Venetiis, 1899.
- TURAN, Şerafettin, *Türkiye – İtalya İlişkileri I: Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Erişine*. 1st ed. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- WRIGHT, C., *The Gattilusio Lordships and the Aegean World 1355-1462*, Brill, Leiden & Boston, 2014.

ERKEN DÖNEM OSMANLI TAŞRA BÜROKRASİSİNDE KAZÂYÂ USULÜ: EDREMİD KADISI MEVLÂNÂ SİNAN'IN MİDİLLİ'DE YAZDIĞI KAZÂYÂ DEFTERİ

The Practice of *Kazâyâ* in Early Ottoman
Provincial Bureaucracy: *Kazâyâ* Register Kept by
the *Kadı* of Edremid, Mawlana Sinan in Lesbos

Fatma Erdim*

Özet

Osmanlı taşra bürokrasisi tarafından üretilen evraktan günümüze ulaşmış olanların görece azlığı taşra bürokrasisinin mahiyeti ve işleyiş mekanizması hakkında esas olarak merkezi bürokrasinin ürettiği evrak ve defter serilerine dayalı eksik veya tek taraflı bir bakış açısının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Osmanlı bürokratik geleneklerinin oluşmasında taşra idaresi ile hükümet merkezi arasındaki ilişkinin ve karşılıklı etkileşimin girift yapısının kavranmasına olanak tanıyacak sağlam bir teorik çerçevenin inşasında taşra bürokrasisinin ürettiği sınırlı sayıdaki evrakın ehemmiyeti yadsınamaz.

Bu makalede taşrada üretilerek hükümet merkezine gönderilmesi yönüyle öne çıkan ve birtakım karinelere hareketle II. Mehmed'in saltanat döneminin sonlarına tarihlenebilen bir kazâyâ defterinin şekil ve muhteva analizi yapılarak Osmanlı taşra

* Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fatma.erdim@istanbul.edu.tr ORCID: 000-0003-1389-3488

Bu satırların yazarı için çalışmasını okuyarak değerli katkılarda bulunan Prof. Dr. Feridun M. Emecen'e, Prof. Dr. Pál Fodor'a ve Doç. Dr. Özgür Oral'a teşekkür etmek zevkli bir vazifedir. Ayrıca bu makalenin ana kaynağını teşkil eden kazâyâ defterinde geçen bazı Yunanca kelimeler ve şahıs isimleri ile ilgili bilgisine başvurduğum Doç. Dr. Elias Kolovos'a teşekkürlerimi sunarım.

Makale Geliş Tarihi: 07.11.2023

Makale Kabul Tarihi: 01.03.2024

bürokrasisinde kazâyâ usulünün mahiyetine odaklanılmıştır. 15. yüzyılın sonlarına doğru Midilli adasının Osmanlılar tarafından fethini müteakip Edremid Kadısı Sinan Efendi'nin¹ Midilli'de gerçekleştirdiği teftişin raporlarını ihtiva eden söz konusu defter incelenirken merkezî bürokrasinin taşradaki temsilcileri addedilen Osmanlı kadılarının taşra ile merkez irtibatının sağlanmasında müfettiş sıfatıyla oynadıkları role de dikkat çekilmiştir. Mevzubahis defter erken dönem Osmanlı taşra bürokrasisinde kazâyâ usulü ile ilgili kıymetli bilgiler sunmasının yanı sıra oldukça erken tarihli bilgileri haiz bulunması açısından Midilli adasının tarihine ilişkin araştırmalar için de önemli görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı taşra bürokrasisi, kazıyye/kazâyâ defteri, Midilli, Edremid kadısı, teftiş raporu.

Abstract

The relative scarcity of surviving documents produced by the Ottoman provincial bureaucracy has paved the way for an incomplete or one-sided perspective on the nature and functioning mechanism of the Ottoman provincial bureaucracy, based primarily on the series of registers and documents produced by the central bureaucracy. In this particular context, the importance of the limited number of documents generated by the provincial bureaucracy cannot be overlooked in the construction of a solid theoretical framework that will enable us to grasp the intricate structure of the relationship and interaction between the provincial administration and the central government in the formation of Ottoman bureaucratic traditions.

This article focuses on the nature of the practice of the *kazâyâ* in the early Ottoman provincial bureaucracy by analyzing the form and content of a *kazâyâ* register, which stands out for being produced in the provinces and later sent to the central government and which can be dated to the end of Mehmed II's reign based on

¹ Osmanlılarda medrese çıkışlı ulemaya *Efendi* unvanı verildiği, genel itibarıyla büyük ulema ve şeyhler için kullanılagelen *Efendimiz* anlamındaki *Mevlânâ* unvanının Osmanlı kadıları ve müderrisleri için de kullanıldığı bilinmektedir. Bkz. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 183. Bu minvalde Edremid kadısı makale başlığında *Mevlânâ* kelimesi *Efendi* anlamını mündemiç olduğu için kazâyâ defterinde geçtiği şekilde "Mevlânâ Sinan" olarak metin içerisinde ise "Sinan Efendi" şeklinde anılmıştır. Bu ayrıntıya dikkatimi çeken Arş. Gör. Abdülhadi Uysal'a teşekkür ederim.

several presumptions. The register in question, dating from the late 15th century, encompasses the reports of investigations conducted by *kadı* of Edremid, Sinan Efendi, in the aftermath of the Ottoman conquest of the island of Lesbos. The role played by the Ottoman *kadis*, who were considered representatives of the central government in the provinces, as inspectors ensuring the connection between the provinces and the central government is also highlighted in this study, which makes use of the aforementioned register as the main source. In addition to providing an invaluable insight into the practice of *kazâyâ* in the early Ottoman provincial bureaucracy, this *kazâyâ* register also holds particular significance for research regarding the history of the island of Lesbos due to the early information it contains.

Keywords: Ottoman provincial bureaucracy, *kazıyye/kazâyâ* register, Lesbos/Lesvos, *kadı* of Edremid, inspection report.

Giriş

Taşrada üretilen ve hükümet merkezine gönderilen defterler arasında yer alan *kazıyye/kazâyâ defterleri* yakın zamanlarda yapılmış oldukça mahdut sayıdaki ilmi çalışma göz önüne alındığında görece yeni istifade edilmeye başlanılan bir kaynak türünü oluşturmaktadır. Bu bağlamda eğer Osmanlı taşra bürokrasisinin mahiyeti ve ürettiği evrak hakkıyla değerlendirilecek ise *kazâyâ* defterleri verimli bir malzeme sağlayacaktır. Bu noktadan hareketle *kazıyye* defterlerine dayalı literatürün gelişmesine katkı sağlama gayesiyle kaleme alınan bu makalede öncelikle teorik altyapıyı tesis etmek amacıyla *kazâyâ* defterleri hakkında genel bir çerçeve sunulacaktır. Bunu yaparken bu tarz defterlerin nasıl tanımlanabileceğinin yanı sıra Osmanlı kalemîyesi tarafından oldukça geniş bir anlam yelpazesi içinde “*kazâyâ* defteri” şeklinde nitelendirilen hangi defterlerin aşağıda tanımlanacak olan “tipik *kazâyâ* defteri” tanımının dışında bırakılması gerektiği birkaç örnek üzerinden ele alınacaktır. Ardından *kazâyâ* defterleri ekseninde gelişen literatürün genel anlamda tanıtılması yoluna gidilecektir. Bunun yanı sıra mühimme kayıtlarından *kazâyâ* defterlerinin muhtevasına dair neler öğrenilebileceği üzerinde durulduktan sonra elimizdeki örnekler ışığında bu tarz defterlerin şekil, muhteva ve diplomatik hususiyetleri bakımından nasıl nüanslandırılabilirliği sorusu cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Nihayet bu çalışmanın odak noktası olan fethini müteakip Midilli adasında gerçekleştirilen teftişin raporlarını içeren ve II.

Mehmed dönemine tarihlenebilen bir kazâyâ defterinin² genel hatlarıyla analizi yapılarak söz konusu defter türüne ait en erken tarihli örneklerden birisi araştırmacıların dikkatine sunulacaktır. Mevzubahis kazâyâ defterinin bugünkü yazıya çevrilmiş hâlinin yanı sıra faksimilesi de çalışmanın sonuna eklenecektir.

Sözlükte *kazıyye* iş, husus, mesele, mahkeme hükmü, karar ve dava anlamlarına gelmektedir.³ *Kazâyâ*, bilindiği gibi, kazıyye kelimesinin çoğuludur. Kazıyye/kazâyâ defteri ise genel itibarıyla şikâyet içerikli bilgilerin ulaşması üzerine yönetim merkezinden gönderilen emirler (*hükem-i hümayûn*) doğrultusunda araştırılan muhtelif meseleler hakkında yüksek mahkeme niteliği taşıyan Divân-ı Hümayûn'a sunulmak üzere merkezî hükümetin taşradaki temsilcileri olan görevliler tarafından bir nevî teftiş raporu şeklinde tutulan bir defter türü olarak nitelendirilebilir.⁴ Buradan itibaren bu özellikleri taşıyan defterlere “tipik kazâyâ defteri” şeklinde atıfta bulunulacaktır.

Esasen yukarıda oldukça sınırlı bir çerçevede tanımlanan kazâyâ defteri “*bir meselenin ballı için verilen hükümlerin yazıldığı defter*”lerin tümünü kapsayan bir anlam genişliğine sahiptir.⁵ Osmanlı kalemîyesi tarafından “kazâyâ defteri” olarak nitelendirilen defterlerin bir kısmını, yukarıda işaret edildiği üzere, şikâyete konu olan ve teftiş edilmeyi gerektiren bir zemine çekilebilecek meselelerin yahut hukukî dava niteliğindeki bazı konuların araştırılarak hükümet fonksiyonunun yanı sıra yüksek mahkeme olarak da vazife gören Divân'a özet hâlinde bildirilmek üzere hazırlanan *tipik kazâyâ defterlerinden* ayrı tutmak gerekmektedir. Bu noktada

² Söz konusu defterin tarafımdan müstakil bir çalışmada değerlendirileceği daha önce ifade edilmişti. Bkz. Fatma Erdim, “The Practice of *Kazâyâ* in the Ottoman Provincial Bureaucracy: A *Kazıyye* Register from the Reign of Mehmed II”, *Archivum Ottomanicum*, 39 (2022), s. 262.

³ Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978, s. 1459.

⁴ Kazâyâ defterleri istisnalar dışında Osmanlı kadısı tarafından gerçekleştirilen teftişlerin sonuçlarını Divân'a sunmak üzere hazırlanmaktadır. İstisnâ bir örnek olarak II. Selim'in şehzadeliği sırasında lalası tarafından hazırlanan kazâyâ defteri şehzade divânına sunulmuştur. Bkz. Feridun M. Emecen, “Osmanlı Taşrasında Saray Bürokrasisi: Şehzade Selim'in Kazâyâ Defteri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 46 (2015), s. 213-301. Osmanlı Devleti'nde şikâyet hakkı ve kullanımıyla ilgili geniş bilgi için bkz. Hülya Taş, “Osmanlı'da Şikâyet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *Memleket Dergisi*, 3 (2007), s. 186-203; 17. asrın sonlarında Osmanlı'da şikâyet mekanizmasının nasıl işlediği hakkında bkz. Murat Tuğluca, *XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016. Divân'a bildirilen şikâyetler üzerine çıkan padişah buyrukları, hükümler ve emr-i şerifler genellikle merkezdeki bürokratlar yerine “kanun ve şeriat”ın yanı sıra mahallî koşulları da göz önünde bulundurarak soruşturmada bulunması için mahallî halkın temsilcileri olarak görülen kadılara gönderilmekteydi. Bkz. Halil İnalçık, “Adâlet ve Şikâyet Hakkı: Arz-i Hâl ve Arz-i Mahzarlar”, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*. Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 127-130.

⁵ Nejat Göyünç, “XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi”, *Tarih Dergisi*, 10 (1967), s. 25.

hangi defterlerin tipik kazıyye/kazâyâ defteri olarak tanımlanabileceğinin yanı sıra hangilerinin esasında tipik bir kazıyye/kazâyâ defteri olarak nitelendirilemeyeceği sorusu önem kazanmaktadır. Söz gelimi 1084 (1673-1674) tarihli “*Defter oldur ki, Şâm-ı şerîf hazînesine lâzım gelen evâmîr-i şerîfe için kazâyâ defteridir ki zîker olunur*” diye başlayan Şam Defterdarı İsmail Efendi tarafından yazılan evrakta herhangi bir teftiş sürecini aktarma gayesi güdülmediği ve bu anlamda tipik bir kazâyâ defteri olmadığı açıktır.⁶ Benzer şekilde literatürde “*Cânpûlâdoğlu Ali Paşa kullarının kazâyâ defteri*” olarak bilinen, haddizatında Canboladoğlu Ali Paşa tarafından yazılıp I. Ahmed’e sunulan defter de “tipik kazâyâ defteri” tanımlamasını karşılamamaktadır. Zira merkezden gönderilen emir üzerine taşra görevlileri tarafından tutulmayan bu defter bir teftiş raporu hüviyeti taşımamaktadır.⁷ Bu defterlerin aşağıda ayrı bir başlık altında ele alınacak olan tipik kazâyâ defterlerinin şekil ve diplomatik hususiyetlerine de sahip olmadıkları belirtilmelidir.

Mühimme defterlerinde ve 16. yüzyıla ait ru’ûs defterlerinde “*ru’ûs-ı kazâyâ defteri*” ibaresine sıklıkla rastlanması da burada üzerinde durulmayı gerektirir. Özellikle Kâmil Kepeci tasnifindeki ru’ûs defterlerinde “*ru’ûs-ı kazâyâyâ kayd olundu*” notlarına denk gelmek mümkündür. Buradaki ru’ûs, kelimenin tam anlamıyla ru’ûs defterini niteler.⁸ Nitekim 16. yüzyılda “kazâyâ ru’ûsu” denilen defterlere bazen sadece ru’ûs da denilmesi bu durumun bir yansımasıdır. “Ru’ûs-ı kazâyâ defteri” tanımlamasının temel mantığı ru’ûsların tevcihat ya da birtakım meselelerin (kazâyâ) çözülmesine dair gönderilen emir veya buyruhdular üzerine düzenlenmesiyle irtibatlı okunmalıdır. Bu anlamda şekil ve muhteva bakımından da klasik bir ru’ûs defteri niteliğinde olan ru’ûs-ı kazâyâ defterlerini yukarıda tanımlandığı şekliyle bir kazâyâ defteri olarak kabul etmek doğru gözükmemektedir. Benzer şekilde mühimme defterlerinde beylerbeylerine hitaben yazılan “kazâyâ defterlerinin gönderilmesi” emirlerinden de tipik kazâyâ defterlerini değil, beylerbeyi divânında tutulan hüküm defterlerini anlamak daha isabetli olacaktır.⁹

⁶ BOA, İbnülemin Vakıf (IE. EV.), 17/1973.

⁷ Bir mektup olarak değerlendirebileceğimiz söz konusu evrakın padişaha sunulan kopyası için bkz: William J. Griswold, *Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 69; Karen Barkey, *Eşkâşalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 195-196. Daha detaylı bir başka kopyası için bkz. Muhsin Soyudoğan, “Aşiretlerin Ekonomi Politikası ya da Olağan Şiddet: Osmanlı Ayntab’ında Aşiret Eşkâşılığı Üzerine”, *Ta Ezelden Taşkandır... Antep*, Der. Mehmet Nuri Gültekin, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 151-154.

⁸ Bilgin Aydın, *XVI. Yüzyılda Dîvân-ı Hümâyûn ve Defter Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 93.

⁹ N. Göyünç, “XVI. Yüzyılda Ru’ûs ve Önemi”, s. 25-26.

Kazıyye/Kazâyâ Defterlerine Dayalı Literatür Üzerine Bir Değerlendirme

Klasik dönem Osmanlı tarihi araştırmacılarının aşına olduğu kaynakların belki de en başında gelen mühimme defterlerinde sıkça atıfta bulunulmasına rağmen kazâyâ usulü ve kazıyye defterleri şu ana kadar pek az incelemeye konu olmuştur. Kazâyâ defterlerine dayalı yapılan ilk çalışma Feridun M. Emecen tarafından Manisa'daki şehzadelüğünün ilk yıllarında (1544-1546) lalası tarafından Şehzade Selim'e sunulan tezkireleri ve bunların üzerinde şehzadenin buyruhdularını içeren ve kazıyye başlıklı kayıtlardan oluşan bir defter vesilesiyle kaleme alınmıştır.¹⁰ Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), D. BŞM., 23'te kayıtlı olan söz konusu defter, hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğumuz “şehzade sarayı” kavramı, taşradaki şehzade divânının işleyişi ve şehzadenin idarî yetki alanı dâhilinde kendi inisiyatifindeki konular hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Emecen'in danışmanlığında hazırlamış olduğum master tezinde ise BOA, D.M.d., 36806'da kayıtlı, muhteviyatı çeşitlilik arz eden müteferrik bir defterde yer alan Osmanlı Devleti'nin bürokrasi geleneklerinin henüz gelişim safhasında olduğu II. Bayezid dönemine ait kazıyye defterleri incelenmiştir.¹¹ Bu çerçevede 1046 sayfadan müteşekkil olan ve arşiv çalışanları tarafından sonradan bir araya getirilerek ciltlendiği anlaşılan söz konusu müteferrik defterdeki II. Bayezid dönemine tarihlenebilen kazıyye defterlerinden belli bir bütünlüğü olanlar ilgili çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Tarihlendirme noktasındaki sınırlandırmanın yanında söz konusu çalışmada yalnızca kadıların kendi meslektaşlarını ve ehl-i örf sınıfına mensup kişileri teftiş ettiği örneklerin değerlendirmeye tabi tutulduğu belirtilmelidir.

¹⁰ F. M. Emecen, “Şehzade Selim'in Kazâyâ Defteri”, s. 213-301.

¹¹ Fatma Erdim, “Osmanlı Bürokrasi Gelenğinde ‘Kazâyâ’ Usulü –II. Bayezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri”, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017. Osmanlı arşivinde Müteferrik Defterler tasnifinde yer alan mevzu bahis defteri “defterlerin defteri” olarak telakki edebiliriz. Bkz. “... sefer-i hümayûna ibracı fermân olunan defterlerin defteridir”. Feridun M. Emecen, “Sefere Götürülen Defterlerin Defteri”, Prof. Dr. Bekir Kütüköğlu'na Armağan, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991, s. 260. Muhtelif defter türünün bulunduğu bu müteferrik defter içinde s. 117-132 arasında bulunan İstanbul'un fethinden iki yıl kadar sonra gerçekleştirilen tahrir ait defterin bir parçası neşredilmiştir: Halil İnalçık, *The Survey of İstanbul 1455: The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, Ed. Emre Yalçın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012. İnalçık'ı defterin bu parçasından haberdar eden İdris Bostan, muhtelif çalışmalarında bu mufassal müteferrik defterde yer alan kürekçi kayıtlarının ve muhasebe kayıtlarının bir kısmından istifade etmiştir. Yine bu müteferrik defterde bulunan Karadağ Beyi “Çırn oğlu”nun teftiş defteri hakkındaki bir çalışma için bkz. Feridun M. Emecen, “Karadağ Beyi Durad Crnojevic'in Teftiş Defteri (1497)”, *Osmanlı Araştırmaları*, LVII (2021), s. 1-33.

Osmanlı taşra bürokrasisinde kazâyâ usulüne dair tarafımdan kaleme alınan bir makalede ise II. Mehmed dönemine tarihlenebilen bir kazıyye defteri araştırmacıların dikkatine sunulmuştur.¹² BOA, A.DVN.d., 787'de kayıtlı olan İzdin Kadısı Yusuf Efendi tarafından tutulan mevzubahis defterde İzdin kadısına yönetim kademesinden gönderilen iki farklı emir doğrultusunda gerçekleştirilen teftişlerin raporları bulunmaktadır. Bu çalışmada herhangi bir tarih kaydına rastlanılmayan söz konusu defterin düzenlenme tarihi muhtevastan yola çıkılarak tespit edilmiştir. II. Mehmed döneminde gerçekleşen Mora, Eğriboz, Kefe ve İnebahtı seferlerinin yanı sıra kışın şiddetli geçtiği 1477 senesinde gerçekleştiği için “Kış Seferi” şeklinde isimlendirilen bir Macar harekâtı çerçevesinde gelişen birtakım meselelerden bahsedilmesinden hareketle defterin tüm bu seferlerden sonra II. Mehmed'in saltanat döneminin sonlarına yaklaşıırken tutulduğu ileri sürülmüştür.¹³ Neticede II. Mehmed devrine ait bir kazıyye defterinin tespit edilerek şekil ve muhteva analizinin yapılması ile Osmanlı kazâyâ usulüne dair bilgilerimizi biraz daha erken tarihe taşımak mümkün olmuştur.¹⁴

¹² F. Erdim, “The Practice of *Kazâyâ*”, s. 259-281.

¹³ Çağdaş Osmanlı kaynaklarında “Kış Seferi” şeklinde anılmayan bu harekât hakkındaki ayrıntılı kaynak 15. yüzyıl müelliflerinden Kıvâmî tarafından nesir-nazım karışık bir şekilde kaleme alınan *Fetihnâme* adlı eserdir. Yirmi sekiz bölümden oluşan mevzubahis eserin “Güftâr-ı Bist ü Sivom Der Meclis-i Ğazâ-yı Kış Seferi” başlıklı yirmi üçüncü bölümü bu sefere ayrılmıştır. Burada Kıvâmî, Boğdan seferinden dönen II. Mehmed'in Macar Kralı Mátyás'ın Tuna Nehri'ni geçerek Semendire yakınındaki Morava suyu üzerine ağaçtan hisarlar inşa ettirdiğini haber alınca payitaht Edirne'den Kış Seferi için yola çıktığını anlatmaktadır. Bkz. Kıvâmî, *Fetihnâme*, Ed. Ceyhun Vedat Uygur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 453-471. Eserin tıpkıbasımı Franz Babinger tarafından neşredilmiştir: Kıvâmî, *Fetihnâme-i Sultân Mehmed*, Haz. Franz Babinger, Maarif Basımevi, İstanbul 1955. Osmanlı kroniklerinde üzerinde kısaca durulan söz konusu seferin mukayeseli, kısa bir anlatısı için bkz. F. Erdim, “The Practice of *Kazâyâ*”, s. 265-266.

¹⁴ Söz konusu kazâyâ defteri odak noktasına II. Mehmed devrinde taşranın denetlenmesini alan bir başka çalışmaya daha konu olmuştur: Levent Kuru, “Fatih Döneminde Balkanlarda Taşranın Denetlenmesine Dair Bir Teftiş Defteri”, *Pâyidâr Balkanlar Üzerine Dil-Tarih-Edebiyat Araştırmaları*, Ed. Salih Koralp Güreşir ve Mehmet Dervişoğlu, Trakya Üniversitesi Matbaası, Edirne 2021, s. 269-285. Tarafımdan kaleme alınan makalede Kış Seferi'nin tarihi için Osmanlı müverrihleri tarafından genel kabul gören 1477 senesi esas kabul edilerek söz konusu defterin bu tarihten sonra II. Mehmed'in saltanatının son senelerinde düzenlenmiş olması gerektiği üzerinde durulmuştu. Defterin II. Mehmed'in saltanatının son yıllarına ait olduğu noktasında benzer kanaatleri paylaşan Kuru, Kış Seferi'ni 1479 senesinde tarihlendirdiği için defterdeki kazıyyelerin “*kuvvetle muhtemel 1479-1481 arasındaki bir tarihte yapılan teftişe ait olduğu*” (s. 273) görüşündedir. Kuru, çalışmasında tarafımdan kaleme alınan makalede olduğu gibi mevzubahis defterin Latinize edilmiş tam metnini sunar. Bununla birlikte doğal olarak iki çalışma arasında bazı ufak tefek okuma farklılıkları bulunmaktadır. Söz konusu deftere girişindeki arzda İzdin kadısının derç ettiği ferman sureti dolayısıyla değinilen bir başka çalışmada ilgili arz 880 (1475-1476) tarihli olarak sunulmuştur. Mevzubahis defter Osmanlı arşivi kataloğunda da 880 (1475-1476) tarihli olarak kaydedilmiş ise de bu tarihlendirmenin gerçeği yansıtmadığı yukarıdaki

Bu başlık altında değinilecek olan son çalışmada doğrudan kazâyâ usulü ya da kazıyye defterlerinin mahiyeti üzerine odaklanılmamış olsa da ana kaynak olarak bir kazıyye defterinin kullanılması nedeniyle literatür değerlendirmesine dâhil edilmesi uygun görülmüştür. Osmanlı kadıları tarafından gerçekleştirilen erken tarihli kale teftişlerinin mahiyeti ve uygulanma gerekçeleri hakkında literatürdeki boşluğu doldurmak amacıyla Cengiz Fedakar ve Hakan Engin tarafından müşterek yazılan mevzubahis makalede yukarıda atıfta bulunulan müteferrik defterde yer alan Akkirman ve Kili kalelerinin teftiş kayıtlarının (BOA, D.M.d., 36806, s. 6-10) eksik kısımlarını tamamlayıcı nitelikteki kayıtlar tespit edilmiştir.¹⁵ İki önemli serhad kalesi olan Akkirman ve Kili'nin Osmanlı'nın eline geçişini takip eden yıllarda genel itibarıyla kale görevlileri ve bunların gelirleri ile ilgili birtakım meselelere ilişkin teftiş raporlarının devamı BOA, A.DVN.d., 788'de mahfuz olup tipik bir kazâyâ defteri hüviyetindedir. Bu çalışma Kili ve Akkirman kalelerinin Osmanlı askerî sistemine entegrasyonuna dair oldukça erken tarihli kayıtların tahlil edilmesi açısından dikkat çekmektedir.

Bu başlık altında ele alınan kaynak olarak kazâyâ defterlerinden istifade eden çalışmalar toplu olarak değerlendirildiğinde bu defterlere genel itibarıyla Osmanlı taşra bürokrasisinin mahiyeti ve işleyişi hakkında başvurulduğu görülmektedir. Ayrıca bu tarz defterlerde hükümet merkezine intikal eden şikâyet içerikli bilgilerin aslının soruşturulması için nasıl bir yol izlendiği, taşra ile merkez bürokrasisinin koordinasyonunda Osmanlı kadısının nasıl bir rol üstlendiği, kadı ve örf ehlinin teftiş edilmeleri noktasında Osmanlı Devleti'nin nasıl bir idarî mekanizma geliştirdiği vb. pek çok sorunun cevabının arandığı görülmektedir. Bunların yanı sıra şahıslar arası meselelerin de kaydedildiğini bildiğimiz kazâyâ defterlerinin sosyal tarih alanında, hukukî bir zemine çekilebilecek dava kaydı hüviyetindeki meselelerin kaydedildiği kazâyâ defterlerinin ise Osmanlı hukuk tarihi alanında yapılacak çalışmalar için kaynak niteliği taşıdıkları belirtilmelidir.

izahattan kolaylıkla anlaşılacaktır. Defterin künyesinin de farklı verildiği söz konusu çalışmada sondaki imza formülünden önce Farsça bir şüirin ve 4. sayfanın üstünde *hüve* formülünün bulunduğu dikkat çekilmiştir, ancak artık defterde bu ayrıntılara rastlanılamamaktadır. Bkz. Ekrem Tak, "Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması", Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009, s. 130.

¹⁵ Cengiz Fedakar ve Hakan Engin, "Erken Tarihlerde Osmanlı Serhad Kalelerinin Teftişi: Fetihlerini Müteâkıp Kili ve Akkirman Örnekleri (1491-1505)", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17/2 (2022), s. 160-173.

Mühimme Defterleri Kazâyâ Defterleri Hakkında Ne/ler Söyler?

Divân'da yazılan *hükem-i hümayûn*lar halk tarafından gönderilen bir mahzara yani bir dilekçeye cevaben yazıldıkları gibi kadılar tarafından gönderilen kazâyâ defterlerine cevap niteliğinde de hazırlanmaktadır.¹⁶ Bu bağlamda Osmanlı bürokrasisinin temel defter serilerinden olan, vilâyetlere, sancaklara ve kadılara gönderilen hükem-i hümayûnların yani fermanların suretlerinin bulunduğu mühimme defterlerinde sıklıkla rastlanılan “Kazâyâ defteri gönderüp/sunup/verüp”, “Kazâyâ defteriyle i'lâm olunmağın”, “Kazıyeylerin onat vechile tefîş ü tefahhus eyleyüp”, “Hîn-i tefîşde zühûr eden kazâyâsın mufassal yazup/defter edüp” vb. muhtelif ifadelerde kazıye defterlerine ve bu çerçevede kazâyâ uygulamasına atıfta bulunulması rastlantısal değildir.¹⁷

Kazâyâ uygulaması hakkında mühimme defterlerine yansıyan hükümlere örnek sunmak gerekirse 8 Şevval 985 (19 Aralık 1577) tarihli Segedin (Szeged) kadısına gelen bir hükümden kendisinin İstanbul'a bir kazâyâ defteri gönderdiği anlaşılmaktadır. Segedin kadısı kazâyâ defterinde Tisa (Tisza) Nehri üzerinde bulunan bazı köylerdeki iskele mahsulüne zarar gelmemesi için iskelelerde sürekli *vüzarâ*¹⁸ ihtiyaç duyulduğunu, *vüzarlık* için bölge halkından bazı kişilerin görevlendirildiğini ve bu kişilerin avarız vergisinden ve tekâlif-i örfiyye denilen diğer vergilerden muaf tutulmaları gerektiğini aktarmıştır. Bunların yanı sıra Segedin'de boş ve harap hâldeki köylere bazı Eflakların yerleşip bazılarının ise yerleşmek üzere olduklarını aktaran Segedin kadısı bu durumun yol açtığı sorunlara dikkat çektikten sonra köyün asıl sakinlerinin bazı vergilerden muaf olmaları gerektiği kanaatini serdetmiştir.¹⁹

Benzer şekilde II. Selim'in saltanat döneminin üç aylık kısmına ait hükümlerin yer aldığı 980 (1572) tarihli mühimme defterinde bulunan, daha önce

¹⁶ Mustafa Akdağ, *Celâli İsyânları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. 9.

¹⁷ Kazıye/kazâyâ uygulamasına atıfta bulunan mühimme defterlerindeki bazı hüküm örnekleri için bkz. F. Erdim, “The Practice of *Kazâyâ*”, s. 259-260.

¹⁸ Tuna Nehri üzerinde yük nakliyatı yapan gemicilere *vüzar*, gemicilerin aldıkları iskeleden iskeleye farklılık gösteren nakil bedeline ise *vüzarîyye* denildiği bilinmektedir. Bkz. Filiz Yıldırım, “15-16. Yüzyıllarda Tuna Havzasında Tuzlalar ve Tuz Hukuku”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/4 (2014), s. 1175. Söz konusu terime Macarca'da ve Güney Slav dillerinde *vozar* şeklinde rastlanılmaktadır. Bkz. Bruce W. McGowan, *Sivem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983, s. 536. *Vozar*, *vozarlık* ve *vozarîyye* kelimelerinin kullanım örnekleri için bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstılabları Kâmûsu*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2018, s. 1324, 873.

¹⁹ Özge Teneş, “33 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-190)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019, s. 280-281, 283.

Trabzon beyi olan ve o tarihte Rum Vilâyeti'nde arazi tahriri için görevlendirilen Vilâyet Muharriri Ömer Bey'e gönderilen iki hükümden kendisinin İstanbul'a gönderdiği kazâyâ defterinin mahiyeti hakkında bilgi edinmek mümkündür.²⁰ 28 Safer 980 (10 Temmuz 1572) tarihli ilk hükümden Ömer Bey'in kazâyâ defterinde Rum Vilâyeti'ne bağlı olan Amasya, Tokat ve Sivas'ta yaşayanların temelde vergilendirilmeleriyle ilgili olmak üzere türlü problemlerini kaydettiği görülmektedir. Ömer Bey'in kazâyâ defterine atıfta bulunulan 16 Rebiülevvel 980 (27 Temmuz 1572) tarihli ikinci mühimme kaydı ise oldukça ilginç bilgiler ihtiva etmektedir. İlgili hükümden anlaşıldığı kadarıyla Ömer Bey kazâyâ defterinde Rum Vilâyeti'nde toprağın pahalılaşması nedeniyle topraksız ailelerin maruz kaldıkları bazı sorunları kaydetmiştir. Bu sorunların en başında geride erkek evlat bırakmadan vefat edenlerin mülklerinin tapu hakkını almak isteyen kızlarından ve kardeşlerinden tapu vergisi olarak oldukça fazla para talep edilmesi gelmektedir. Nitekim söz konusu dönemde kız çocukları babalarından kalan topraklar üzerinde ancak erkek kardeşleri bulunmadığı takdirde ve tapu ücreti ödemek koşuluyla hak iddia edebilmekteydi ve tapuya dair muamelat yeknesak esaslara dayanmamaktaydı.²¹ Bu durumun yol açtığı sorunların kaydedildiği söz konusu kazâyâ defterinden tapu vergisinin tamamını ödemeye güç yetiremeyenlerin hem mülklerini hem de tapu alabilmek için verdikleri parayı kaybettikleri ve nihayetinde Rum Vilâyeti'ni terk etmek zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Bölgedeki sorunları özet hâlinde aktaran Ömer Bey bunlara bir çözüm önerisi de getirmiştir. Ömer Bey'in önerisi erkek çocuğu olmadan vefat edenlerin topraklarının tapu hakkını almak isteyen kızlarından veya kardeşlerinden mevzubahis topraktan elde edilen bir yıllık mahsulün tapu vergisi olarak alınmasıdır. İlgili kayıttan Ömer Bey'in bu teklifinin Divân'da görüşülerek kabul edildiği ve "kânûn-ı câri" olarak benimsenmesine karar verildiği anlaşılmaktadır.²² Mühimme defterlerinde sıkça karşımıza çıkan bu tarz kayıtlar taşrada üretilerek İstanbul'a gönderilen kazâyâ defterlerinin muhtevası hakkında dolaylı da olsa bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu tarz kayıtlar aynı zamanda kazâyâ defterleri kanalıyla iletilmiş olan meselelerin Divân'da görüşüldüğünü ve ilgili meseleler hakkında karara varıldığını ve bazı hâllerde bu kararların muayyenleştiğini göstermesi açısından da kayda değerdir.

²⁰ H. Muharrem Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002, s. 284-285, 344.

²¹ Ömer L. Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980, s. 324.

²² H. M. Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri", s. 344. 1716 tarihli Mera Kanunnâmesi'nde "resm-i tapu"nun bu şekilde olduğu göze çarpmaktadır. Buradan hareketle bu kararın sonradan yaygın hâle getirildiği söylenebilir. Bkz. M. Akdağ, *Celâli İsyânları (1550-1603)*, s. 41.

Kazıyye Defterlerinin Şekil, Muhteva ve Diplomatik Hususiyetleri

Mühimme kayıtları ışığında muhtevaları hakkında fikir edindiğimiz kazâyâ defterleri ile ilgili birinci elden bilgilere elimizdeki kazâyâ defterlerinden doğrudan ulaşma ve böylece bu defter türünün şekil, muhteva ve diplomatik analizini yapma imkânı doğmaktadır. Üstelik mevzubahis defter türüne ait en erken tarihli örnekler Osmanlı bürokrasisinin yeni bir yapıya kavuşmaya başladığı II. Mehmed dönemine kadar inmektedir. Mevcut bilgilerimize göre bu çalışmaya konu olan defter de hesaba katıldığında II. Mehmed dönemine tarihlenebilen iki adet kazıyye defteri bulunmaktadır.²³ Öte yandan kazâyâ usulünün Osmanlı bürokrasisinin olgunlaşma dönemine geçmeden önceki gelişim safhasına denk gelen II. Bayezid dönemine ait elimizde görece daha fazla örnek bulunmaktadır.²⁴ II. Selim'in şehzadeligi sırasında tutulan bir kazâyâ defteri de mevcuttur.²⁵ Ancak 16. yüzyılın ikinci yarısına ve 17. yüzyıla ait kazıyye defterleri henüz herhangi bir müstakil çalışmaya konu olmamıştır. Bununla birlikte 16. yüzyılın sonlarına doğru artan ve 17. asrın başlarında devam eden Celâlî isyanları sırasında Anadolu'da kitleler hâlinde yerlerini yurtlarını terk eden köylülerin ve kasabalıların yaşadıkları problemlerin kadılar tarafından kazâyâ defterlerine kaydedildiği öteden beri bilinmektedir.²⁶

Bazı karinelere yola çıkılarak II. Mehmed dönemine tarihlenebilen elimizdeki iki kazıyye defteri ve II. Bayezid dönemine ait onlarca örnek hesaba katıldığında II. Bayezid döneminde önemi yadsınamaz olan kazâyâ uygulamasının erken dönem Osmanlı taşra bürokrasisindeki mevcudiyeti ve mahiyeti mevcut literatür ışığında genel itibarıyla temellendirilmiş durumdadır. Buna rağmen Osmanlı bürokrasi geleneği açısından kazâyâ uygulamasının ne zaman başlayıp ne zamana kadar devam ettiği ve bu uygulamanın bir süreklilik arz edip etmediği sorularının cevabı bir bakıma hâlâ muammadır.

Şekil, muhteva ve diplomatik açılardan kendilerine has birtakım özelliklerle öne çıkan kazıyye/kazâyâ defterleri şekil bakımından geniş biçimli, klasik mühimme defterleri ile değil; dar ve uzun biçimli maliye ahkâm defterleri ile benzer bir formdadırlar. Kazıyye niteliğindeki kayıtlar genel itibarıyla "Kazıyye",

²³ Bu çalışmada değerlendirilecek olan kazâyâ defterinin (BOA, Bâb-ı Defterî Mütferrik Kalemî Defterleri (D.M.d.), 36806, s. 85-99) dışında bu devre ait diğer kazâyâ defteri hakkında bkz. F. Erdim, "The Practice of *Kazâyâ*", s. 259-281.

²⁴ F. Erdim, "II. Bayezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri".

²⁵ F. M. Emecen, "Şehzade Selim'in Kazâyâ Defteri", s. 213-301.

²⁶ Mustafa Akdağ, "Celâlî İsyânlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, 1964, s. 44. 1611 tarihli bir kazıyye örneği için bkz. Günhan Börekçi, "Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmet I (r.1603-17) and His Immediate Predecessors", The Ohio State University, Doktora Tezi, 2010, s. 29-30.

“Kazıyye oldur ki”, “Sûret-i kazâyâ budur ki” ibarelerini içeren başlangıç formüllerine sahiptir. Bunun yanı sıra girizgâhta “kazâyâ defteri” olarak takdim edildikten sonra “Sûret-i defter oldur ki”, “Tafsîl-i defter oldur ki”, “Vech-i defter oldur ki” vb. diğer defter türlerinde rastlayabileceğimiz türden başlangıç formüllerinin tercih edildiği, aralarda ise nadiren “kazıyye” şeklinde keşideli başlıklara tesadüf ettiğimiz bazı örnekler de mevcuttur.

Kazıyye defterlerinin genel özelliklerinden bahsedilirken bu tür defterlerin Divân’a intikal eden şikâyet içerikli bilgiler üzerine gönderilen emirler neticesinde taşrada üretilmeleri üzerinde ayrıca durulmayı gerektiren bir husustur. Bu anlamda kazıyye defterlerinde merkezden gönderilen fermanlara mutlaka atıfta bulunulmaktadır. Örneğin Fatih dönemine tarihlenebilen İzdin Kadısı Yusuf Efendi tarafından tutulan kazâyâ defterinde merkezden gönderilen iki ayrı fermanın özetlenmeyip orijinal metindeki ifadelerin doğrudan nakledildiği görülmektedir.²⁷ Aşağıda incelenilecek olan Fatih dönemine ait elimizdeki diğer kazâyâ defterinde ise Edremid kadısı kendisine gönderilen fermanın orijinaline yahut kopyasına yer vermeyip teftiş etmekle vazifelendirildiği hususlar ekseninde ilgili hükmün muhtevasını özetlemekle yetinir. Bununla birlikte Filibe kadısı, Karaferye kadısını teftiş ettiği II. Bayezid dönemine ait kazıyye defterinin girizgâhında “Sûret-i hüküm-i pâdişâhîdir” başlangıç formülünü kullanarak kendisine gönderilen fermanın bir kopyasına yer verir.²⁸ Bu bağlamda kazâyâ defterlerinde hazırlanma gerekçelerini teşkil eden fermanlara ne şekilde yer verileceği hususunda muayyen bir usul takip edilmediği gözlemlenmektedir. Böylesi bir farklılığın asıl nedeni kazâyâ defterlerindeki meseleleri kaydeden görevlilerin tercih farklılıklarıyla bağlantılı okunabilir.

Osmanlı taşra bürokrasisi ve işleyişi ile ilgili kıymetli bilgiler sunan kazâyâ defterleri muhteva olarak esas itibarıyla görevlerini ihmal veya suistimal eden askerî sınıfın kendi içerisinde yahut reaya ile yaşadıkları ihtilafları, toprak mülkiyeti ve vergi tahsili gibi muhtelif konularla ilgili bölgesel nitelikli problemleri ve bazen de şahıslar arası nitelik taşıyan meseleleri kapsamaktadır. Elimizdeki kazıyye defterlerini genel olarak değerlendirdiğimizde köylülerin, çeltik ziraatıyla meşgul olanların, maden ocağında çalışan işçilerin vb. olmak üzere görece toplumsal tabakanın alt kısmındaki kişilerin maruz kaldıkları birtakım haksızlıklar ve bunların sosyoekonomik sonuçları hakkında fikir sahibi olmak mümkün olmaktadır.²⁹ Kazıyye defterlerine yansıyan kayıtlarda gerek ehl-i şer’ sınıfından

²⁷ BOA, Bâb-ı Âsâfi Divân-ı Hümâyûn Defterleri (A.DVN.d.), 787, s. 4-5, 10-11.

²⁸ BOA, D.M.d., 36806, s. 134.

²⁹ Kazıyye defterlerine yansıyan kadınların suistimalleriyle ilgili örnekler için bkz. F. Erdim, “II. Bayezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri”, s. 26-50. Kadınların örf ehlini teftiş ettikleri kazıyyeler için bkz. A.g.e, s. 52-75.

kadılarının gerekse de ehl-i örf sınıfına mensup sancakbeyi, subaşı, kale dizdarı, kethüda vb. görevlilerin fazla vergi toplamaları, rüşvet almaları, devlete ait mal ve paraları zimmetlerine geçirmeleri, topladıkları parayı eksik göstermek gayesiyle resmî kayıtları usulsüz bir biçimde düzenlemeleri, malî yetkilerini kötüye kullanarak türlü vesilelerle halktan haksız yere ve bazen de zorla para toplamaları, halka ağır gelen angarya işler yüklemeleri, şiddete başvurarak halka gözdağı vermeleri ve merkezden gelen talimata ve mevcut kanunlara aykırı hareket etmeleri en çok şikâyete konu olan ve hükümet merkezinin soruşturulmasını emrettiği suistimalleri olarak öne çıkmıştır. Genel itibariyle kazıyye defterlerine yansıyan meselelerde kadılarının ve örf ehlinin idare edilenler üzerindeki nüfuzlarını genişletmenin yollarını aradıkları, hükümet merkezinin ise bunu dizginlemek için çeşitli tedbirlere başvurduğu gözlemlenmektedir.

Elimizdeki kazıyye örneklerinde suçlu oldukları kesinleşen devlet görevlilerinin gerekli görülen hâllerde görevlerine son verildiğine, maaşlarının belli bir süreliğine kesildiğine ve devlet malına ya da şahıslara verdikleri maddî zararı karşılamalarının istenildiğine rastlanılmaktadır. Bu noktada merkezden bakılınca suistimal olarak nitelendirilen bazı durumların yerelden bakılınca halk açısından ya da devlet görevlileri açısından hayatta kalma ve işine devam etme mücadelesi ya da *idare-i maslahat* çareleri olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği sorusu akla gelebilir. Ancak kazıyye defterleri ekseninde askerî sınıfın kendi arasındaki ya da reaya ile olan ihtilafı meselelerde işin aslının açığa çıkartılması için teftiş mekanizmasından yararlanılarak hazırlanan raporlar kanalıyla şikâyete konu olan meselelerden haberdar olduğu için doğrudan doğruya hükümet merkezinin bakış açısına muhatap olduğunu baştan kabul etmek gerekmektedir.³⁰ Bununla birlikte bazı kayıtlarda kadılarının ve örf ehlinin sesini cılız da olsa duyabilmek ve kendilerine isnat edilen suçlar karşısında kendilerini nasıl savduklarını ya da hükümet merkezince suistimal olarak nitelendirilen filleri nasıl gerekçelendirdiklerini anlamlandırabilmek mümkündür. Nitekim gerçekleştirilen teftişler neticesinde merkeze ulaşan birtakım şikâyetlerin asılsız çıktığı ve bazı örneklerde askerî sınıf mensuplarının aslında suçsuz oldukları görülmektedir. Ayrıca askerî sınıf mensuplarının kendilerine gelen suçlamaları tamamen inkâr etiklerine, başkalarının üzerine

³⁰ Bu bağlamda Akdağ 16. yüzyılın sonlarına doğru örf ehline yönelik artan şikâyetler kapsamında şu ilginç tespitte bulunur: “*Ayan ve eşraf, kadılar ağzıyla hep halk adına konuştukları şikâyetlerinde, başlarında beylerbeyleri ve sancakbeylerinin bulunduğu ehl-i örfü suçladıkları için, merkez hükümeti, kadıların yolladıkları “mahzarların” ve “kazâyâ defterlerinin” etkisinde kalarak, zamanla, ehl-i örfün halka zulmettikleri kamsına iyice saplandı.*” Bkz. Mustafa Akdağ, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/6 (1966), s. 205.

attıklarına ya da suçlamaların bir kısmını kabul edip bir kısmını reddettiklerine rastlanılmaktadır.

Bu tarz defterlerin diğer özelliği ise, muhtevalarından ve sonlarındaki imzalardan anlaşılacağı gibi, bazı istisnalar dışında kadılar ve bazen onlara eşlik eden diğer devlet görevlileri tarafından hazırlanarak hükümet merkezinin görüşlerine sunulmuş olmalarıdır. Bu anlamda oldukça geniş yetki ve sorumluluklara sahip olan ve merkezî bürokrasinin taşradaki temsilcileri sayılan kadıların hükümet merkezi tarafından görevlendirildikleri zaman bir nevî müfettiş sıfatıyla üstlendikleri rolün anlaşılması için kazıyye defterlerine müracaat edilmesi kaçınılmaz hâle gelmektedir. Muhteva açısından öne çıkan bir diğer ortak özellikleri ise hükümet merkezine iletilen şikâyet içerikli bilgilerin soruşturulduğunu gösteren birtakım soruları ihtiva etmelerinin yanında gerçekleştirilen teftiş sürecini ana hatlarıyla aktarmalarıdır.

Kazıyye defterleri incelendiğinde bu tür defterlerde yer alan teftiş raporu niteliğindeki kayıtların bir kısmının yanlarına veya altlarına düşülen notlarda alınan kararların hüküm hâline getirilmesine ilişkin ifadelerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda “*Hükem yazıla ki ba’ de’l-yevm bi-icâzet kimesne karz cibetiyle veyâ ulûfe cibetiyle nesne vermeye eğer verecek olur ise günâh add oluna*”, “*Edirne kâdisına hükem yazıla*” ve “*Hükem yazıla. Ol bisâr erine etdiği zararı def’ etdirüp envelki gibi etdireler*” şeklindeki kararlar ilginçtir.³¹ Bu açıdan bu tarz defterler hem kazıyye/kazâyâ diye adlandırılan Divân’a sunulmak üzere kaydedilen çeşitli meselelerin hem de ilgili meselelere ilişkin Divân’dan çıkan karar özetlerinin kenar notu şeklinde meczedilmesi açısından farklı bir diplomatik özellik taşır.

Bunların yanı sıra gerek kazıyyelerin altlarına ve kenarlarına düşülen notlardan gerekse de mühimme defterlerinde yapılan atıflardan kazıyye defterlerinin Divân’a ulaştığı ve bu defterlerde iletilen meselelerin Divân’da gündeme getirildiği açıklığa kavuşmaktadır. II. Mehmed dönemine tarihlenen bir kazâyâ defterinde “*Bâkî emr Sultânımındır*”, “*... bâkî emr sultânımın re’y-i münîrine menûttur*”³² ve II. Bayezid dönemine ait kazıyye defterlerinde ise “*Bâkî fermân Dergâh-ı mu’allânındır*”, “*Bâkî fermân cenâb-ı refî’ndir*” ve “*Bâkî emr u fermân dergâh-ı âlem-penâhındır*” benzeri ifadelerden anlaşılacağı gibi kazıyye defterlerinde tespit edilen ihtilafli meselelerle ilgili alınacak kararların Divân’a sorulduğu görülmektedir.³³ Taşrada üretilerek Divân’a gönderilen bu tarz defterlerin tüm bu şekil, muhteva ve diplomatik açılardan taşıdıkları özellikler göz önünde

³¹ II. Bayezid dönemine tarihlenen kazıyye defterlerinde bulunan bazı karar örnekleri için bkz. F. Erdim, “II. Bayezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri”.

³² F. Erdim, “The Practice of *Kazâyâ*”, s. 271-274.

³³ F. Erdim, “II. Bayezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri”, s. 99, 149,157.

bulundurulduğunda Osmanlı kalemîyesi tarafından “kazıyye/kazâyâ defteri” olarak isimlendirilmelerinin temel mantığı anlaşılır hâle gelmektedir.

Bu noktaya kadar söylenenleri toparlayarak kazıyye/kazâyâ defterlerinin diplomatik unsurları hakkında genel bir şablon sunmak gerekirse, bu tür defterlerde başlangıç formülünün ardından şikâyet içerikli bilgiler üzerine hükümet merkezinden gönderilen fermana yer verildiği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte tüm kazıyye defterlerinde hazırlanmalarının asıl gerekçesini teşkil eden fermanların orijinali ya da sureti bulunmaz. Bu durumda ilgili ferman metni aynen nakledilebileceği gibi gönderilen emre atıfta bulunularak fermanın bir özetinin sunulması ya da sadece ilgili fermana dolaylı bir referans verilmesi yoluna gidilebilmektedir. Bunun ardından teftiş raporu hüviyetindeki metinler kazıyye formatında öbek öbek kaydedilmektedir. Bazı durumlarda teftişi yürüten kişi soruşturma sürecini daha iyi yönetebilmek için şahit gösterilmesini talep edebilmekte ya da suç isnat edilen kişiler suçsuzluklarını delillendirmek amacıyla şahit sunabilmektedir. Bu tarz durumlarda şahitlerin isimlerinin metin içinde zikredilmesi ya da soruşturma süreci nakledildikten sonra *Şuhûd* ya da *Şuhûdü'l-hâl* başlığı altında isimlerinin baba adlarıyla beraber listelenmesi mümkündür.³⁴ Kazıyyelerin bazıları verilen hükmü bildiren “*Ta'zîr olundu*”, “*Te'dîb olundu*” vb. ifadelerle sona ererken bazıları ise sadece ilgili meseleyi nakletmektedir. Şayet söz konusu mesele teftişi gerçekleştiren kişinin yetkisi dışında ise konunun Divân'a havale edildiğini gösteren yukarıda alıntılanmış olan bazı ibarelere yer verilmektedir. Bu tarz defterlerde kaydedilen kazıyyelerin yanlarına düşülen notlarda alınan kararların hüküm hâline getirilmesine ilişkin ifadelerle rastlanıldığına da yukarıda temas edilmişti. Merkezden gelen emirde soruşturulması istenilen tüm kazıyyeler kaydedildikten sonra defterin en sonunda defteri düzenleyen kişinin ismi, baba adı, lakabı, unvanı vb. özelliklerini içeren bir imza formülüne ve kazıyye defterinin tanzim edildiği mahal bilgisine rastlamak mümkündür.³⁵

³⁴ BOA, D.M.d., 36806, s. 886. Osmanlı Devleti'nde “*resmi bir statüsü, tayin edilmiş bir ücreti ve belirlenmiş bir yapısı olmayan, insicamsız bir topluluk*” olan şuhûdü'l-hâlin başlıca fonksiyonu davaların görüldüğünü ve mahkemenin herkese açık olarak cereyan ettiğini temin etmek ve mahkeme esnasında düzenlenen ve tasdik edilen belgelere şahitlik etmekten ibaretti. Bkz. İsmail E. Erünsal, “Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü'l-udûlden Şuhûdü'l-hâle Geçiş”, *Osmanlı Araştırmaları*, 53 (2018), s. 35-38. Bununla birlikte şuhûdü'l-hâl müessesesini “bilirkişi topluluğu” ya da Anglosakson hukukundaki “jüri”nin muadili olarak gören birtakım görüşler de bulunmaktadır. Bu konudaki tartışma için bkz. Hülya Taş, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şuhûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilgi*, 44 (2008), s. 25-43.

³⁵ Kazıyye defterlerinde bulunan “*Mustafa el-fakîrî'l-hakîr el-müvellâ bi-Filibe*”, “*El-abdü'l-fakîr Ahmed el-müvellâ bi-Malkara*” ve “*Hurrire el-fakîr Mustafa bin Halil el-kâdı bi-Filibe*” şeklindeki imza ve tasdik formülleri için bkz. BOA, D.M.d., 36806. Fatih dönemine ait bir kazıyye defterinin

Edremid Kadısı Sinan Efendi'nin Kazâyâ Defteri: Fethini Müteakip Midilli Adasında Gerçekleştirilen Teftişin Raporları

Bu başlık altında incelenecek olan Edremid Kadısı Sinan Efendi'nin ada merkezli ilk sancak olan Midilli'de gerçekleştirmiş olduğu teftişe ait raporları içeren kazâyâ defteri 15 sayfadan müteşekkildir. Defterin sonunda Edremid kadısının imzasının bulunmayışı oldukça düşük bir ihtimal olmakla birlikte defterin devamının olma olasılığını ya da yarım kaldığını akla getirmektedir. Yukarıda birkaç kez atıfta bulunulan, içerisinde çeşitli tarihlere ait birçok defterin bulunduğu müteferrik defterde (BOA, D.M.d., 36806) yer alan mevzubahis defter, Osmanlı kadısının idarî görevlerinden biri olan teftiş görevini ve bu bağlamda merkez ile taşra bürokrasisinin koordinasyonunda oynadığı kilit rolü anlamlandırabilmemiz açısından bize oldukça erken tarihli bir örnek sunmaktadır.³⁶ Üstelik Edremid kadısı tarafından Batı Anadolu kıyılarına oldukça yakın olan Midilli adasında tutulan bu defter şimdiye değin adaya ait tespit edilebilen en erken tarihli kayıtları ihtiva etmesi bakımından da dikkat çekmektedir.³⁷

Defterin şekil ve muhteva analizine geçmeden önce haritalardaki adı Lesbos/Lesvos olan ve "Saruhan Adaları" veya "Doğu Sporad Adaları" yani "Doğu Ege Adaları" içerisinde bulunan Midilli adasının kısa tarihçesini sunmak isabetli olacaktır. 1354'te Bizans İmparatoru V. Ioannes Palaiologos tarafından

sonunda karşımıza çıkan "*Kemîne Yûsnf el-fakîr el-kâdı bi-İzâdin*" şeklindeki imza örneği için bkz. BOA, A.DVN. d., 787, s. 15.

³⁶ Osmanlı kadısının idarî vazifelerinden biri olan teftiş görevi için bkz. F. Erdim, "II. Bayezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri", s. 20-23. 15. asrın ikinci yarısından 16. asrın sonlarına kadar kadıların örfî yetkililerin tasarruflarını denetleme görevinin mahiyetini sancak ve vilayetler için çıkarılan Osmanlı reaya kanunnâmeleri ve birtakım irtibatlı belgeler ışığında inceleyen bir çalışma için bkz. Muharrem Midilli, "Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf'e Karşı Kadılar yahut Kânûn-i Kadimin Ehl-i Şer' Bekçileri (1453-1586)", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59 (2020), s. 75-103. 16. yüzyılın sonlarına kadar eyaletlerde ve sancak merkezlerinde soruşturulması gereken meseleler *toprak kadıları* tarafından teftiş edilirdi. Bununla birlikte örf yetkililerinin görevlerini ihmal ve suistimal ettikleri gerekçesiyle halk tarafından Divân'a yapılan başvurular ve önceki yöneticilerin şikâyetleri değerlendirilerek gerekli görülen hâllerde teftiş için "mehâyif müfettişi" denilen kişiler de görevlendirilirdi. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 128-130. Mehâyif müfettişleri kadıların yanı sıra diğer üst dereceli bürokratlardan, taşradaki yöneticilerden ve seyfiye mensubu olan çavuşlardan da seçilebilirlerdi. Bkz. Muhammed Yazıcı, "Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi (H. 956/M. 1549)", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı*, S. 26, 2019, s. 448-449.

³⁷ Zekai Mete tarafından kaleme alınan bir makalede taşra görevlileri tarafından hazırlanan "ilginç" defterler listelenirken söz konusu defter hakkında künye bilgisi belirtilmeksizin "Edremid Kadısı Mevlânâ Sinân'ın, XV. yüzyıl sonlarında -Edremid ve Midilli'nin mevcut şer'îyye sicillerinden daha eski olan- "Midilli'de yazdığı kazâyâ defteri" (15 sayfa) notu düşülmüştür. Bkz. Zekai Mete, "Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri", *Osmanlı Araştırmaları*, XIX (1999), s. 221.

Cenova'lı kayınbiraderi Francesco Gattiluso'nun (Gatteluzzi) uhdesine bırakılan Midilli'yi Osmanlı idaresine geçene kadar Gattiluso ailesi yönetti.³⁸ II. Murad zamanında Baltaoğlu Süleyman Bey tarafından 1449'da düzenlenen akın neticesinde Midilli Osmanlılar tarafından vergiye bağlandı.³⁹ 1459 senesinde Gelibolu Sancakbeyi Hadım İsmail Bey'in hazırladığı donanma ile çıkarma yapılan Midilli şehri düşmedi.⁴⁰ Adanın ekonomik ve stratejik öneminin yanı sıra gerek Venedik saldırıları gerekse de Katalanlı korsanların adaya yerleşip burayı üs hâline getirmeleri nedeniyle 1462'de II. Mehmed'in komutasındaki Osmanlı ordusu ve Veziriazam Mahmud Paşa idaresindeki Osmanlı donanması adayı ele geçirdi.⁴¹ Mevcut bilgilerimize göre Midilli sancağına ait elimizdeki en erken tarihli belge 14 Şa'ban 893 (24 Temmuz 1488) tarihinde düzenlenmiş bir kanunnâme suretidir.⁴² Bu bağlamda bu çalışmanın ana kaynağını teşkil eden II. Mehmed dönemine tarihlenebilen Midilli kazâyâ defteri adanın tarihi açısından daha erken tarihli bilgilere ulaşılmasına olanak sağlamaktadır.

Henüz ilk sayfasında “*Edremid Kādısı Mevlânâ Sinân[’ın] Midillü’de yazdığı kazâyâ defteri*” diye tanıtılan söz konusu defterde yalnızca üç kez “*kazıyye*” başlığı kullanıldığı, genel itibarıyla “*Tafsîl oldur ki*” ve “*Sebeb-i tabrîr oldur ki*” şeklindeki başlangıç formüllerinin tercih edildiği görülmektedir. Kayıtlardan birisinde ise “*sûret-i kazıyye*”nin deftere kaydedildiği belirtilmektedir. Defterin ilk sayfasında Edremid kadısına gönderilmiş olan ve kendisinin bir kazâyâ defteri hazırlamasına

-
- ³⁸ Svat Soucek, “Midilli”, *Encyclopedia of Islam (Second Edition)*, E. J. Brill, C. VI, Leiden 1991, s. 1035-1037. Cenova Cumhuriyeti’nden bağımsız olarak Palaiologoslarla yakın aile ilişkileri kuran Gattiluso hanedanının egemenliği altında kurulan beylikleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Christopher Wright, *The Gattiluso Lordships and the Aegean World, 1355-1462*, Brill, Leiden 2014.
- ³⁹ Zeki Arıkan, “Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/40 (2006), s. 8.
- ⁴⁰ *Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi*, Ed. İdris Bostan ve Salih Özbaran, Deniz Yayınevi Müdürlüğü, İstanbul 2009, s. 90.
- ⁴¹ *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, Ed. Cevdet Küçük, Stratejik Araştırma ve Etüdler Millî Komitesi (SAEMK) Yayınları, Ankara 2001, s. 17-18. Fethinin ardından ada merkezli bir sancak statüsüne kavuşan Midilli, tahrir uygulamalarının ilk görüldüğü adalardan birisi hâline geldi. Midilli’nin 16. yüzyıldaki sosyoekonomik durumuna tahrir defterleri ekseninde odaklanılan bir çalışma için bkz. A. Afşin Ünal, “XVI. Yüzyılda Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti’nde Midilli Sancağı”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001. Midilli’de Osmanlı hâkimiyeti dönemi hakkında ayrıca bkz. Machiel Kiel, “The Island of Lesbos-Midilli under the Ottomans, 1462-1912 Remarks on its Population, Economy and Islamic Monuments”, *II. National Symposium on the Aegean Islands*, Ed. İdris Bostan ve Sertaç Hami Başeren, Çanakkale 2004, s. 54-61.
- ⁴² Hükümet merkezinin Midilli adasında gümrük, bâc ve diğer muhtelif meselelerle ilgili bazı “bid’atler”in ortaya çıktığını ve yoksullara zulmedildiğini bildirmesi üzerine ilgili meseleler teftiş edilerek bir Kanunnâme sûreti hazırlanmıştır. Midilli adasıyla ilgili günümüze ulaşabilen bu en eski Kanunnâme’nin metni için bkz. *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, Haz. Ahmet Akgündüz, Fey Vakfı Yayınları, C. II, İstanbul 1990, s. 458-463.

gerekeçe teşkil eden hükm-i şerîfın orijinaline ya da bir suretine yer verilmese de “*Haẓret-i Hüdvâvendigâr (...) emriyle*” (s. 85)⁴³ ibaresi kullanılarak hükümet merkezinden gönderilen hükme atıfta bulunmaktadır.

Edremid kadısının hangi meselelerin teftişinde görevlendirildiğine geçmeden önce hükümet merkezi tarafından Midilli’de gerçekleştirilmesi öngörülen teftiş için neden kendisinin vazifelenirilmiş olabileceği üzerinde biraz durmak gerekir. Öncelikle Midilli’de soruşturulması gerekli görülen muhtelif konuların teftişi için Midilli’nin yakınındaki anakara sahilinde bulunan Edremid’de görev yapan bir Osmanlı kadısının vazifelenirilmesinde görev mahallinin teftiş edilecek olan mıntıkaya coğrafi yakınlığı göz önünde bulundurulmuş olmalıdır. Taşra kadıları tarafından gerçekleştirilen teftiş uygulamalarını yansıtan kayıtların elimizdeki mahdut sayıdaki örnekleri incelendiğinde erken dönem Osmanlı bürokratik teamülünün bu şekilde olduğu görülmektedir. Buna ilâveten taşradaki meselelerin teftişinde merkezdeki bürokratlar yerine bir taşra kadısının görevlendirilmiş olması mahallî koşulların dikkate alınarak soruşturmada bulunulmasının beklenildiğinin açık bir göstergesidir. Nitekim II. Mehmed dönemine tarihlenebilen diğer kazâyâ defterinde de Livadiye ve Salina’daki muhtelif meselelerin teftişi görevinin hükümet merkezinden gönderilen iki ayrı hüküm vasıtasıyla İzdin kadısına verilmesini de benzer gerekçelere dayandırmak mümkündür.⁴⁴ Bununla birlikte İzdin kadısına teftiş görevini yerine getirirken eşlik etmesi için İstanbul’dan Kapıcı Mahmud gönderilirken Edremid kadısına kimin eşlik ettiği bir diğer ifadeyle bu görevi müddetince kimlerle teşrik-i mesaide bulunduğu hususu meçhul bırakılmıştır.

Edremid kadısının kazâyâ defteri hükümet merkezi tarafından Midilli’de soruşturulması istenilen başlıca beş meselenin teftişine yönelik kayıtları içermektedir. Midilli adasının haraç vergilerinin teftiş edilmesi bunlardan ilkinin oluşturmaktadır. Nitekim taşra idaresinde merkezî otorite vergi koyma ve toplama süreçlerinde varlığını düzenli aralıklarla göstermektedir. Bu anlamda kadılar Osmanlı taşrasında vergilerin kanuna uygun olarak toplanılıp toplanılmadığını kontrol etmekle ve vergilendirme ile ilgili kanun dışı tasarrufları

⁴³ Metin içerisinde verilen sayfa numaralarında ekte yer alan kazâyâ defterinin orijinal sayfaları gösterilmiştir.

⁴⁴ İlgili defterin çeviriyazısı için bkz. F. Erdim, “The Practice of *Kazâyâ*”, s. 269-274. Yeri gelmişken çeviriyazıda “*gayr-ı mutlak(?) sibyan*” (s. 270) ifadesinde okunuşunda tereddüte düşülen kelimenin “*mükellef*” şeklinde tashih edilmesi daha doğru gözükmektedir. Taşra kadılarının teftiş göreviyle ilgili günümüze intikal eden bu oldukça erken tarihli iki defterin yanı sıra II. Bayezid döneminde taşra kadıları tarafından hazırlanan teftiş defterleri de bu yöndeki teamülün örneklerini içermektedir. Bkz. F. Erdim, “II. Bayezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri”.

hükümet merkezine bildirmekle görevlendirilmiştir.⁴⁵ Önemli şap ticareti merkezlerinden olan Midilli'de şap madeninin öngörülenden eksik çıkarılmış olması hükümet merkezince Edremid kadısının teftiş etmesi istenilen diğer bir husustur. Frengistan'a⁴⁶ kaçan, esir olan ve vefat eden gayrimüslimlerin geride bıraktıkları mülk ve malların sayımının yapıp rapor hâlinde Divân'a sunulması Midilli'de yapılması emredilen teftişin diğer ayağını oluşturmaktadır. Teftişi gerekli görülen dördüncü husus ise adanın gayrimüslim ailelerinden devşirilme üzere toplanılan oğlanlar için alınan "rüşvet akçesi" ile ilgilidir. Son olarak Edremid kadısından Midilli'de devlete ait olup başkalarının tasarrufunda olan taşınır ve taşınmaz malların dökümünün yapılması istenmiştir. Aşağıda detaylıca ele alınacağı gibi Edremid kadısı teftişi istenen tüm bu meseleleri soruşturmakla kalmamış, teftiş görevi müddetince kendisine iletilen bazı müteferrik konuları da kaydetmiştir.

Edremid kadısının kazâyâ defterinde ne zaman düzenlenmiş olduğuna ilişkin açık bir tarih kaydına rastlanılamamaktadır. Bununla birlikte birtakım çıkarımlardan hareketle defterin tarihi konusunda bazı değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Nadiren tarih belirtilen defterde muhtemelen kâtibin pratik gayeler nedeniyle benimsediği bir yaklaşımın ürünü olarak alışılmışın dışında bir tarihlendirme usulünün takip edildiği belirtilmelidir. Söz gelimi "... *seb' yılında cem' olan harâc akçesi ...*" (s. 88), "*seb'a yılında gelen iki bin on sekiz akçe*" (s. 96) ve "*sitte yılında gelen beş bin akçe*" (s. 96) ibarelerinden hangi yılın kastedildiğini saptamak imkânsız gibidir. Bu karmaşıklık defterde yer alan Midilli'nin yedi yıllık zaman dilimine yayılan haraç vergilerinin tespitine yönelik teftiş kayıtlarından hareketle çözmek mümkündür. Zira "*seb' ve seb'in yılında*", "*sitte ve seb'in yılında*", "*hamse ve seb'in yılında*", "*erba'a ve seb'in yılında*", "*selâse ve seb'in yılında*", "*isnâ ve seb'in yılında*" ve "*ibdâ ve seb'in yılında*" şeklinde belirtilen kronolojik tarihlendirmenin yanı sıra defterin yazı şekli ve muhtevası itibarıyla 15. yüzyılın sonlarına ait olması gerektiği ön kabulünden yola çıkılarak hicrî [8]77 yılından itibaren [8]71 yılına kadar geriye dönük bir şekilde haraç vergilerinin dökümlerinin yapıldığı sonucuna varılmaktadır. Bu durumda tespiti yapılan haraç vergilerinin kapsadığı ilk yıl hicrî 871 (1466-1467) senesi, son yıl ise 877 (1473-1474) senesidir. Buradan yola çıkılarak defterin 1473/1474 senesi itibarıyla gerçekleştirilen bir teftiş dolayısıyla düzenlenmiş olması gerektiği açıklığa kavuşmaktadır.

⁴⁵ M. Midilli, "Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örfeye Karşı Kadılar", s. 80, 96.

⁴⁶ 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı kaynaklarında Macarlar haricindeki diğer tüm Katolik Hristiyanlar genel itibarıyla "Frenk" kelimesiyle nitelendirilirken Macaristan (Üngürüs) dışındaki Avrupa ülkelerine ait topraklar için de "Frengistan" tabiri kullanılmıştır. Bkz. Mahmut H. Şakiroğlu, "Frenk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 13, 1996, s. 197.

Defterde karşımıza çıkan şahıs isimlerinden bir kısmı defterin tarihlendirilmesi açısından önemli ipuçları sağlamaktadır. Nitekim II. Mehmed devrini idrak eden Şamlıoğlu Mehmed Bey'in yanı sıra devrin önde gelen simalarından Mahmud Paşa, Davud Paşa ve Umur bin Timurtaş'ın ismen zikredilmeleri defterin II. Mehmed'in saltanat döneminde düzenlendiği tezini kuvvetlendirmektedir. Bu bağlamda özellikle Şamlıoğlu Mehmed Bey defterin tarihlendirilmesinde belirleyici bir isim olarak öne çıkmaktadır. Zira dönem kroniklerinde Şamlıoğlu Mehmed Bey'e spesifik olarak II. Mehmed devrinin Sırbistan meseleleri bağlamında Belgrad kuşatmasından bahsedilirken rastlanılmakta ve kendisinin İştinoğlu (Âstin-oğlu) Ali Bey ile Rudnik taraflarına gönderildiği, ikisinin Sivricehisar taraflarında Macar kuvvetlerini bozguna uğrattıkları kaydedilmektedir.⁴⁷

Edremid kadısının kazâyâ defterinde paşalar tarafından arz edilen kazıyyeler (meseleler) yer almaktadır. Nitekim ilk sayfadaki derkenara “*Bu kazıyyeleri paşalar arz etdiler, içinde yazdığımız cevâbları anlar bıyurdular.*” notu düşülmüştür. Defter kenarlarına yazılan kararlarda “Dâvud” diye bahsedilen kişi defterin II. Mehmed'in saltanatı sırasında 1473/1474 senesinden sonra gerçekleştirilen bir teftiş vesilesiyle tertip edilmiş olması gerektiği tespitinden hareket edecek olursak Koca ve Derviş lakaplarıyla anılan, Arnavut asıllı Davud Paşa (ö. 904/1498) olmalıdır.⁴⁸ Buradan ve “*Dâvud sonra alındı dedi*” şeklindeki kenar notlarından yola çıkılarak ilgili notları Davud Paşa'nın beylerbeyliği zamanında vezir ya da daha yüksek rütbeli birisinin tutmuş olabileceği akla gelmektedir. Defterde Davud Paşa dışında kazıyye arz eden paşaların hiçbiri ismen zikredilmemiştir.

Kazâyâ defterinde teftişe konu olan ilk mesele Frengistan'da esir olan ve Şamlıoğlu Mehmed Bey döneminde “hain” olarak görülüp sürgün edilen gayrimüslimlerin Midilli'deki evlerinin, bağlarının ve bahçelerinin devlet malı hâline getirilmesiyle ortaya çıkan birtakım problemler hakkındadır. Toprak mülkiyeti ve tasarruf hakkı ile ilgili sorunların ortasında kalan Midilli'nin gayrimüslim halkı ellerinde Mahmud Paşa zamanına ait “âmmehüküm”lerinin ve “mülk”lerine ait diğer hükümlerin bulunduğunu belirtir (s. 86). Burada geçen “âmmehükümü” toprak tasarrufu için verilen bir tür berat olmalıdır. Bir süre sonra gerçekleştirilen teftişte adanın gayrimüslimlerinin devlete ait dükkânlardan kırkını kendi mülkleri gibi tasarruf ettikleri ortaya çıkmıştır. Yine kale dışındaki “beylik” dükkânları da kendi mülkleri gibi kullandıkları tespit edilmiştir. Toprak mülkiyeti

⁴⁷ İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, Haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, s. 122; Selâhattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 119.

⁴⁸ Daha sonra veziriazamlığa kadar yükselecek olan Davud Paşa'nın hayatı hakkında bkz. Şerafettin Turan, “Koca Dâvud Paşa”, *TDVİA*, C. 9, 1994, s. 37-38.

mefhumu ve toprakların hukukî statüsü merkezli sorunlara işaret eden bu kazıyeden öyle anlaşılıyor ki reaya aslında “beylik” yani mirîye ait dükkânları kendilerinin “mülk”ü olarak görme eğilimi göstermiştir. Bununla birlikte ilgili teftişin kapsamına sadece dükkânlar dâhil edilmiş; ev, bağ ve bahçeler teftiş edilmemiştir. Ancak bilindiği gibi klasik dönem Osmanlı toprak hukuku söz konusu olduğunda evlerin yanı sıra bağ ve bahçelerdeki ağaçlar kategorik olarak özel mülk statüsündedir. Bu yapıların üzerinde kurulu oldukları topraklar ise şehirlerde özel mülk sayılırken; kırsalda mirî arazi telakki edilmektedir.⁴⁹ Bu yapılar yapılan teftişin kapsamının dışında tutulduğu için reayanın bu konudaki iddialarının sağlanması yapılamamaktadır. Ancak ilgili kayıta teftişin kapsamı bu yapılarla genişletilirse devlete ait daha yüklü miktarda malın tespit edileceği öngörüsüne yer verilmiştir.

Bir sonraki kayda göre Midilli halkından pek çok kimse il yazıcısının timarlarını eksik kaydetmesinden muzdariptir (s. 86). Sonraki kayıtlarda ise Midilli adasında muhtelif gelir kalemlerinden teslim alınan meblağların dökümleri yapılarak muhasebe kayıtları tutulmuştur (s. 87). Bu minvalde defterde kaydedilen kazıyyelerden biri Malkaralı Mustafa'da olduğu düşünülen efencî filori, gümüş ve gümüş sağrakla (kâse, kap vb.) ilgilidir. Bir diğer kazıyeden önce azat edildiği ve ardından vefat ettiği kaydı düşünülen Malkaralı Mustafa, Umur bin Timurtaş tarafından mahkeme huzuruna çıkarılmıştır. Mahkemede haraç tahsildarıyla birlikte haraç vergisi için fazladan alındığı tespit edilen on dört bin akçeyi yediği iddia edilmiştir (s. 88). Bu ve sonraki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere defterde haraç vergisiyle ilgili yer alan ihtilafların çoğu vergi toplamakla görevli kişilerin reayadan haksız ya da fazla vergi toplama yoluna gitmeleri ya da topladıkları verginin tamamını veya bir kısmını kendileri için tasarruf etme gayesiyle hazineye ulaştırmamış olmaları ekseninde gelişmektedir.

Sonraki kayıta ise ölen eminin (Malkaralı Mustafa) adamı olarak tanıtılan Timar Eri Çalabvermiş'in devlet adına buğday alım satımı yaptığı ve bu işten para kazandığı iddiası soruşturulmuştur. Şahitlerin bu durumu tasdik etmeleri üzerine Çalabvermiş kazandığı parayı Malkaralı Mustafa'ya teslim ettiğini, ancak bununla ilgili elinde olan hüccetlerin mahkeme sırasında yanında bulunmadığını belirtmiştir. Kenardaki kararlardan hüccetlerin mahkemeden sonra görüldüğü ve nihayetinde Çalabvermiş'in üzerinde buğday satışından devlete ait para olmadığı kanaatine varıldığı görülmektedir (s. 88). Bu ve defterdeki diğer örneklerden anlaşıldığı kadarıyla teftiş esnasında Midilli'nin gayrimüslim tebaasından ya da

⁴⁹ Bayram Pehlivan, “Sultan, Reaya ve Hukuk: Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Tanım Topraklarının Mülkiyeti Sorunu”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023, s. 59.

resmî görevlilerden kendilerine herhangi bir suç isnat edilenler bir ispat aracı olarak birtakım resmî belgeleri (hüküm, amme hükmü, hüccet vb.) kadiya ibraz ederek veya şahitlik mekanizmasını kullanarak ilgili suçları reddetme yoluna gidebilmektedir.

Edremid kadısı kazâyâ defterinde “tekfur” zamanından beri satılan şaplardan “akçesi hazîneye değmemiş” ya da mahzende saklı kalmış olanları kaydetmiştir (s. 89). Burada “tekfur” diye anılan şahıs muhtemelen Midilli’yi Osmanlıların eline geçmeden önce 1458-1462 tarihleri arasında ağabeyi Dominico ile yöneten Midilli dukası Niccolò Gattulio’dan başkası değildir.⁵⁰ Osmanlı Devleti’nde mülkiyeti devlete ait olan şap madeni kumaş boyamada, deri imalatında, altının parlatılmasında, para basımında, eczacılıkta ve tıpta olmak üzere çeşitli alanlardaki kullanımıyla öne çıkan ticarî bir araçtır. Nitekim Osmanlı Devleti’nin 15. yüzyılın ikinci yarısında şapın iç piyasasının ihtiyaçları için kullanılmasını önlediği ve şap ihracatına kısıtlama getirdiği bilinmektedir.⁵¹ Defterin bu kısmında kimlerin böylesi önemli bir hammadde kaynağı olan şaptan kaç kantarı kimin zamanında kaç akçeye aldıkları ayrı ayrı kaydedildikten sonra kenar notlarında aldıkları şap karşılığında vermeleri gereken meblağın kendilerinden tahsis edilip edilmediği belirtilmiştir. Ayrıca mahzende muhafaza edilen şapların kaç kantar olduğu ve toplamda kaç akçeye karşılık geldiği hesaplanarak kaydedilmiştir. Ardından yukarıdaki kayıtlardan aşına olduğumuz Timar Eri Çalabvermiş’in Zorzi isimli bir gayrimüslimden şap bedeli olarak para ve iki pastav⁵² çuha aldığı bilgisinin doğruluğu araştırılmıştır (s. 90). Bu bilgi Dragoman Hızır ve Malkaralı Mustafa’nın şahitlikleriyle örtüşse de muhtemelen bir mühtedi olan Hızır’ın namaz kılmadığını bildirmesi üzerine şahitliği geçerli sayılmamıştır. Bunun üzerine meselenin aslının Ayazmend kadısından öğrenilmesi kaydı düşülmüş ve bu konu hakkında kesin bir kanaate varılamamıştır. Bu kayıtların titizlikle tutulmasının önemsenmesinin ve şap madeninin öngörülenden eksik çıkmasının kapsamlı bir şekilde araştırılmasının amaçlanmasının asıl nedeni kullanım alanındaki zenginlikle öne çıkan bu madenin çıkarılıp işlenmesi işinin ada halkına bir geçim kaynağı sunmasının ötesinde devlete de önemli bir gelir kaynağı sağlamasıyla irtibatlı okunmalıdır.

⁵⁰ Kritovulos, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, Çev. Ari Çokona, Heyamola Yayınları, İstanbul 2012, s. 535. “*Mezâkâr diyârın [Midillî] müstakîl Tekvuru vardı; ol diyârı mâ’-mûrede başka şehriyârdı.*” Bkz. Ibn Kemal, *a.g.e.*, s. 220.

⁵¹ Emine Dingaç, “XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni”, *Belleten*, 272/LXXV (2011), s. 137-139.

⁵² Kumaş ölçüsü olarak kullanılan, ucu yaldızlı, muayyen uzunluktaki top anlamına gelen *pastav* Macarca *poszto* kelimesinden gelmektedir. Bkz. Lajos Fekete, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699”, *Belleten*, 52/XIII (1949), s. 717.

Sonraki iki kazıyyede ise Midilli'nin dizdarı Şehabeddin Mahmud bin Ahmed'de devlete ait olan mallardan bir yancık (at zırhı veya atın sırtına konulan torba) ve gümüşlü kılıç olduğu iddiasının peşine düşülmüştür. Dizdar, oğlunun her ikisini de alıp kaçtığını belirtmişse de teftiş esnasında hâlâ dizdarın elinde oldukları ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine hem yancığın hem de kılıcın dizdardan alındığı belirtilmiştir. Yine dizdarda Midilli tekfurunun hükümdarlık zamanından kalan şeylerden biri kızıl, diğeri somaki kadifeden iki cüppe olduğu bildirilmiş, ancak dizdar bunları görmediğini ve kendisine verilen defter suretinde de cüppelerin varlığına dair bir kaydın bulunmadığını dile getirmiştir (s. 90). İlgili defterin suretinde dizdarın iddiasıyla örtüşen bir şekilde cüppelerle ilgili herhangi bir kayda rastlanılamayınca meselenin Edremid kadısının defterine kaydedilmesiyle yetinilmiştir.

Defterin Midilli'deki ailelerden devşirilmek üzere toplanılan çocuklarla ilgili bir yekûn oluşturan bölümünde ise devşirilecek oğlanlar toplanırken alınan paralar kaydedilmiştir (s. 90-93). Bu minvaldeki kazıyyeler "*Cemâ'at-i gebrân*", "*Cemâ'at-i müslimânân*" ve "*Cemâ'at-i Hazret-i Hüdvendigâr azçe nasrubû kulları*" şeklinde üç grup hâlinde ayrı ayrı tasnif edilmiştir. İlk grupta Midilli'deki Hristiyan ailelerden devşirilecek çocuklar için alınan akçelerle ilgili meselelere yer verilmiştir. Bu kısımda "sonra alınmış dedi Dâvud" ifadelerinden ilgili meblağın Davud Paşa'dan gelen bilgi referans gösterilerek alındığı; "üzerinde bâkî" ifadesinden henüz paranın alınmadığı ve ilgili şahısta olduğu; "gâ'ibâne" ibaresinden ise ortalıkta olmadıkları için ilgili kişilerden paranın alınmadığı anlaşılmaktadır. İkinci başlık altında sıralanan kazıyyelerde ise timar eri, hisar eri, azap, çeribaşı vb. görevlilerde kalan meblağlar kaydedilmiştir. Ancak hükümet merkezinin gönderdiği emirde ilgili meblağların alınmasına ilişkin açık bir ifade bulunmadığı için bu konuda bir inisiyatif alınmadığı gözlemlenmektedir. Son grupta ise sadece iki kazıyye kaydı bulunmakta olup "gâ'ibâne" olduklarının belirtilerek ilgili kişilerde olan meblağların yazılması yoluna gidilmiştir.

Edremid kadısının defterinin devamında Frenistan'a kaçtıkları belirtilen gayrimüslimlerin bağ, bahçe, değirmen ocakları ve harap evlerinden vakıf hâline getirilerek devlet malı kabul edilen ve ardından "bey-i men yezîd" yani açık artırma geleneği ile satılanlardan ne kadar gelir elde edildiği kaydedilmiştir. Bununla birlikte Frenistan'a kaçan gayrimüslimlerden esir durumunda olanların bu türden mülklerinin bir kısmı vakıf hâline dönüştürülerek devlet malı addedilmiş olsa da uzun vadede daha fazla gelir getirecekleri düşüncesiyle satışları daha sonraya ertelenmiştir. Ayrıca adanın gayrimüslimlerinde kaldığı fark edilen efrencî filoriler teslim alınmıştır (s. 93).

Nihayet Midilli'de haraç tahsilatında görülen aksaklıkların teftişine sıra gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin uygulamaları açısından haraç hem haracî araziden

ve hasılatından hem de gayrimüslimlerden kişi başına alınan vergiye tekabül etmektedir.⁵³ Vergi kaybına bağlı olarak hazinenin zarara uğramasının önüne geçmeyi amaçlayan Osmanlı Devleti tarafından teftiş mekanizması devreye sokulmuş ve Midilli’de *ihdâ ve seb’in* [8]71 yılından *seb’a ve seb’in* [8]77 yılına değin haraç tahsildarlarının üzerinde kalan meblağlar yıllara göre tespit edilerek kaydedilmiştir (s. 94-95). Midilli’nin Osmanlı idaresine geçmesinden beş yıl sonrasında itibaren geriye dönük yapılan ve yaklaşık yedi yıllık zaman dilimini kapsayan haraç vergilerine ilişkin bu teftiş kayıtlarında haraç tahsildarları tanımlanırken yaygın kullanımdan farklı olarak “harâcî” imlâsı benimsenmiş; nadiren ise iki tane cim harfi kullanılarak “harâccî” imlâsı tercih edilmiştir.⁵⁴ Kenar notuna göre gayrimüslimler haraç vergilerini sipahilerin topladığını kadı huzurunda dile getirmişler ancak şahitler devreye girmeden sipahiler gayrimüslimlerle “bitişmiş” yani hesaplaşmışlardır. Bunun üzerine adanın gayrimüslimleri davalarını geri çekmişler ve bu mesele daha fazla uzamamıştır.

Haraç vergisi ile irtibatlı bir diğer kazıyede ise teftiş sırasında Edremid kadısı haraç tahsili için görevlendirilen bazı kişilerin beş yüz elli altı haneden toplamış oldukları haracı devlet hazinesine teslim etmediklerini fark etmiştir (s. 95). Buna göre Midilli’de bir yıl, sekiz yıl, on yıl hatta on bir yıl kadar uzun bir süre boyunca haraçları hazineye ulaştırılmayan haneler mevcuttur. İçlerinden bir kısmı şahitler huzurunda haraç vergilerini düzenli olarak haraççılara verdiklerini ispat etmeyi başarmışsa da bir kısmının haraçlarının hâlen alınmadığı anlaşılmıştır. Bu durumda gerekli prosedür takip edilerek ilgili hanelerden gerekli meblağ alınıp hazineye aktarılmıştır. Herhangi bir delil sunamayan bazı hanelerin ise “üzerlerinde bâkî” ifadesiyle haraçlarının henüz alınmadığı not edilmiştir.

Adada haraç toplamakla mükellef kişilerin görevlerinin gerekliliklerini yapmamalarının yol açtığı bir başka mesele ise ölenlerin (mürde) ve Frengistan’a kaçanların yanı sıra ada halkından İstanbul’da (İslâmbol) evleri olanların ve yok olan (ma’dûm) yüz elli bir hanenin haraçlarının durumuyla ilgilidir (s. 96).⁵⁵ Bu hanelerden bir kısmının bir yıl, bir kısmının üç yıl, bazısının ise sekiz yıl boyunca haraççılar haraçlarını toplayıp hazineye teslim etmişler, ancak Edremid kadısının ulaştığı bilgiye göre, haraççıların sekiz yıl boyunca “asıl deftere” müracaat etmeksizin hareket etmelerinin birtakım sorunlara yol açtığı ortaya çıkmıştır. Buna ilâveten haraççıların vefat edenlerden beş akçe yerine on akçe olarak

⁵³ Cengiz Kallek, “Haraç (Osmanlı Dönemi)”, *TDVİA*, C. 16, 1997, s. 88.

⁵⁴ Gayrimüslim tebaadan bir tür şahsî vergi olan haraç vergisini toplamakla görevli kişilere “harâcçi” ya da “harâcî” denilirdi. Bkz. Halil İnalçık, “Cizye”, *TDVİA*, C. 8, 1993, s. 45.

⁵⁵ İstanbul’u ifade etmek için kullanılan İslâmbol kelimesinin henüz II. Mehmed döneminde tedavüle girdiği öteden beri bilinmektedir. Bu defterde bu duruma doğrudan bir referans karşımıza çıkmaktadır.

fazladan beş akçeyi kendileri için ayırdıkları anlaşılmıştır. Önceki kayıtlardaki tarihlendirme ile örtüşmesi için burada geçen *seb'a yılı* ile hicrî 877, *sitte yılı* ile ise 876 yılının kastedildiği ifade edilmelidir. Defterin haraç vergisinin toplanması noktasında yaşanan problemlere ayrılan bu bahsi toplam kaç haneden ne kadar haraç vergisi alındığının belirtilmesi ve devlet hazinesine aktarılan tutarın yazılması ile sona ermektedir.

Midilli sancağının merkez Midilli kazası dışında Molova (Molyvos/Methymana) ve Kalonya kazaları mevcuttu.⁵⁶ Edremid kadısının defterinde adanın ikinci önemli şehri ve bir kaza merkezi olan Molova'da bulunan kalede gerçekleşen bazı ihtilaflara da değinilmiştir. Bunlardan ilkinde Molova Kalesi'nde gayrimüslimlerden çok sayıda kişi Zeynüddin oğlu Mshmed Çelebi'nin "illik sûretinde" yani Osmanlı Devleti'ne ait bir gemi gibi limana yanaşarak yemiş almaya gelen bir düşman gemisini (*yağî kâfir gemisi*) fark edemediğini dile getirmişlerdir. O esnada kendilerinin bu durumu ona haber vermeleri üzerine ilgili geminin durdurulduğunu belirterek Mehmed'in gemiden aldığı meblağı devlete teslim etmediğini bildirmişlerdir. Mehmed ise ilgili paranın arz olunduktan sonra sadaka olduğunu iddia eder ama bunu ispat edemez. Bunun yanı sıra Molova Kalesi'nde bulunan bir kilisenin içerisinde değerli bir tasvirin olduğu, gayrimüslimlere üzerindeki gümüş nedeniyle büyük bir bedel karşılığında satılmasının akılcıca olacağı deftere kaydedilmiştir (s. 97). Bu müteferrik meselelerin kazâyâ defterinin hazırlanma gerekçesini teşkil eden talimatta teftiş edilmesi istenilen hususlar arasında bulunmadığı dikkatli gözlerden kaçmayacaktır. Bu meseleleri defterine ekleyen Edremid kadısı ve ekibi hükümet merkezini teftiş güzergâhı boyunca kendilerine aktarılan farklı meselelerle ilgili de bilgilendirmek istemiş olmalıdır.

Edremid kadısının kazâyâ defterinde teftiş konu olan son mesele ise devşirme sistemine tabi olan Midilli'de devşirme usulünün uygulanması aşamasında yaşanan birbiriyle ilişkili birtakım problemlerle ilgilidir. Bilindiği gibi 15. yüzyıldan beri klasik Osmanlı idarî ve askerî teşkilatının belkemiğini oluşturan devşirme sistemi çerçevesinde Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan ailelerin erkek çocukları bir çeşit aynı haraç olarak, baş vergisi yerine toplanılırdı.⁵⁷ Devşirmek üzere toplanılan çocuklar saray ve askerlik başta olmak üzere muhtelif devlet hizmetleri için istihdam edilirdi.⁵⁸ İçlerinden Osmanlı sistemine entegre olmayı başaranlardan bir kısmı üst düzey bürokrat olurken; bir kısmı

⁵⁶ Feridun M. Emecen, "Ege Adaları'nın İdarî Yapısı", *Ege Adaları'nın İdari, Mali ve Sosyal Yapısı*, Ed. İdris Bostan, SAEMK Yayınları, Ankara 2003, s. 12.

⁵⁷ Gülay Yılmaz, "The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4", *Belleken*, 79 (2015), s. 901-902.

⁵⁸ Abdulkadir Özcan, "Devşirme", *TDVİA*, C. 9, 1994, s. 254.

yenileri ordusunda yüksek makamlara terfi edebilirdi. Bazıları ise saray bahçelerinde, baruthane ve tophane gibi devlet atölyelerinde işçi olarak çalışabilmekteydi.⁵⁹ Devşirme memurlarının belirli ücretlerinin yanı sıra devşirilen çocuklara giydirilen kırmızı aba ile kırmızı külahın bedeli “kul akçesi” ya da “hilat-baha” adı altında devşirmenin yapıldığı bölge halkından alınırdı.⁶⁰ Bu durumla irtibatlı olarak Midilli’de devşirilen çocukların ebeveynleri sancakbeyine, emine ve devletin devşirilen çocukların ailelerinden para toplamakla görevlendirdiği diğer memurlara gerekli ödemeyi yapmalarına rağmen bu tutarın kendilerinden tekrar istenilmesine itiraz etmiştir. Bunun üzerine bölgede teftiş gerçekleştirilerek devşirme akçesi toplamakla görevlendirilen kişilerin bu görev kapsamında üzerlerinde ne kadar para olduğunun bir dökümü yapılmıştır (s. 98). Bu şekilde bir taraftan devşirilen çocukları için kendilerinden tekrar para toplanılmasından şikâyetçi olan ailelerin mağduriyet yaşamalarının önüne geçilirken; diğer taraftan ise devşirme memurlarının para toplama görevlerini suistimal edip etmedikleri denetlenmiştir. Bu kayıtlardan devşirme akçesi toplamakla görevli memurlardan bazılarının kendi menfaatlerini gözeterek aldıkları meblağı resmî belgeye kaydetme konusunda ihmalkâr bir tavır sergileyebildikleri ve bu yolla devşirilen çocukların ailelerinden ikinci kez para toplamaya tevessül ettikleri sonucuna varmak mümkündür.

Midilli’de yürütülen teftiş esnasında Hristiyan tebaanın devşirmek üzere seçilen çocuklarından beş tanesinin muhtelif sebeplerden dolayı alıkonulduğu saptanmıştır (s. 99). İçlerinden birisi Çeribaşı Mahmud’un elinden alınmıştır. Geriye kalan dört çocuktan birisi “küçüktür, hizmete yaramaz” denildiği için teslim alınamamıştır. Bununla birlikte Yazıcı Mustafa’nın gözetimi altında olduğu ve ihtida ederek Müslüman olduğu bilgisine ulaşılmıştır. İçlerinden Çeribaşı Mahmud’un gözetimindeki diğer oğlanın adadaki bir dağa kaçtığı şayiası dolanmaktadır. Hisar erenleri kethüdasının elinde olduğu bilinen bir diğer oğlan, anlatılana göre, oldukça hasta bir vaziyettedir. Reis Süleyman’ın elindeki sonucusu ise kaybolduğu için ortalıklarda yoktur. Annesinin kayıplara karışan oğlunun bulunması için devşirme memurlarına baskı yapması da denklemin içerisine dâhil edilince mesele oldukça ilginç bir hâl almaktadır.

Esasen 15. yüzyılın son çeyreğinde devşirme sistemi Midilli’de uygulanırken yaşanan birtakım problemlere ışık tutan bu kayıtlar devşirmek üzere seçilen çocuklar toplanılırken yaşanan bir kriz anını resmetmektedir. Burada çizilen tabloya

⁵⁹1603-4 yıllarına ait eşkal defterini temel alarak devşirme sistemini “aşağıdan” inceleyen, bu sistem doğrultusunda hayatları dönüştürülen ana aktörler olan devşirme çocukların seçilme sürecine ve sonraki deneyimlerine odaklanan bir çalışma için bkz. Yılmaz, “The Devshirme System”, 901-930.

⁶⁰ A. Özcan, “Devşirme”, s. 255.

göre beş çocuktan yalnızca biri devşirme memurlarına teslim edilmiştir. Geriye kalanlardan bir tanesinin işe yaramayacak kadar küçük yaşta olmasının, diğerinin ise hasta oluşunun devşirme memurlarını kandırmak için bahane olarak üretilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Burada asıl üzerinde durulması gereken devşirilecek çocuklardan birisinin dağa kaçması, ötekisinin ise ortalklarda dahi görünmemesidir. Zira bu iki örnek devşirmek için seçilen çocukların kaçma eğilimi gösterebildiğinin ya da aileleri tarafından saklanabildiklerinin birer kanıtı niteliğindedir. Bu örneklerde görüldüğü gibi türlü türlü gerekçeler öne sürülmek ya da saklanılmak suretiyle devşirilecek çocuklardan birkaçının teslim edilmemeleri devşirme memurlarının zaman zaman dolaylı denilebilecek bir dirençle karşılaşabildiklerini ortaya koymaktadır.⁶¹ Buna göre Midilli'de devşirilecek çocuklardan birkaçının teslim alınamamalarına yol açan asıl aktörler devşirilmemek için kaçan çocukların bizatihi kendilerinin yanı sıra çocuklarını devşirme memurlarından saklayan aileler ve potansiyel devşirmeleri gözetimleri altında tutan çeribaşı, kethüda ve reis gibi devlet görevlileridir. Edremid kadısının defterinde yer bulan bu erken tarihli örnekler bir bakıma Osmanlı tebaası gayrimüslim ailelerin devlet kapısında yüksek makamlara erişmeleri gayesiyle çocuklarını gönüllü olarak devşirmeye verdikleri şeklindeki yerleşik görüşe de tezat oluşturmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmanın odağına oturtulan 15. yüzyılın sonlarında Edremid kadısı tarafından Midilli'de tutulan kazâyâ defterinde toprak mülkiyeti ve tasarrufu ile ilgili ihtilaflar, haraç tahsilatında görülen aksaklıklar, gayrimüslim ailelerden devşirilmek üzere toplanılan çocuklar için alınan paralar, devlete ait olup şahısların ya da taşra görevlilerinin üzerinde kalan para, mal ve mülkler ile şap madenin öngörülenden eksik çıkarılması neticesinde devlet hazinesine ulaştırılmamış olan meblağlarla ilgili teftiş raporlarının önemli yekûn tuttuğu tespit edilmiştir. Bu çerçevede Midilli'de çok yönlü teftiş yapılmasını gerekli gören hükümet merkezinin asıl motivasyonunu şikâyet içerikli bilgilerin aslının soruşturulmasından ya da devlet görevlilerinin vazifelerini ihmal ve suistimal edip etmediklerinin denetlenmesinden ziyade hazineye gelir sağlanması ya da bir bakıma hazinenin zarara uğramasının önüne geçilmesi hedefiyle ilişkilendirmek daha makul gözükmektedir.

⁶¹ Devşirme memurlarına gösterilen direniş görece geç tarihli kaynaklarda daha geniş yer bulabilmiştir. Nahîfî Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan *Cevâbirü'l-Menâkıb* adlı eserde ailesinin Sokollu Mehmed'in ve amcaoğlu Sokollu Mustafa'nın devşirilmemesi için gösterdiği mukavemetin detaylı anlatısı sunulmaktadır. Bkz. Burak Karakuş, "Budin Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa'nın Yükselişi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022, s.14-15.

Burada inceleme konusu olan kazâyâ defterinde Edremid kadısı hükümet merkezi ile taşra bürokrasisinin koordinasyonunda köprü görevi gören bir müfettiş vasfıyla tebârüz etmektedir. Bu bağlamda karşımızdaki kazâyâ defteri 15. yüzyılın sonlarında bir Osmanlı taşra kadısının teftiş görevi kapsamında elde ettiği sonuçları kaydetme pratiğinin somut bir örneğini sunmaktadır. Bu noktada Edremid kadısının teftiş görevini yerine getirirken ne tür problemlerle karşılaştığı, süreci nasıl yönettiği ve kimlerle teşrik-i mesai yaptığı minvalinde bir hayli soru akla gelebilir. Bununla birlikte Edremid kadısının teftiş defteri çerçevesinde bu tarz soruların cevaplarına ulaşmak mümkün olamamıştır. Zira yukarıda da belirtildiği gibi Edremid kadısı bu erken tarihli ve kısa hacimli defterde sadece Midilli'deki teftiş sürecini koordine eden, ulaştığı sonuçları hükümet merkezine iletme gayesiyle rapor hâline getirerek kaydeden bir görevliden ibarettir. Bu tür sorular Osmanlı Devleti'nin son yüzyılları kapsamında kaynakların bolluğu muvacehesinde genel anlamda cevaplandırılmaktadır. Ne var ki kadıların teftiş görevlerinin 15. yüzyıldaki mahiyetini yansıtmaya elverişli kaynakların oldukça sınırlı oluşu göz önünde tutulduğunda bu tür soruların peşine düşen tarihçiler kaynaklardaki boşlukları doldurmak için büyük ölçüde varsayıma dayalı bir anlatı inşa etmek zorunda kalacaktır. Bu bağlamda bu çalışmanın en temel sınırlılığının teftiş sürecini yürüten Osmanlı kadısı merkezli bir anlatı inşa edilemeyeceği olduğu ileri sürülebilir. Doğrusu böylesi bir vaatte bulunmayan bu çalışma ekseninde istifade edilen kaynak malzemenin hazırlanış gayesi tamamen yönetim merkezinin ana hatlarını belirlediği bir teftiş sürecine yönelik olduğu için bu sınırlılık kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışmanın ana kaynağını teşkil eden Midilli'nin Osmanlı idaresine geçmesini takip eden yıllarda gerçekleştirilen bir teftiş dolayısıyla tanzim edilen kazâyâ defteri Midilli'ye ait elimizdeki en erken tarihli kanunnâme suretinden, tahrir defterinden ve şer'iyeye sicilinden daha eski olması bakımından adanın tarihi için önem taşımaktadır. Bu çalışmada İzdin kadısı tarafından Livadiye ve Salina'da gerçekleştirilen teftiş sürecini aktaran kazâyâ defteri ile aşağı yukarı aynı zaman dilimine, II. Mehmed'in hükümdarlık döneminin sonlarına, tarihlenebilen bir kazâyâ defterinin daha tespiti erken dönem Osmanlı taşra bürokrasisinde kazâyâ usulünün daha kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesini sağlamıştır. Böylece II. Mehmed devrinde kazıyye defteri tutma pratiğini ve bu minvalde kadıların Osmanlı taşrasında gerçekleştirmiş oldukları teftiş görevini hiç değilse iki farklı defter üzerinden okumak mümkün hâle gelmiştir. Bunların yanı sıra Edremid kadısının kazâyâ defterini önemli kılan bir diğer husus ise devşirme sistemine tabi olan Midilli'de henüz 15. asrın son çeyreğinde devşirme usulü ile ilgili yaşanan birtakım sorunların ve farklı motivasyonlarla devşirmeye verilmeyen çocukların kendine yer bulabilmiş olmasıdır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defterî Müteferrik Kalemî Defterleri (D.M.d.), 36806.

BOA, Bâb-ı Âsâfî Divân-ı Hümayûn Defterleri (A.DVN.d.), 787.

BOA, İbnülemin Vakıf (IE. EV.), 17/1973.

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri ile 101, 114 ve 390 Numaralı İcmâl Defterleri (920-937/1514-1530), I, Karlı-ili, Ağrıboz, Mora, Rodos ve Trbala Lîvâları: Dizîni, Ankara 2007.

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/ 1567-1569) Özet-Transkripsiyon-İndeks I. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Divân-ı Hümayûn Sicilleri Dizisi: V, Ankara 1998.

Araştırma ve İnceleme Eserler

AKDAĞ, Mustafa, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/6 (1966), s. 201-247.

AKDAĞ, Mustafa, *Celâli İsyânları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1963.

AKDAĞ, Mustafa, "Celâli İsyânlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (1964), s. 1-49.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstîlâbları Kâmûsu*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2018.

ARIKAN, Zeki, "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 25/40 (2006), s. 1-28.

AYDIN, Bilgin, *XVI. Yüzyılda Divân-ı Hümayun ve Defter Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

BARCAN, Ömer L., *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980.

BARKEY, Karen, *Eşkıyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, Çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Başlangıçtan XVII. Yüzyılın Sonuna Kadar Türk Denizcilik Tarihi, Ed. İdris Bostan ve Salih Özbaran, Deniz Yayınevi Müdürlüğü, İstanbul 2009.

BOSTANCI, H. Muharrem, "19 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil-Metin)", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002.

BÖREKÇİ, Günhan, "Factions and Favorites at the Courts of Sultan Ahmet I (r. 1603-17) and His Immediate Predecessors", The Ohio State University, Doktora Tezi, 2010.

DİNGEÇ, Emine, "XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Kütahya Gediz (Gedos) Şap Madeni", *Bellefen*, 272/LXXV (2011), s. 135-158.

- Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, Ed. Cevdet Küçük, Stratejik Araştırma ve Etüdler Milli Komitesi (SAEMK) Yayınları, Ankara 2001.
- EMECEN, Feridun M., “Karadağ Beyi Durad Crnojević’in Teftiş Defteri (1497)”, *Osmanlı Araştırmaları*, LVII (2021), s. 1-33.
- EMECEN, Feridun M., “Osmanlı Taşrasında Saray Bürokrasisi: Şehzade Selim’in Kazayâ Defteri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 46 (2015), s. 213-301.
- EMECEN, Feridun M., “Sefere Götürülen Defterlerin Defteri”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.
- EMECEN, Feridun M., “Ege Adaları’nın İdarî Yapısı”, *Ege Adaları’nın İdari, Mali ve Sosyal Yapısı*, Ed. İdris Bostan, SAEMK Yayınları, Ankara 2003, s. 7-32.
- ERDİM, Fatma, “The Practice of *Kazâyâ* in the Ottoman Provincial Bureaucracy: A *Kazıyye* Register from the Reign of Mehmed II”, *Archivum Ottomanicum*, 39 (2022), s. 259-281.
- ERDİM, Fatma, “Osmanlı Bürokrasi Geleneğinde ‘Kazâyâ’ Usulü –II. Bayezid Dönemine Ait Kazıyye Defterleri”, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- ERÜNSAL, İsmail E., “Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü’l-‘udûlden Şuhûdü’l-hâle Geçiş”, *Osmanlı Araştırmaları*, 53 (2018), s. 1-50.
- FEDAKAR, Cengiz ve ENGİN, Hakan, “Erken Tarihlerde Osmanlı Serhad Kalelerinin Teftişi: Fetihlerini Müteâkıp Kili ve Akkirman Örnekleri (1491-1505)”, *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17/2 (2022), s. 160-173.
- FEKETE, Lajos, “Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699”, *Belleken*, 52/XIII (1949), s. 663-743.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi”, *Tarih Dergisi*, 10 (1967), s. 17-34.
- GRİSWOLD, William J., *Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- Günümüz Türkçesiyle *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Gümülcine, Kavala, Selânik, Tırhala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanya, Kandîye, Elbasan, Obri, Tekirdağ*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, C. 2, İstanbul 2011.
- IBN KEMAL, *Tevârih-i Âli Osman VII. Defter (Tenkidli Transkripsiyon)*, Haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957.
- İNALCIK, Halil, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 8, 1993, s. 45-48.
- İNALCIK, Halil, “Adâlet ve Şikâyet Hakkı: Arz-i Hâl ve Arz-i Mahzarlar”, *Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adâlet*. Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 127-130.
- İNALCIK, Halil, *The Survey of Istanbul 1455: The Text, English Translation, Analysis of the Text, Documents*, Ed. Emre Yalçın, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

- KALLEK, Cengiz, “Haraç (Osmanlı Dönemi)”, *TDVİA*, C. 16, 1997, s. 71-88.
- KARAKUŞ, Burak, “Budün Beylerbeyi Sokollu Mustafa Paşa'nın Yükselişi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- KIVÂMÎ, *Fetihnâme-i Sultân Mehmed*, Haz. Franz Babinger, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.
- KIVÂMÎ, *Fetihnâme*, Ed. Ceyhun Vedat Uygur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 453-471.
- KİEL, Machiel, “The Island of Lesbos-Midilli under the Ottomans, 1462-1912 Remarks on its Population, Economy and Islamic Monuments”, *II. National Symposium on the Aegean Islands*, Ed. İdris Bostan ve Sertaç Hami Başeren, Çanakkale 2004, s. 54-61.
- KRİTOVULOS, *Kritovulos Tarihi (1451-1467)*, Çev. Ari Çokona, Heyamola Yayınları, İstanbul 2012.
- KURU, Levent, “Fatih Döneminde Balkanlarda Taşranın Denetlenmesine Dair Bir Teftiş Defteri”, *Pâyidâr Balkanlar Üzerine Dil-Tarih-Edebiyat Araştırmaları*, Ed. Salih Koralp Güreşir ve Mehmet Dervişoğlu, Trakya Üniversitesi Matbaası, Edirne 2021, s. 269-285.
- MCGOWAN, Bruce W., *Sirem Sancağı Mufassal Tabrir Defteri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1983.
- METE, Zekai, “Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelât: Sancakbeyi Belge ve Defterleri”, *Osmanlı Araştırmaları*, XIX (1999), s. 181-221.
- MİDİLLİ, Muharrem, “Osmanlı Taşrasında Ehl-i Örf Karşı Kadılar yahut Kânûn-i Kadîmin Ehl-i Şer' Bekçileri (1453-1586)”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 59 (2020), s. 75-103.
- Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, Haz. Ahmet Akgündüz, Fey Vakfı Yayınları, C. II, İstanbul 1990.
- ÖZCAN, Abdulkadir, “Devşirme”, *TDVİA*, C. 9, 1994, s. 254-257.
- ÖZTÜRK, Necdet, “Erken Osmanlı Vekayinâmelerinde Yer İsimlerinin İmlâsı: Malkara Örneği”, *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu (8-10 Nisan 1999) Bildirileri*, İzmir 2000, s. 11-23.
- PEHLİVAN, Bayram, “Sultan, Reaya ve Hukuk: Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Tarım Topraklarının Mülkiyeti Sorunu”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi*, 2023.
- REDHOUSE, Sir James W., *A Turkish and English Lexicon: Shewing in English the Significations of the Turkish Terms*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1978.
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2007.
- SOUCEK, Svat, “Midilli”, *Encyclopædia of Islam (Second Edition)*, E. J. Brill, C. VI, Leiden 1991, s. 1035-1037.
- SOYUDOĞAN, Muhsin, “Aşiretlerin Ekonomi Politikası ya da Olağan Şiddet: Osmanlı Ayntab'ında Aşiret Eşkıyalığı Üzerine”, *Ta Ezelden Taşkındır... Antep*, Der. Mehmet Nuri Gültekin, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 125-154.

- ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “Frenk”, *TDVİA*, C. 13, 1996.
- TAK, Ekrem, “Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Tanımlanması”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- TANSEL, Selâhattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- TANSUĞ, Feryal, “The Kocabaşıs as Intermediaries?: The Local and Central Administration in Imvros/İmroz and Lemnos in the Early 19th Century”, *Belleten*, LXXVIII/281 (2014), s. 223-244.
- TAŞ, Hülya, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühûdü'l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?”, *Bilgi*, 44 (2008), s. 25-43.
- TAŞ, Hülya, “Osmanlı'da Şikayet Hakkının Kullanımı Üzerine Düşünceler”, *Memleket Dergisi*, 3 (2007), s. 186-203.
- TENEŞ, Özge, “33 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (s. 1-190)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- TUĞLUCA, Murat, *XVII. Yüzyıl Sonu Şikâyet Defterlerine Göre Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- TURAN, Şerafettin, “Koca Dâvud Paşa”, *TDVİA*, C. 9, 1994, s. 37-38.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- ÜNAL, A. Afşin, “XVI. Yüzyılda Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti'nde Midilli Sancağı”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- YAZICI, Muhammed, “Şam Vilâyeti Mehâyif Teftişi (H. 956/M. 1549)”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 26 (2019), s. 447-472.
- YILDIRIM, Filiz, “15-16. Yüzyıllarda Tuna Havzasında Tuzlalar ve Tuz Hukuku”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/4 (2014), s. 1169-1183.
- YILMAZ, Gülay, “The Devshirme System and the Levied Children of Bursa in 1603-4”, *Belleten*, 79 (2015), s. 901-902.

EKLER

Ek 1: Metin: BOA, D.M. d., 36806, s. 85-99.⁶²

(s. 85) *Tafsîl oldur ki*, Hazret-i Hüdâvendigâr *azze nasrubû bullidet bilâfetühû* emriyle cezîre-i Midillü'de harâc tefîşine ve tekfur zamânından berü bel' olunan şâb ve Frengistan'a kaçan ve esîr olan kâfirlerin metrûkâtını ve oğlan için alınan rüşvet akçesin ve dahi beyliğe müte'allik mâl tefîşine varacak bulup defter etdüğümüz bunlardır zikr olunur.

Edremid Kâdısı Mevlânâ Sinân
Midillü'de yazdığı kazâyâ defteri

(s. 86) *Bu kazıyeleri pašalar arz etdiler içinde yazdığımız cevâbları anlar buyurdular.*

Sebeb-i tahrîr oldur ki, nefsi-i Midillü'de Frengistân'a kaçan ve esîr olan ve Şamlu-oğlu Mehmed Bey zamânında hâ'in olup sürülen kâfirlerin evlerinden ve bağçalarından ve bağlarından beylik etmişler imiş şimdiki hâlde nefsi-i Midillü'nün halkı evlerimiz ve bağlarımız ve bağçalarımız için elimizde âmme hükmümüz vardır bâ'zımızun husûsiyetle mülklerimiz hükmümüz vardır Mahmûd Paşa zamânından berü dediler elbette hâlimiz arz olunmayınca tefîş etdirmezüz deyü haylice nizâ' etdikleri sebepten tefîş olunmadı ammâ zahmetle bâzâr yüzünde olan dükkânları tefîş olıcak on altı dükkân-ı beylik gösterdiler gayrı yokdur deyü kırk dükkân dahi beylik dükkânlar gibi icâresi var bulundu ammâ mülklerimizdir deyü tasarruf ederler ve dahi kal'adan hâric olan dükkânlar ki beylik için zabt olunduktan sonra düşmân gelecek yakmış harâb etmiş şimdiki hâlde kefare yine imâret etmişler beyliğe nesne vermezlermiş elhâsıl eğer nefsi-i Midillü evlerin ve bağların ve bağçaların tefîş oluna yetmiş bin mikdârı mâl beyliğe hâsıl belki dahi ziyâde olur dediler.

⁶² Metin Latin harflerine aktarılırken okunuşundan emin olunamayan kelimelerin yanlarına parantez içinde soru işareti (?) konulurken; metne yapılan müdahaleler köşeli parantez [] içerisinde eklenmiştir. Metnin transliterasyonunda kelimelerin içinde geçen hemze harfleri kesme işareti (°) ile ayın harfleri ters kesme işareti (°) ile gösterilirken; kaf ve gayın harflerinden sonra gelen ünlü harflerin kalın olarak uzatılması için düz çizgi (-) kullanılmıştır. Metinde bulunan derkenar ve dua cümleleri italik yazılırken; başlangıç formülleri italik ve kalın yazılmıştır.

Ammâ bu dükkânların ba'zı iki bin dört yüz filori(?)⁶³, da'vâ evvelinde Migalkaral⁶⁴ Mustafa'nunmuş meşid yapıp vakf etmiş Mahmûd Paşa zamânında mukarrer tamâm almış(?).

Mukayyed olman dediler.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, cezâre-i Midillü'de bir niçe kimesneler gelüp eyitdiler ki bu zikr olan cezârenün timârlarını evvel zamânda il yazıcısı hayli eksik yazmışdır hâsılını dediler şimdiki hâlde bâ'zı kimesneler bile geldiler ki bize kesüp verin hisâr erlerine ulûfelerini her birine verdikden sonra Ayazmend ve Boğazhisâr subaşlıkları fazla kalsun dediler şöyleki vâki'-i hâldir i'lâm olundu. Sahn.

Hersöz⁶⁵ nâm köy defter-i şâhîde görülmüş şu vechile kayd olunmuş kim hâ'in olup kaçanın evleri, bağları, bağçeleri timâr erinün ola deyü mahsûl sancak beyinün olsun timâr erinün olsun hâs olsun cemî' eksik yazılmışdır dediler.

(s. 87) Tafsîl oldur ki, kabz olunan mâl harâcdan ve bağlardan ve bağçalardan ve ağaçlardan ve evlerden ve değirmen ocaklarından ve şâb bahâsından ve dahi efrencî filoriden

Cem'an

Meblağ

46555

Cem'an

Filori

34

İki filori için seksen akçe alınmıştır.

Tafsîl oldur ki, il üzerinde sâbit olan mâl ki deftere ketb olunmuşdur harâcdan ve Frengistan'a kaçan kâfirün muhalledâtından ve şâb bahâsından ve buğdaydan ve oğlan için alınan akçeden ve bulunan filoriden

Cem'an

Meblağ

110810

⁶³ Söz konusu kelime aynı meseleyle irtibatlı bir başka kayıta geçen "Malkaralı Mustafa üzerine iki bin dört yüz efrencî filori" (s. 88) ifadesinden hareketle bu şekilde okunmuştur.

⁶⁴ Defterde Malkara'nın yazımında imlâ birliği yoktur. Malkara imlâsının yanı sıra iki yerde harekesiz olarak Bizanslılar tarafından benimsenen "Migalkara" imlâsına uygun bir şekilde yazıldığı görülmektedir. Malkara'nın Osmanlı kaynaklarında muhtelif şekillerde yazılışı hakkında bkz. Necdet Öztürk, "Erken Osmanlı Vekayinâmelerinde Yer İsimlerinin İmlâsı: Malkara Örneği", *Uluslararası Osmanlı Tarihi Sempozyumu (8-10 Nisan 1999) Bildirileri*, İzmir 2000, s. 11-23.

⁶⁵ Genel itibarıyla Herse/Herese imlâsı ile Türkçeleştirilen Midilli adasındaki Eresos köyü burada "Hersöz" şeklinde yazılmıştır.

Filori
2460

El-cümletân
156514
Yüz elli altı bin beş yüz on dört

El-cümletân
Filori
2494
İki bin dört yüz doksan dört

Gümüş sağrak
4
Ve gümüş pâre
2
Ve çuka pâre
2

(s. 88) *Tafsîl oldur ki*, Hazret-i Hüdâvendigâr *azçe nasrubû* emriyle cezîre-i Midillü'de teftiş olunacak sâbit olan nesnelere ki zikr olunur.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Malkaralu Mustafa üzerine iki bin dört yüz efencî filori ve iki pâre gümüş sağrak ve iki pâre gümüş Mütesselim Yûsuf bin Yahyâ ve Mahmûd bin Ahmed ve Muhtesib Hızır bin Hasan meblağ-ı mezkûru buldum dedin deyü ikrârına şehâdet etdikleri sebebeden sâbit olup deftere ketb olundu.

Arça muhtâc

Mezkeûru azâd etmişler sonra müteveffâ olmuş.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Umûr bin Timurtaş meclis-i şer'â Malkaralu Mustafa'yı ihzâr edip eyitdi ki mezbûr Mustafa seb' yılında cem' olan harâc akçesinden on dört bin akçe ilden ziyâde alup harâcîyle yedinüz dedi sîdk-ı da'vâsına muvâfık Yazıcı Aksak Yûsuf şehâdet etdi bir niçe dahi şahidlerüm var şimdiki hâlde hâzır değıldür getirin dediği sebebeden ihtiyât olunup deftere ketb olundu.

Gayr-ı maktûl nesne taleb olunmaya.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Çalabvermiş nâm timâr eri ölen emînün âdemiymiş beylik akçeyle buğday alup satmadan üç bin yedi yüz yirmi sekiz akçe ıssı etdiğin şahidlerle sâbit olunduktan sonra mezkûr Çalabvermiş emîne teslime hüccetlerüm vardır ammâ bunda hâzır değıldür dedi.

Gayr-ı makbûl

Müdde'î Migalkaralu Mustafa

Hüccetleri görüldü üzerinde nesne yoğımış mezkûrdan nesne taleb olunmaya.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Çalabvermiş nâm timâr eri üzerine buğday bahâsından iki bin iki yüz beş akçe şâhidlerle sâbit oldukdan sonra mezkûr Çalabvermiş hüccetlerüm vardır ammâ bunda hâzır değüldür dedi.

Gayr-ı makbûl

Salb olundu bi-emr-i pâdişâh an-yed-i kâdi-asker.

Hüccetleri görüldü üzerinde nesne yoğımış mezkûrdan nesne taleb olunmaya deyü buyuruldu.

(s. 89) Tafsîl oldur ki, Hazret-i Hüdâvendigâr *azze nasruhû* emriyle cezîre-i Midillü'nün teftîşine varıcak tekfur zamânından berü bel' olunan şâbdır ki ba'zı il üzerinde bey' olunup belürsüz kalmış akçesi hazîneye değmemiş ve ba'zı dahi aynıyle mahzende bulunup hıfz olunan bunlardır zikr olunur.

Makbûz

Şâb bahâsından meblağdır ki zikr olunur.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Todor Tökel nâm kâfir ikrâr edip eyitdi ki yüz elli bir kantâr şâb bahâsından kantârı ellişer akçeye yedi bin beş yüz elli akçe Ya'kûb Bey zamânından berü kâdı taleb etmediği sebebden vermedim üzerimdedir dedi eyle olsa meblağ-ı mezkûr kabz olundu.

Mukarrer

Alınmış bunda gelmiş.

Tafsîl oldur ki, şâb bahâsından gayr-ı makbûz meblağlardır ki zikr olunur.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, müteveffâ Zorzi nâm kâfirün zevcesi Todora yüzüne Umûr bin Timurtaş ve Çalabvermiş bin Mustafa şâb bahâsından on iki bin akçe mesfûr Zorzi müteveffâ olup üzerinde kaldı deyü şehâdet etdikleri sebebden sâbit olup deftere ketb olundu.

Mukarrerdir.

Almak buyuruldu.

Alınmamış zîrâ cemî' terekeyi vâris kabz etmiş.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Sancak Beyi İsâ Bey zamânında beş kantâr şâb kantârı ellişer akçe iki yüz elli akçe Midillü kâdısı üzerindedir taleb olunup vermediği sebebden deftere ketb olundu.

Mukarrer alınmak gerek gelmiş sonra alınmamış bendedir deyüp kâdı vermemiş.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, şimdiki hâlde mahzende teftîş etmekle bulunan şâb dört yüz kantâr vardır deyü mukavvimler⁶⁶ takdîm etdiler.

Kantâr

Fî 50

Cem'an

20000

Yirmi bin akçe

Arza muhtâc

(s. 90) **Sebeb-i tahrîr oldur ki**, Çalabvermiş nâm timâr eri müteveffâ Zorzi kâfirden beş bin akçe ve iki pastav çuka aldı şâb bahâsından deyü Dragoman Hızır ve Malkaralu Mustafa şehâdet etdiler mezkûr Hızır namâz kılmazın dediği sebebden cerh olundu ve bâ'dehu Ayazmend kâdısı hükm-i sultânîyle bu husûsu sonra teftîş edicek benüm katumda mezbûr Çalabvermiş mezkûr Malkaralu Mustafa şehâdetini cerh etdi dediği sebebden ihtiyât olunup deftere ketb olundu. *Gayr-ı mekbûl nesne denmeye.*

Ayazmend kâdısından sorula bunda imiş.

Kazıyye-i Dizdâr Şehâbeddîn

Sebeb-i tahrîr oldur ki, nefsi-i Midillü'nün dizdârı Şehâbeddîn üzerinde teftîşde beylik yancığı gümüşlü kılıc ikrârıyla zâhir oldu ammâ oğlanım aldı kaçtı ödeyim dedi.

Kıymet

200

Sonra alınmış.

Mukarrer alına.

Tekfur zamânından kalan terekelerden.

Bâki üzerinde.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, nefsi-i Midillü'nün dizdârı Şehâbeddîn Mahmûd bin Ahmed ve hisâr erenleri kethüdâsı Hızır bin Abdullâh eyitdiler ki Midillü tekfur zamânından kalmış kulede beylik iki çüppe vardır biri kızıl kadîfe ve biri somaki kadîfe gümüş bendlü ve gümüş tokalu çüppelerdir sendedir dediler mezkûr dizdâr anların gibi çüppeyi görmedim bana verdikleri defter sûretinde yokdur dediği sebebden sûret-i kazıyye deftere ketb olundu.

Gayr-ı mekbûl

Defterin sûretin görmüşler yoğmiş ammâ defterde kalacak yoğidi bunların şehâdetiyle mahall-i töhmet olur.

⁶⁶ Mukavvim: Kıvama getiren, tesviye ve tanzim edici.

Yeniçeri oğlanın cem' ederken aldıkları nesnelere beyân eder.

Cemâ'at-i gebrân

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Papas Agabitus⁶⁷ nâm kâfir ikrâr edip eyitdi ki Midillü kâfirleri kırk dokuz efrencî filori cem' edip getürüp bana verdiler ki Emîn Murâd Bey Kulu Yûsuf'a ver deyü ben dahi Murâd Bey Kulu Yûsuf'a verdim dedi ammâ mezkûr filorinin beş filorisini yine ödedim dedi ve hem beş filori ödedüğü sâbit olup mezkûr papas bile dutagelindi ki mezbûr Murâd Bey Kulu Yûsuf'la beraber olmak için.

İkisi de şimdi bunda hâzır beraber olunmak gerek tâ kim vâki'-i hâl zâbir ola.

İkrârıyla sâbit olmuş çün ikrâr etdi alınsın dediler.

Sonra alınmış dedi Dâvud Midüllü.

(s. 91) Sebeb-i tahrîr oldur ki, İstamad nâm kâfir eyitdi ki Toma kâfire on efrencî filori verdim dedi mezkûr Toma aldım pâdişâh kulu Mahmûd'a verdim dediği sebebden mezkûr Toma kâfiriyle dutagelindi mezkûr Mahmûd'la beraber olmak için.

İkrârıyla sâbit olmuş.

İkisi de bundadır beraber olunmak gerek.

Dâvud sonra alındı dedi.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Paganit⁶⁸ nâm kâfir üzerine altı yüz on akçe ikrârıyla yazıldı ba'zı yine verdim dedüğüne itibâr olunmadı hasmı hâzır olmadığı sebebden deftere ketb olundu.

Hasım bulunmamış ga'ibânda(?) verdiğine şahid bulunmuş ikrârıyla yazılmış.

Henüz üzerinde bâkî

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Patešto⁶⁹ nâm kâfir üzerine sâbit olundu.

Meblağ

1300

*Gâ'ibâne*⁷⁰

Patešto bunda imiş.

Üzerinde bâkî

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Toma nâm kâfir üzerine sâbit olundu.

Meblağ

⁶⁷ Yun. Aghapitos, Αγαπητός.

⁶⁸ Yun. Paganitis (?).

⁶⁹ Yun. Patestos, Πατέστος; İtalyanca: Battista.

⁷⁰ Gâibâne (غائبانه): Arkadan, gizlice.

455

Filori

3

Sonra alınmış

İkrârıyla

Üzerinde bâkî

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Vasilika⁷¹ porotayorosu⁷² Todor Hunyât nâm kâfir eyitdi ki Ya'kûb Bey'ün hâs köylerin amele dutarken yeniçeriliğe alınacak oğlanlar için rüşvet akçesin benüm işimden bilüp altı bin rüşvet aldım ba'zı aldığım yere yine verdim ba'zı üzerimdedir deyü ikrâr etdiği sebebden deftere ketb olundu.

Sancağ beyi hîle etdi dermiş.

Üç bin mikdâr üzerinde bâkî

Sonra alınmış dedi Dâvud.

İkrârıyla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Francesko ve Karyot⁷³ nâm kâfirler ikrârlarıyla üzerlerine sâbit olan

Meblağ

300

Üzerinde bâkî

İkrârıyla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Papas Furuzina⁷⁴ nâm kâfir üzerine sâbit olan

Filori

4

Bâkî

⁷¹ Vasilika, Midilli kazasına bağlı Fesleke nahiyesinde bulunan bir köydür. Bkz. 367 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Râm-ili Defteri ile 101, 114 ve 390 Numaralı İcmâl Defterleri (920-937/1514-1530)*, I, Karlı-ili, Agrıboz, Mora, Rodos ve Trbala Livâları: *Dişin*, Ankara 2007, s. 160.

⁷² Kâtip, Osmanlı toplumunda Hristiyanların ileri gelenlerini tanımlamak için kullanılan *kocabaşı* terimine karşılık gelen Yunanca bir unvan olan *protogeros* (πρωτόγερος) terimini **پورته یوری** şeklinde yazmıştır. Bu unvan Evliyâ Çelebi tarafından “portoyoroz” şeklinde kullanılmıştır: “*Rum portoyorozları, yani şehir kehdüdarları vardır.*” Bkz. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Gümiülcine, Kavala, Selânik, Trbala, Atina, Mora, Navarin, Girit Adası, Hanyâ, Kandıye, Elbasan, Obri, Tekirdağ*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, C. 2, İstanbul 2011, s. 611. Hristiyan cemaatlerin liderleri farklı dillerde *primates*, *primkur*, *knez*, *vojvoda* ve *protogeros* olarak geçerken, Yunancada *proesti*, *prouchontes*, *archontes* gibi çeşitli şekillerde isimlendirilmektedir. Bkz. Feryal Tansuğ, “The Kocabaşıs as Intermediaries?: The Local and Central Administration in Imvros/İmroz and Lemnos in the Early 19th Century”, *Belleter*, LXXVIII/281 (2014), s. 228.

⁷³ Yun. Kariotis, Καριώτης (Ikaria adasından).

⁷⁴ Yun. Efrosinos(?).

İkrâryyla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Malkaralu Âmil Manika nâm kâfir üzerine sâbit olan

Meblağ

80

Sağrak

1

Cem'an

Beş bin yedi yüz kırk beş akçe

İkrâryyla

Sonra alınmış dedi Dâvud

Bâkî

Cem'an

Bu zikr olan üzerindedir

Sâbit olan efrencî filori

Cem'an

65

Altmış beş

Cemâ't-i Müslimânân

Hükümden almak fehm olunmaduğuyçün gelenün üzerinde bâkîdir almamışlar.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Nusret ve hâtunu ve Yoğun Ömer
üzerlerinde zâhir olan

Meblağ

1840

Timâr erinün âdemiymiş.

Keferi şebâdetiyle cemâ't-i kesîre

Gâ'ibâne.

Gâ'ibâne olduğuyçün alınmaya deyü buyuruldu.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Nâ'ib Hasan üzerinde sâbit olan

Meblağ

250

İkrâryyla

(s. 92) *Sebeb-i tahrîr oldur ki*, Re'is Süleymân üzerinde sâbit olan

Meblağ

80

İkrâryla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Na'iband Hamza üzerinde sâbit olan
Meblağ
200
Şebâdet-i müslimîn

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri İskender üzerinde sabit olan
Meblağ
335
Timârda imiş.
İkrâryla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Yûnus üzerinde sâbit olan
Meblağ
250
İkrâryla
Timârında imiş.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Süleymân ve Kosta Karaca üzerlerinde sâbit
olan
Meblağ
370
İkrârlaryla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Karagöz üzerinde sâbit olan bir dana ve nakd
Meblağ
95
İkrâryla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Çeribaşı Mahmûd üzerinde bir bârgîr sâbit oldu.
Kıymet
200
İkrâryla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Molova hisâr erenlerinden Mahmûd üzerinde sâbit olan
Meblağ
132
İkrâryla
Hisârda imiş.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Hoca İlyâs üzerinde sâbit olan
 Meblağ
 520
İkrârıyla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Aşçı Kemâl üzerinde sâbit olan
 Meblağ
 470
Bir bârgâr
İkrârıyla
Timârda imiş.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Hisâr Eri Çavuş Karagöz üzerinde sâbit olan
 Meblağ
 640
İkrârıyla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Kürt Hüseyin üzerinde sâbit olan
 Meblağ
 570
Cemâ'at-i kesîre kefere şebâdetiyle
İki(?) yüz ikrârıyla
İki yüz için ikrâr etmiş
Anun alınmasın buyurdular
Müslimânân

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Karaca üzerinde sâbit olan
 Meblağ
 190
İkrârıyla
Timârda imiş.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Hisâr Eri Mehmedî üzerinde sâbit olan
 Meblağ
 70
Hisârda imiş.
İkrârıyla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Hisâr Eri Abdî üzerinde sâbit olan

Meblağ
75
İkrâıyla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Azab Şîrmerd üzerinde sâbit olan

Meblağ
300

*Anda aẓab imiş.
Be-gâyet fakîrmiş.
İkrâıyla*

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Ganî üzerinde sâbit olan

Meblağ
210

İkrâıyla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Azab Süleymân üzerinde sâbit olan

Meblağ
810

*Anda aẓab imiş.
Be-gâyet fakîrmiş.
İkrâıyla*

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Küçük İskender üzerinde sâbit olan

Meblağ
68

İkrâıyla

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Murâd Bey Kulu Yûsuf üzerinde sâbit olan

Meblağ
700

*Gâ'ibâne
Şehâdet-i müslimîn
Gâ'ibâne olduğıyçün kabûl olunmadı.
Ahnmaya.*

Cem'an

Sekiz bin iki yüz seksen sekiz akçe

(s. 93) Cemâ'at-i Hazret-i Hüdâvendigâr *aẓçe nasrûbû* kulları

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Aydın bin Abdullâh üzerinde sâbit olan

Meblağ

370

Gâ'ibâne

Şehâdet-i müslimîn

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Timâr Eri Dur Beyi elinden Sofi İpsamiya nâm kâfirün oğlu için Mahmûd'a

Kıymet

250

Bir kûrk verdik dedi.

Gâ'ibâne

Sâbit olmuş.

Şehâdet-i müslimîn

Cem'an

Altı yüz yirmi akçe

El-cümletân

15263

On beş bin iki yüz altmış üç

Tafsîl oldur ki, Frengistân'a kaçan kâfirlerün nefsi Midillü'den gayrı bağlarından ve bağçalarından ve değirmen ocaklarından ve harâb evlerinden mevkûf kalup beyliğe hükm olunup bey'-i men-yezîd olmağla satılup akçesi kabz olanların elli bir pâre nesneden

Meblağ

Cem'an

16697

On altı bin altı yüz doksan yedi akçe

Tafsîl oldur ki, Frengistân'a kaçan ve esir olan kâfirlerün bağlarından ve bağçalarından ve değirmen ocaklarından mevkûf kalup beyliğe hükm olunup satılmağa câ'iz görülmeyüp ziyâde bahâ götürür deyü te'hîr olunan

Cem'an

Yüz elli iki pâredir.

Ve bunlardan gayrı on beş pâre bağ bey' olunup akçesi alınmayup ziyâde götürür deyü

Ammâ defterde meselâ bir köye beş bağ kayd etmiş adıyla hiçbir cihetle tayîn etmemiş Frengistan'a kaçıp bağı beylik olanın teftîş bağını timâr eri almış şimdi teftîşde kaçanın bağı idiğü zâbir olmuş timâr eri benümdür dermiş defterde mu'ayyen değil mübbem şâhid de yok vakt-i(?) ta'yinde tayîn evvelinde ol idiğüne şu asıl hîleler varmış.

Kaziyye

Efrecî filori ki kabz olunmuşdur.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Türk donanmasında İmroz yağı iken Mihâl Angelo nâm kâfir esîr olup nefs-i Midillü'de Mihâl Zyako⁷⁵ nâm kâfirde otuz efrecî filori ve birisi gümüş karışık emânet komuş niçe zamânmış kalmış mezkûr Zyako ikrâr etdiği sebebden kabz olundu.

Makbûl

Mukarrerdir

Geldi kapuya

Gayri tenbîh edip kâdi dikkatiyle kul ta'yîniyle zâbir olmuş.

Kaziyye

Sebeb-i tahrîr oldur ki, nefs-i Molovo'da Dimitri Tarhaniyot kâfir ikrâr edip eyitdi ki kâfir zamânında bu zikr olan kal'anın subaşısına dört efrecî filori borcumdan ötürü bir pâre yer rehîn komuş idim şimdiki hâlde mezkûr yer de ve mezkûr meblağ da elimdedir dediği sebebden mezkûr filori kabz olundu.

Dâvud'un tenbîh kâdının sa'y-i istikâmetiyle zâbir oldu.

Makbûl

Mukarrerdir

Geldi kapuya

(s. 94) Tafsîl oldur ki, cezâire-i Midillü'de kefereden zâ'id bulunup harâcları alınan budur ki zikr olunur.

Cem'an

Meblağ

22338

Yirmi iki bin üç yüz otuz sekiz akçe

Tafsîl oldur ki, cezâire-i Midillü'de keferede zâ'id bulunup üzerlerinde bâkî kalan budur ki zikr olunur.

Cem'an

Meblağ

30831

Otuz bin sekiz yüz otuz bir akçe

⁷⁵ Yun. Dyakos, Διάχοç (Papaz yardımcısı).

Tafsîl oldur ki, cezîre-i Midillü'de kefereden zâ'id bulunan hânelerden harâcları harâcîler⁷⁶ üzerine Hazret-i Hüdâvendigâr emriyle kefereden cemâ'at-i kesîre şehâdetleriyle zâhir olan meblağlardır ki zikr olunur.

Seb' ve seb'in yılında gelen harâcî üzerine sâbit olan

Meblağ

1652

Bin altı yüz elli iki

Seb'a yılında varandan alınup bâkîsi afv olunmak buyuruldu.

Sitte ve seb'in yılında gelen harâcî üzerine sâbit olan

Meblağ

1321

Hamse ve seb'in yılında gelen harâcî üzerine sâbit olan

Meblağ

646

Erba'a ve seb'in yılında gelen harâcî üzerine sâbit olan

Meblağ

229

Selâse ve seb'in yılında gelen harâcî üzerine sâbit olan

Meblağ

90

(s. 95) İsnâ ve seb'in yılında gelen harâcî üzerine sâbit olan

Meblağ

90

İhdâ ve seb'in yılında gelen harâcî üzerine sâbit olan

Meblağ

90

⁷⁶ Haraç tahsildarları Osmanlı arşiv belgelerinde yaygın olarak *harâccı* olarak isimlendirilmekle birlikte bazı münferit örneklerde *harâcî* kullanımına da rastlamak mümkündür. Bkz. 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/ 1567-1569) Özet-Transkripsiyon-İndeks I. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: V, Ankara 1998, s. 225, 255, 267, 426; "Harâcî Süleymân'a verildi" örneği için bkz. H. M. Bostancı, "19 Numaralı Mühimme Defteri", s. 414-415. Aynı hükümde "harâccı" imlâsıyla da yazılmıştır.

Aya Todor⁷⁷ porotayorosu Palaloğ⁷⁸ nâm kâfir her senede zımmîlerden aldığı harâcdan üzerine sâbit olan

Meblağ

520

Yekûn

4618

Kâfirler sipâhîlerle da'vâ edüp demişler kim harâcımızı sizler cem' ederdimiz biz size verdik deyü kâdi önünde beraber olup şühûd ihzâr etmeden sipâhî keferıyla bitişmiş⁷⁹ andan sonra da'vâ etmemişler vâz gelmişler.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Hazret-i Hüdâvendigâr *azze nasrubû* emriyle cezîre-i Midillü teftîşine varacak hazîneye harâcîler harâcın teslim ettiği hânelerün kim iki bin dokuz yüz otuz dokuz hânedir bu zıkr olan hânelerden bu fakîr teftîşiyile yedi yüz elli altı hâne bulundu iki yüz neferi nev'dir harâcları hazîneye teslim olunmazmış eyle olsa zâ'id bulunan beş yüz elli altı hânelerün her birinün üzerlerinde bâ'zısının on bir yıllık harâcı bulundu ve bâ'zısının on yıllık ve bâ'zısının sekiz yıllıktır tâ bir yıla varınca şol hâneler ki harâcın harâccılar üzerine isbât etdi kefereden cemâ't-i kesîrenün şehâdetiyle Hazret-i Hüdâvendigâr *azze nasrubû* emr ettiği sebebden kefereden cemâ't-i kesîrenün şehâdeti mesmû' olmağın şol hâneler ki el-ân harâcları üzerlerindedir kabz olunup esâmisiyle deftere sebt olundu ve şol haneler ki isbâtından âciz oldu esâmisiyle defterde harâcları üzerlerine bâkî kayd olundu. Şöyleki vâki'-i hâldir î'lâm olundu.

(s. 96) Tafsîl oldur ki, mürde ve tekrâr ve Frengistân'a kaçmışlar ve İslâmbol evleri ve ma'dûm yüz elli bir hânelerdir bâ'zı sekiz yıllık ve bâ'zı üç yıllık tâ bir yıla varınca her yılı harâcîler defterde buldukları sebebden harâcların alup köylerinden salmağla hazîneye teslim ederlermiş cem'an harâcları her hânenün dokuzar akçe harâcı bile beş bin doksan dokuz akçedir bu meblağdan ziyâde seb'a yılında gelen iki bin on sekiz akçe aldığı kefereden her köyün halkı şehâdet etdiler hükmi-î şerîfde kefereden cemâ't-i kesîrenün şehâdeti değil n'olsun denüldüğü sebebden zâhir oldu ve sitte yılında gelen beş bin akçedir zâhir olmuş ve dahi kefereden bâ'zı kimesneler harâcım kırk akçedir deyüverirmiş hâl budur ki defterde otuz akçedir seb'ada gelen harâcî üzerine bu tarîkden bin beş yüz on sekiz akçedir ve sitte yılında gelen harâcî üzerine bin beş yüz on sekiz akçedir.

⁷⁷ Aya Todor, Midilli'nin Molova kazasına bağlı Herese nahiyesinde bulunan bir köydür. Bkz. 367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri ile 101, 114 ve 390 Numaralı İcmâl Defterleri (920-937/1514-1530), I, Karlı-ili, Ayrıboz, Mora, Rodos ve Tırhala Livâları: Dizîn, s. 157. Kâtip, Todor kelimesini defterde hep se (س) harfiyle yazmıştır.

⁷⁸ Yun. Palaeologhos, Παλαιολόγος.

⁷⁹ Bitişmek: Hesaplaşmak, ödeşmek.

Bu arz olunup vâcibdir ki asıl defterden çıkarıla yedi sekiz yılmış çıkarmazlarmış varan harâccılar.

Meselâ mürde için köylerine beşer akçe salacağın onar salup beşerin kendi alurmuş.

Cem'an

Ziyâde bulunan hânelerden tekrâr kabz olunmağla sekiz yüz seksen dokuz hâne hesâbı aldı bu cümleden kabz olunan meblağ yirmi iki bin üç yüz otuz sekiz akçe oldu her hânedan dokuzar akçe harc ifrâz olundu cem'an sekiz bin bir akçe oldu.

İleyh

Hazîne-i Âmire'ye gidecek meblağ on dört bin üç yüz otuz yedi akçedir.

(s. 97) Sebeb-i tahrîr oldur ki, Molova kal'asında kefereden niçe kimesneler Zeynüddîn oğlu Mehmed Çelebi'yi ihzâr edip eyitdiler ki bir yağı kâfir gemisi illik sûretinde cezîreye yemiş almağa geldi biz sana gelüp haber verdikden sonra senünle bile kâfirleri dutup gemisin aldık iki bin sekiz yüz nakd akçe ve on efrencî filori aldun beyliğe teslim etmedün dediler mezkûr Mehmed ikrâr edip eyitdi ki iki bin altı yüz akçe ve on efrencî filori aldım arz olunup bana sadaka olundu dedi ammâ isbât etmedüğü sebebden deftere ketb olundu.

Mukayyed olman buna dediler.

Sebeb-i tahrîr oldur ki, Molova kal'asında bir kenîsâ içinde bir sûret var üzerinde gümüş bin beş yüzlük vardır dediler mukavimler eğer sûret bozulmayup kefereye gümüşüyle satılsa haylice meblağ eyler dedükleri sebebden deftere ketb olundu.

Arza muhtâc

Tafsîl oldur ki, timâr erleri ve kâfirler inkârdan sulh tarîkiyle verdikleri ve ba'zı ikrârlarıyla tazmîn olan harâc akçesi budur ki zikr olunur.

Timâr Eri Süleymân ve İskender ve Mehmedî ve Aşçı Kemâl ıslâh tarîkiyle inkârdan

600

Timâr Eri Hızır ve Hüseyin ve Karaca inkârdan ıslâh tarîkiyle

700

Ve Paganit nâm kâfirden ikrârıyla tazmîn

370

(s. 98) *Tafsîl oldur ki*, yeniçeri oğlanı cem' olunduğu vakt kefereden bir niçe kimesnelere akçe verip oğlanlarımız için sancak beyine ve emînine ve pâdişâh kullarına yine verin deyüverdikleri kabûl olunmayup yine ol def'a ve sonra sâhiblü sâhibine teslîm olup teslîm[i] sâbit olan bunlardır ki zikr olunur.

Na'l-band Hamza elinden sâhibine teslîm
200

Umûr elinden sâhibine teslîm
1800

Azab Hasan elinden sâhibine teslîm
550

Toma kâfir elinden sâhibine teslîm
300

Selmân elinden sâhibine teslîm
1100

Yûnus elinden sâhibine teslîm
550
Sagîr
1
Filori

İskender elinden sâhibine teslîm
65

Timâr Eri Hoca İlyâs elinden sâhibine teslîm
220

Mahmûd elinden sâhibine teslîm
162

Mustafa elinden hemân ol def'a sâhiblerine teslîm
3200
Karagöz elinden sâhibine teslîm
300

Çalabvermiş elinden sâhibine teslîm
500

Şîrmerd elinden sâhibine teslîm
300

Abdî elinden sâhibine teslîm
25

Vasilika porotayorosu elinden sâhibine teslîm
3000

Timâr Eri İlyâs [elinden] sâhibine teslîm
550

Paganit nâm kâfir elinden sâhibine teslîm
1230

(s. 99)

Hazret-i Hüdâvendigâr *azze nasrubû* emriyle cezîre-i Midillü'de yeniçeri oğlanı cem' olunduğu vakitte beş nefer oğlan her biri bir tarikle kaldıkları sebebden deftere ketb olunup arz olundu.

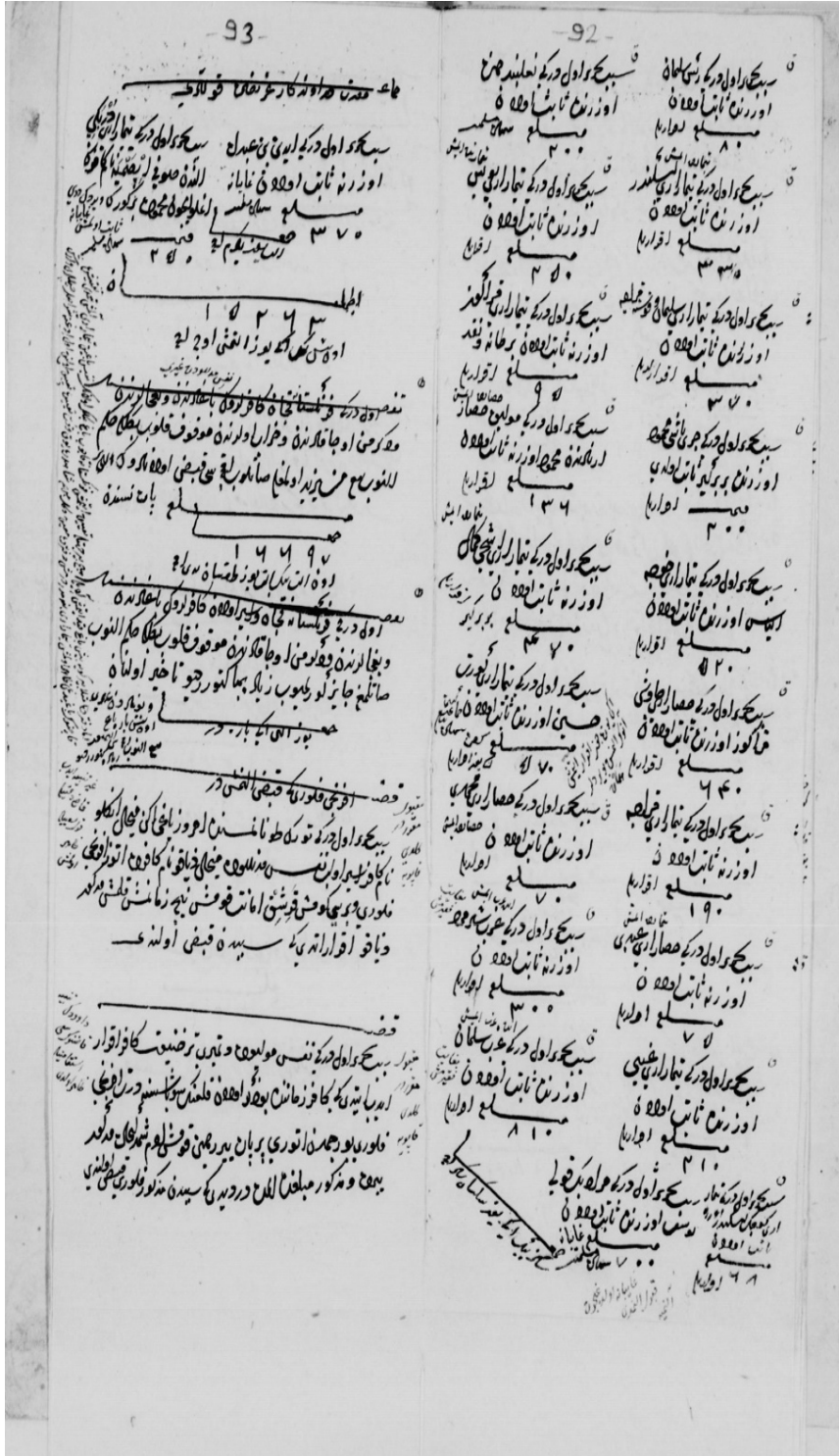
Arz olunan oğlanların birisi Çeribaşı Mahmûd elinden alındı ve birisi dahi küçüktür hizmete yaramaz deyü liman başında almayup koyup gittükten sonra mezkûr oğlançün müslümân olup sancak beyi ma'rifetiyle Yazıcı Mustafa nâm kimesne alup mu'allime verip Kur'ân⁸⁰ ta'lîm etdirmiş.

Ve dahi zikr olan beş nefer oğlanlardan üç nefer oğlan ki getürülmedüğüne sebep bu oldu birisi Çeribaşı Mahmûd elinde idi cezîre içinde dağa kaçmış teftiş edip ele getirmedi ve birisi dahi hisâr erenleri kethüdâsı elinde idi gâyet hasta olduğu sebebden getürülmedi ve birisi dahi Re'is Süleymân ikrâr edip eyitdi ki benüm elimde Porotar⁸¹ nâm kâfirin bir oğlanı nâ-bedîd oldu dedi mezkûr oğlanun anası elbette oğlanum buluversin dediği sebebden mezbûr Süleymân'a bul deyü hükm olunduktan sonra bulunmadı şolki vâki'-i hâldir i'fâm olundu.

⁸⁰ Kâtip, söz konusu kelimeyi elif harfiyle başlatmıştır: **۵۱۵۱**. Ancak Kur'ân kelimesi anlamca daha uygun gözükmektedir.

⁸¹ Yun. Protar(?), Πρωτάρις(?).

- 94 -

معصوم دره جری مدینه لقمه زاید بویس خراجی
 امانی معمر که ذکر لغیر
 ۳۳۳۳۳۳۳۳
 نام اگر اوچ بود از نو سکا لیج
 معصوم دره جری مدینه لقمه زاید بویس خراجی
 امانی معمر که ذکر لغیر
 ۳۳۳۳۳۳۳۳
 اتوزیل سکا یوز اتوز بر اچ

- 95 -

لبن مسمس بلن کلان خرابی اوز زنه نابلعه
 ۹۰
 لیه ی مسمس بلن کلان خرابی اوز زنه نابلعه
 ۹۰
 لایقون بورت بوری بلا لوشونا کافو کاسکن
 ذمیله ن لاله و غنی خرابی اوز زنه نابلعه
 ۲۰
 ۴۶۱۸

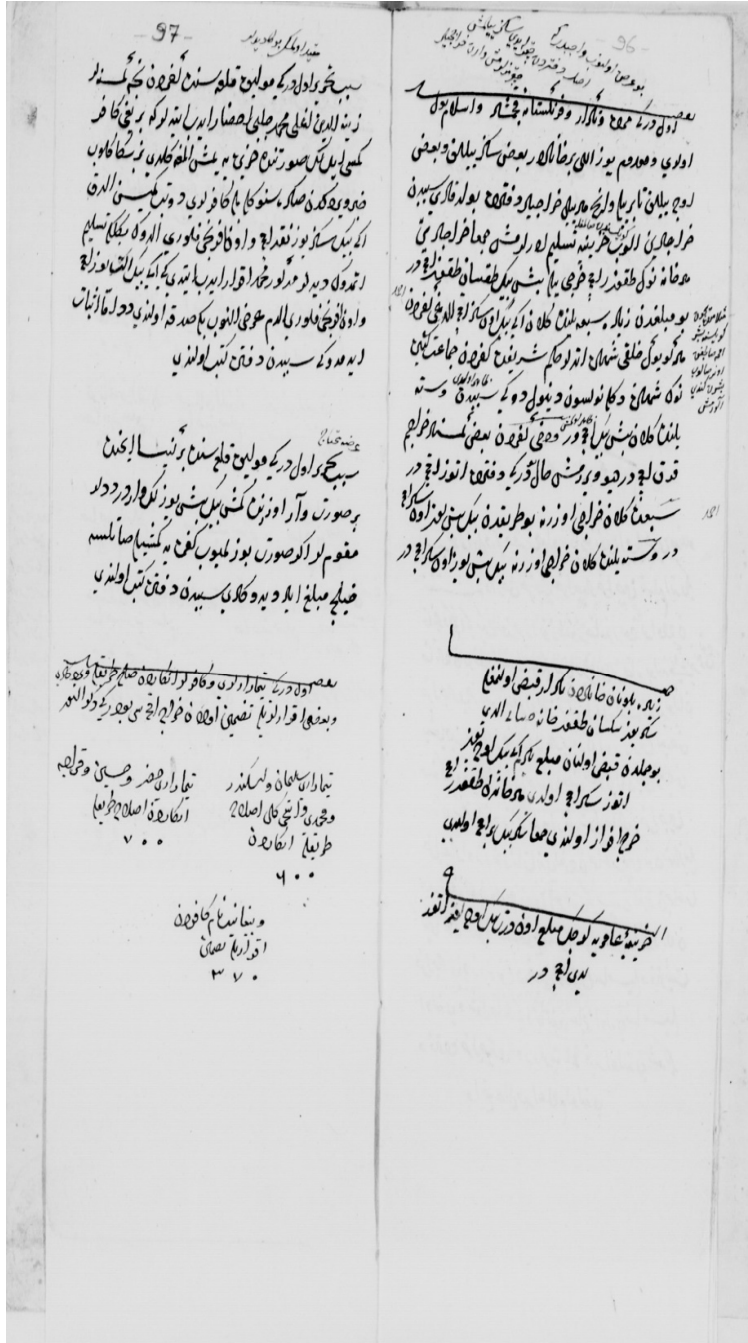
سید و اولی دره حضرت خردانه کا خرفق اویا خری مدینه
 نفتش دارین خرنیه خراجی خراجی تسلیم آدی
 خانکدیک که بک طغوز اوز نور طغوز خاند ربه اوله
 خانکدیک بو تغیر نفتش با بی بی خیر اسی خاند بولد خاند بی بی
 خراجی خرنیه تسلیم اولنوشن ابا اوس زاید بولمان
 بی بی خیر اسی خاند خانکدیک خاند بویس اوز زلین بعضی
 سنون لادن یاق خرابی بولدی بعضی سنون اونه یاق بعضی
 سنون سکا یاق در تاج ایا وار چر شول خانکدیک خراجی
 خراجی اوز زنه انبار تانه لغیر جماعتین نون شماری
 حضرت خردانه کا خرفق احوالید بوسیدن لغیر جماعت
 کتبا نون شماری مسجود اوقن شول خانکدیک لادن
 خراجی اوز زلین در بعضی اولونور سامیام و قدر نیت
 اولدی و شول خانکدیک انبار تندن عاج اولدی سامیام
 و قدر خراجی اوز زلین باقی قید اولدی شوک
 و لقی حال در اعلام اولدی

- 94 -

معصوم دره جری مدینه لقمه زاید بویس خراجی
 امانی معمر که ذکر لغیر
 ۳۳۳۳۳۳۳۳
 نام اگر اوچ بود از نو سکا لیج
 معصوم دره جری مدینه لقمه زاید بویس خراجی
 امانی معمر که ذکر لغیر
 ۳۳۳۳۳۳۳۳
 اتوزیل سکا یوز اتوز بر اچ

معصوم دره جری مدینه لقمه زاید بویس خراجی
 خراجی اوز زنه حضرت خردانه کا خراجی
 شماری لایق ظاهر اقله ن مبلغه رکه ذکر لغیر

معصوم بلن کلان خرابی اوز زنه نابلعه
 ۱۶۵۳
 سنون لادن ایا
 سنون مسمس بلن کلان خرابی اوز زنه نابلعه
 ۱۳۲۱
 خری مسمس بلن کلان خرابی اوز زنه نابلعه
 ۶۶۶
 اربع مسمس بلن کلان خرابی اوز زنه نابلعه
 ۲۲۹
 نقر مسمس بلن کلان خرابی اوز زنه نابلعه
 ۹۰

صفتها او بر کار غیرتین او با چیزی در میان بگویند لغات
 جمع اوله لغات و درین بشو لغات عربی و غیرتین
 فله لغات سبیده ذوق تین لغات عربی اوله لغات

عوض اوله لغات اوله برسی برانی مجمع لغات اللندی
 و برسی حقی کوچه هر خدمت و کار خود لجان کلین الملبوس
 قویس کند و که در صاکن بدو لغات خود مسلمانان لوب سجا کانی
 موزین با بری مصطفی مکتب لوب حرام و بر با قوان تعلیم اندر کس

و وضع در کواکب بنی نوا لغات اوله اوج نوا لغات کما
 کنور له و کما سبب بولادی برسی بری انی مجمع لغات اللندی
 جزئی لریجن طایفه تختی نشتی ایدر لاکتور بری و برسی حقی
 عصا را لغات کفر لسی اللغه له عیاش خسته اوله لغات سبیده کنور
 لندی و برسی حقی رسی سلیمان اقرار ایدر لندی کما بنوم
 المن بور و مار نا کما و کما لغات نایب در اوله در
 مدکور لغات نوک اناسی التین لطلانیم بوی و برسی حقی
 سبیده مزبور سلیمان بول جو کما اوله لغات کما بولادی
 تنوکی و ارتج حال در اهل اوله لغات

معصوم در کواکب نوا لغات جمع اللغات و قس لغات بری
 کسند لری در کواکب نوا و لری کواکب نوا و لغات
 و کواکب نوا و لری و کواکب نوا و کواکب نوا و لغات
 کما اوله لغات و صاکن صاحبه صاحبه نوا و لری
 نوا و لری کواکب نوا و لری

تعلیمتین لغات	لری اللغه	عوض اللغه
صاحبته نسیم	صاحبته نسیم	صاحبته نسیم
۲۰۰	۱۸۰۰	۱۰۰

نوا کواکب اللغه	سلطان اللغه	بوسی اللغه
صاحبته نسیم	صاحبته نسیم	صاحبته نسیم
۳۰۰	۱۱۰۰	۵۰ صیر فلورین

کسند اللغه	سما و نوا کواکب اللغه	مجمع اللغه
صاحبته نسیم	صاحبته نسیم	صاحبته نسیم
۴۵۹	۲۲۰	۱۶

مصطفی اللغه همان لوب حرام	و لری اللغه	صاحبته نسیم
صاحبته نسیم	صاحبته نسیم	صاحبته نسیم
۴۰۰	۳۰۰	۵۰

شروع اللغه	عیدی اللغه	و لری اللغه
صاحبته نسیم	صاحبته نسیم	صاحبته نسیم
۳۰۰	۲۰	۳۰۰۰

سما و نوا کواکب اللغه	نوا کواکب اللغه	صاحبته نسیم
صاحبته نسیم	صاحبته نسیم	صاحبته نسیم
۵۰	۱۲۳۰	

1915 YILINDA KUMKALE MUHAREBESİNDE ŞEHİT OLANLARIN DEFNEDİLDİĞİ ALANIN TARİHSEL KAYNAKLARLA TESPİTİ

Identification of the Area Where the Martyrs were Buried in the Battle of Kumkale in 1915 based on Historical Sources

Murat KARATAŞ*

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı'nı donanma ile geçemeyen İtilaf Devletleri, 25 Nisan günü amfibi bir harekât ile karaya asker çıkarmış ve 8,5 ay sürecek çatışmaları başlatmışlardır. 25 Nisan 1915 tarihindeki çıkarmalardan birisi de Çanakkale Boğazı'nın girişinde, Anadolu yakasında bulunan Kumkale'ye yapılmıştır. Amfibi harekâtın ilk gününde Fransız birlikleri, Kumkale'yi ele geçirmiştir. Fransızlar, bölgede iki gün boyunca devam eden çarpışmalardan sonra Kumkale'de tutunamayarak 28 Nisan sabahı geri çekilmişlerdir.

25-27 Nisan 1915 tarihleri arasında iki gün devam eden Kumkale muharebesinde şehit olan Türk askerleri ve ölü olarak Kumkale'de bırakılan Fransız askerleri, 28 Nisan 1915 tarihinden itibaren bölgedeki Türk birlikleri tarafından defnedilmiştir. Günümüzde Kumkale muharebe alanında Türklere veya Fransızlara ait bir anıt ya da bir şehitlik bulunmamaktadır.

Bu makale, Kumkale'de şehit olan Türk askerleri ile Fransız askerlerinin defin bölgesini, tarihsel veriler ışığında ortaya çıkarmak amacıyla yazılmıştır. Makale, günümüzde mevcut olmayan bu şehitlik

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü; muratkrats@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3581-0735.
Çanakkale Valiliği, Çanakkale İl Özel İdaresi ve Çanakkale Savaşları Enstitüsüne teşekkür ederim.

alanına dair tarihsel askerî kaynaklar sunmaktadır. Aynı zamanda Kumkale muharebesindeki zayıf açısından da literatüre katkı sunmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Çanakkale Cephesi, Kumkale, Fransa, Osmanlı, Şehitlik

Abstract

Unable to cross the Dardanelles with their navy in the First World War, the Allied Powers landed troops with an amphibious operation on April 25 and started the conflict that would last 8,5 months. One of the landings on April 25, 1915 was made in Kumkale, located on the Anatolian side, at the entrance of the Dardanelles. On the first day of the amphibious operation, French troops captured Kumkale. After two days of fighting in the region, the French could not hold on to Kumkale and retreated on the morning of April 28.

The Turkish soldiers who were martyred in the Kumkale battle, which lasted for two days between 25-27 April 1915, and the French soldiers who were left dead in Kumkale, were buried by the Turkish troops in the region as of 28 April 1915. Today, there is no monument or martyrs' cemetery belonging to the Turks or the French in the Kumkale battlefield.

This article aims to reveal the burial area of the Turkish soldiers and French soldiers martyred in Kumkale in the light of historical data. The article provides historical military sources regarding this martyrdom site that does not exist today. At the same time, it is aimed to contribute to the literature in terms of casualties in the Battle of Kumkale.

Keywords: First World War, Çanakkale Front, Kumkale, France, Ottoman, Martyrdom

Giriş

Kumkale muharebesi, İtilaf Devletleri'nin 25 Nisan 1915 tarihinde Gelibolu Yarımadası'nın güney ucundaki Seddülbahir bölgesine yapılacak olan amfibi

harekâtı örtme amacıyla Çanakkale'nin Anadolu yakasındaki Kumkale'ye gerçekleştirdikleri kısa süreli (25-27 Nisan 1915) amfibi harekâttır.¹

Kumkale'ye çıkarma yapan Fransız birlikleri karma bir alaydan kurulmuştur. Albay Ruef komutasındaki bu alayda, Fransızlardan oluşan bir tabur ve Senegallilerden oluşan iki tabur² olmak üzere toplamda 2.800 civarında asker bulunmaktadır.³

Kumkale'yi savunan Türk birlikleri, 3'üncü Tümen'e bağlı 31'inci Alay'ın 6'ncı bölüğüyle (iki takımlı) Fransız amfibi harekâtının ilk anlarını karşılamışken 31'inci Alay'ın 1'inci ve 3'üncü Taburu, 39'uncu Alay'ın 1'inci ve 2'nci Taburu (iki bölük eksik) takviyeleri ile muharebeler esnasında Fransız birlikleri miktarını aşmışlardır.⁴

1- Kumkale Muharebesinde Tarafların Zayıyatı

İki gün süren Kumkale muharebesinde tarafların zayıyat miktarlarına dair farklı tarihsel veriler vardır.

1.1. Fransız Zayıyatı

Oglander, Fransız resmî raporlarına dayalı olarak Fransızların Kumkale'deki zayıyat miktarını 778 kişi olarak belirtmektedir.⁵ Daha detaylı olmak üzere Fransızların, 6'sı subay olmak üzere 176 ölü; 4 subay ve 125 asker kayıp; 10 subay

¹ 1915 yılının 25 Nisan gününde Seddülbahir'de yapılan amfibi harekâtın, Kumkale'ye yapılan iki günlük amfibi harekât sayesinde başarılı olabildiği konusundaki bir değerlendirme için bkz. Krisztián Bene, "Les Troupes Coloniales Françaises Dans La Grande Guerre", *Humanitas*, Sayı 2, Tekirdağ, 2013, s. 73. (ss. 63-76.)

² Fransız yurtdışı ordusu olarak görev yapan sömürge birliklerinden Senegal Taburu'nun Kumkale muharebesindeki rolünü "çok parlak" olarak değerlendiren bir metin hakkında bkz. Colonel breveté Jean Charbonneau, *Du Soleil Et De La Gloire - La Grandiose Épopée De Nos Contingents Coloniaux*, Published by Charles-Lavauzelle & Cie, Editeurs Militaires, Paris 1931, s. 30.

³ Kumkale'ye görevlendirilen Fransız birlikleri 6'nci Karma Alayı, 75'lik batarya, bir istihkam müfrezesi ve bir seyyar hastane idi. Bkz. Emile Vedel, *Çanakkale'de Fransız Donanması*, Yay. Haz. İlhan Güllü, Qiyas Şükrüyov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 83.

⁴ Çanakkale Savaşları esnasında görev yapan taburlarda er mevcudu 800 ile 1000 kişi arasında değişiklik gösteriyordu. Bkz. Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006, s. 81. Buna göre Türk birliklerinin Kumkale muharebesinde fiili olarak muharebe eden asker sayısının 2.800-3.500 kişiye ulaştığı söylenebilir.

⁵ General C. F. Aspinall Oglander, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, C. 1, Çev., Tahir Tunay, Arma Yayınları, İstanbul 2005, s. 322.

ve 471 asker yaralı verdiğine dair başka bir kayıt tutulmuştur.⁶ Başka bir veride Kumkale'de 200 ölü, 600 yaralı olmak üzere 800 kişi zayıat verildiği kaydedilmiştir.⁷ Başka bir veride beş piyade bölüğü, 4 makineli tüfek, bir mühendis müfrezesi ve üç taburdan oluştuğu ifade edilen Fransızların, Kumkale'deki zayıatı, 6'sı deniz subayı ve 28'i denizci asker olmak üzere öldürülen, yaralanan veya kaybolan 26 subay ve 590 asker olarak belirtilmiştir.⁸ Bir başka veride Fransız zayıatı, 200 ölü, 20 kayıp, 600 yaralı olmak üzere 820 olarak belirtilmiştir.⁹ Bir başka veride Fransız zayıatının 176 ölü, 129 kayıp olmak üzere yaklaşık 800 asker olduğu ifade edilmiş; 481 yaralının tamamının da gemilerle geri getirildiği kaydedilmiştir.¹⁰ Başka bir veriye göre Fransızlar 7'si subay 183 asker ölü, 13'ü subay 575 asker yaralı vermişlerdir.¹¹ Fransız komutan René Desmazes'a göre Kumkale muharebesinde Fransızlar 7'si subay olmak üzere 190 asker ölü, 13'ü subay 588 asker yaralı vermişlerdir.¹² Kumkale muharebesindeki Fransız birliklerinin doktoru olarak görev yapan Dr. Joseph Vassal'a göre ise Fransızlar 167 ölü, 459 yaralı ve 116 kayıp vermişlerdir.¹³

1.2. Türklerin Zayıatı

1922 tarihinde Osmanlı Erkân-ı Harbiyesi tarafından yayınlanan resmî bir eserde “*Bu cephedeki iki günlük kaybımız beş yüzü esir olmak üzere 1.730 kişidir.*” ifadesi kullanılmıştır.¹⁴ Bursalı Mehmet Nihat da Kumkale muharebesi zayıatı hakkında bu resmî kayda dayalı olarak “*muhârebe tarafeyne de çok pahalıya mâl olmuştu; bizim dört taburda 1700'den fazla zayıatımız vardı*” ifadelerini kullanmıştır.¹⁵ Kumkale'de Türk ordusunun zayıatı konusunda aynı kaynağa dayalı olarak bilgi aktarımı,

⁶ *Dardanelles Orient Levant 1915-1921* (Ce que les combattants ont écrit) Editions L'Harmattan, Fransa 2005, s. 8.

⁷ Amédée Bienaimé, *La Guerre Navale, 1914-1915, Fautes Et Responsabilités*, Paris 1920, s. 207, 213.

⁸ Capitaine de Vaisseau Diaz de Soria, *Expédition des Dardanelles*, Février-Mars-Avril 1915, Paris 1935-1936, s. 38.

⁹ Gabriel Malletterre, *Les Campagnes de 1915*, Berger-Levrault, Paris 1918, s. 129.

¹⁰ Etienne Genoud, “Le Premier Debarquement Aux Dardanelles, 25 Avril 1915”, *Rafales*, Pre Année, N. 13, Paris 1944, s. 7-8.

¹¹ Capitaine Ferrero, “Et Des Sapeurs Morts Por La France: A Gallipoli Le Genie Aux Dardanelles”, *Revue Du Génie Militaire*, Berger-Levrault & Cie, Paris (1 Juillet) 1931, s. 362.

¹² René Desmazes, [Binbaşı Demaz], *Çanakale Seferi*, Nakleden Binbaşı Bahaeddin, Büyük Erkânı Harbiye Reisliği X. Şube, Askerî Matbaa, İstanbul 1930, s. 51.

¹³ M. Onur Yurdal, “Fransız Dr. Joseph Vassal'ın İngiliz Eşine Mektupları ve Günlüğü İşığında Kumkale Çıkarması ve Muharebeleri”, *Anafarta*, Sayı 1, İstanbul 2018, s. 78.

¹⁴ *Cihan Harbi'nde Osmanlı Harekâtı Tarihi*, Cüz. 1. *Çanakale Muhârebâtı*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1338, s. 23.

¹⁵ Mehmed Nihad, *Büyük Harp'te Çanakale Seferi*, Şehitlikleri İmar Cemiyeti Neşriyatı, İlhami-Fevzi Matbaası, İstanbul 1926, s. 22.

uzunca süre devam etmiştir. Yine resmî bir kaynağa göre Kumkale muharebesindeki Türk zayıyatı 17 subay, 450 er olmak üzere 467 şehit; 23 subay, 740 er olmak üzere 763 yaralı; 5 subay, 500 er olmak üzere 505 kayıptır; toplam zayıyat ise 45 subay, 1.690 er olmak üzere 1.735 olarak belirtilmiştir.¹⁶

Ancak yukarıda söylenen bu kaydın 1915 yılında tespit edilemediği, sonradan yapılan bir çalışma ile oluşturulduğu anlaşılmaktadır. İlk günlerde yaralıların bakımsız olarak dağılması, birbirine karışan birlikler ve subay zayıyatının fazla olmasından dolayı gerekli personel işlemlerinin yapılamaması yüzünden ne kadar zayıyat verildiğinin hesaplanamadığı, sonradan taburlarda ayrı ayrı inceleme yapılarak zayıyat miktarının belirlendiği anlaşılmaktadır.¹⁷

Gerçekten de 15'inci Kolordu Kumandanı Weber Paşa, 28 Nisan 1915 tarihinde yazdığı raporda Kumkale muharebesinde şehit miktarının belli olmadığını; ancak yaralı miktarının 717 kişi olduğunu, "*Zayıyat 17 zabit, 700 (er) yaralı olup şübedânın mikdarı henüz fırkadan bildirilmemiştir.*" ifadeleri ile aktarmıştır.¹⁸ Kumkale muharebesi sırasında Müstahkem Mevki Komutanlığı Harekât Şube Müdürlüğü yapan Selahaddin Adil Bey ise zayıyat konusunda, "*17 subay ve 700 erimiz de şehit ve yaralı olarak savaş dışı bırakılmıştı.*" ifadesini hatalı olarak kullanmıştır.¹⁹ Nitekim 3'üncü Tümen Sertabibi Binbaşı İhsan Ali, 25 Nisan'dan beri devam eden muharebelerde 213 asker ve 10 subay, 26 Nisan 1915'te 329 asker ve 3 subay, 27 Nisan 1915'te 198 asker ve 4 subay, toplamda 740 asker ve 17 subayın yaralanarak hastaneye kaydedildiğini bildirmiştir.²⁰ Buna göre hastaneye kaydı yapılan yaralı sayısı, 757 kişidir. Kumkale muharebesi sırasında aktif rol alan bir askerin günlüğünde ise "*bizim şehit, yaralı subay ve er mevcudu 1.500'ün üzerinde. 500 ağır yaralımız var*" ifadeleri vardır.²¹ Görüldüğü üzere 1915 verilerinde şehit rakamı belirlenememiş olmasına rağmen 17 subay, 450 er olmak üzere 467 şehit sayısı, resmi sayı olarak kabul edil(egel)miştir.

¹⁶ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, V. Cilt, Çanakkale Cephesi, 2. Kitap*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara 1978, s. 85. Türk zayıyatına dair aynı veriler için bkz. Hüsnü Özlü, "Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Muharebeleri'nde Fransızların Anadolu'ya Geçme Girişimi ve Kumkale Savunması", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 64, Ankara 2019, ss. 313-338.

¹⁷ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, V. Cilt, Çanakkale Cephesi, 2. Kitap*, s. 85.

¹⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 38, Sayı 88, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s. 55-56 (Belge No: 2144)

¹⁹ Selahaddin Adil Paşa, *Çanakkale Cephesinden Mektuplar-Hatıralar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s.61.

²⁰ ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 4775, Dosya Nu H2, Fihrist Nu: 1-17a'dan Yeşim Karayar, *Çanakkale Savaşları'nda Anadolu Yakası'nın Savunması ve Kumkale Muharebesi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2021, s. 142.

²¹ Şerif Güralp, *Bir Askerin Günlüğünden Çanakkale Cephesinden Filistin'e*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 27.

Kumkale muharebesinde her iki tarafın da esir aldığı görülmektedir.²²

2- Kumkale Muharebesi'nden Sonra Defin İşlemleri

Kayıp, esir ve yaralı olarak belirtilenler bir tarafa bırakılırsa mevcut literatüre göre Kumkale muharebesinde 180-200 kişi kadar Fransız askerinin öldüğü; 1915 yılında net rakam açıklanmamışsa da Türklere ait 17 subay²³, 450 er olmak üzere 467 şehit sayısının tespit edildiği anlaşılmaktadır.

Nitekim buna dair Fransızların 28 Nisan 1915 tarihinde Kumkale'yi tahliye etmesinin ardından Kumkale bölgesinde Türk ordusu tarafından defin işlemlerinin başlatıldığı bilinmektedir. Kumkale'de düşmana taarruz için görevlendirilen Müfreze Komutanı Binhold'un²⁴ emri ile keşif yapmak amacıyla Kumkale'ye doğru giren bir asker, Fransız tahliyesinden sonra Kumkale'de gördüklerini günlüğüne şu şekilde tarif etmiştir:

“Yanıma dört yaya süvari ile bir manga piyade alarak ilerledim. Şehit ve ağır yaralılarımızın arasından geçerek köye girdik. Düşmandan eser yoktu... Tabur, ilerleyerek lazım gelen yerleri tuttu ve faaliyete geçerek evvela yaralıları toplattı. Azıç şehitlerimiz defnedildi. Düşman ölülerini gömdük.”²⁵

²² 26 Nisan 1915 tarihli askeri bir rapora göre Fransız birliklerinde bulunanlardan bir kısmı “Müslüman kardeşlerine iltihak etmişler”; Türkler, Kumkale’de 200 esir almışlardır. Bkz. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 38, Sayı 88, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1989, s. 38-41 (Belge No: 2136, 2137). Fransız yazar Larcher de Türklerin 200 kadar esir aldığını ifade etmiştir. Bkz. Maurice Lacher, *Çanakkale Seferi*, Yay. Haz. Murat Karataş, Açasam Yayınları, Çanakkale 2008, s. 100. Ancak Selahaddin Adil Paşa, Fransızlardan 2 subay ve 19 er esir edildiğini ifade etmiştir. Bkz. Selahaddin Adil Paşa, *age*, s.61. Bir asker günlüğünde de 19 Fransız eri ile bir subayın esir edildiği kaydedilmiştir. Bkz. Şerif Güralp, *age*, s. 23. Bir Fransız topçusu Kumkale’den 488 Türk esir alındığını ifade etmektedir. Bkz. Henri Feuille, *Face aux Turcs: Gallipoli 1915*, Payot, Paris 1934, s. 34. Bir Fransız kaynağı, Fransızların Türklere 600 esir aldığını ifade etmiştir. Bkz. Amédée Bienaimé, *age*, s. 207, 210. Oglander, Fransızların Türklere 450 kadar esir aldığını ifade etmiştir. General C.F. Aspinall Oglander, *Biyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, C. 1, Arma Yayınları, İstanbul, 2005, s. 322. Bir başka kaynak Kumkale’de esir alınanlardan 32’sinin Türk subayı olduğunu belirtmiştir. Bkz. Etienne Genoud, *age*, s.7-8. Charles Roux’a göre de Türk esir sayısı 500’dür. Bkz. François Charles Roux, *L’Expédition des Dardanelles au jour le jour, Armand Colin*, Paris 1920, s. 52. Fransızların Kumkale’de aldığı esirlerin birlik isimleri için bkz. Yetkin İçcen, “Fransızlar Giderken 500 Esir Götürdü”, *Çanakkale 1915*, Sayı 12, Haziran 2012, Yıl 4, s. 25. Fransızların Kumkale’de aldığı esirlerin bazılarının isimleri için bkz. Yeşim Karayar, *age*, s. 148-151.

²³ Tespit edilen 11 şehit subayın ismi konusunda Prof. Dr. Zerrin Günel’in 24-26 Ağustos 2006 tarihleri arasında düzenlenen I. Uluslararası Troas Değerleri Sempozyumunda “Kumkale Savaşları” başlığı ile sunduğu bildiri metni için bkz. Mehmed Celaleddin, *Harbi Umûmi’de Çanakkale Muhârebât-ı Berrîyesi, Kumkale Muhârebâtı*, Yay. Haz. Murat Karataş, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007, s. 80.

²⁴ Bahsi geçen komutan, 3’üncü Topçu Alay Komutanı Yarbay Binhold’dur. Bkz. Klaus Wolf, *Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbi’nde Alman-Türk Askeri İttifakı*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014, s. 529.

²⁵ Bkz. Şerif Güralp, *age*, s. 24.

Fransız askerlerinden geride bırakılanların da Türk ordusu tarafından defnedildiğini belirten bu ifadenin yanı sıra Alman bir gazetecinin anılarında Kumkale’de “*Düşman, 700’ün üstünde ölüyü geride bırakmıştır.*”²⁶ ifadeleri bulunmaktadır.

Gerçekten de 28 Nisan 1915 tarihinde 39’uncu Alay 3’üncü Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Şevki Bey, köy içinde ve köy etrafında bulunan cesetlerin mümkün olduğu kadar az zamanda gömdürülmesini istemiştir. Defnedilme işleminin de gece karanlığından faydalanılarak yapılması gerektiğini ifade etmiştir. Mümkünse cesetler üzerindeki hüviyet varakaları olanların toplattırılmasını; subay cesetlerinin kime ait olduğunun üzerlerinde bulunan hüviyet varakası veya sair evraktan anlamak mümkün olursa bildirilmesini talep etmiştir. 29 Nisan 1915 sabah saat 08.00’de 3’üncü Tabur 12’nci Bölük Komutanı Yüzbaşı Haydar, 3’üncü Tabur Komutanlığına gönderdiği cevabî yazısında “*köy dâhilinde ve bahçeliklerdeki şübede ve düşman maktulleri gömdürülmüştür*” ifadesini kullanmıştır. Aynı gün yazılan cevabî yazıda ise “*Şimdiye kadar defnedilen şübede meyanda zabit cesedine tesadüf edilmediği*” ifade edilmiştir.²⁷

39’uncu Alay 3’üncü Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Şevki Bey, Müfrezeye Komutanlığına 29 Nisan 1915 tarihinde yazdığı yazıda 28/29 Nisan 1915 gecesine dair “*Bu gece 100’ü müteaviş şehit defnedilmiş ve bunlardan hüviyetleri anlaşılınların künyeleri rabten takdim kılınmıştır*” ifadesini kullanmıştır.²⁸

Defin işlemleri, gece karanlığından faydalanılarak 30 Nisan ve 1 Mayıs geceleri devam etmiştir. 2 Mayıs 1915 tarihinde Yenişehir Müfrezesi Kumandanı Binhold, 3’üncü Tabur Komutanlığından şimdiye kadar 3’üncü Tabur tarafından defnedilen şehit adedinin gerçek miktarını ve henüz defnedilmeyenlerin miktarını bildirmesini talep etmiştir. Aynı tarihte 3’üncü Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Şevki Bey, defin işlemini yapmakla vazifelendirilmiş olan 12’nci Bölük’e yazdığı yazıda, Kumkale muharebe alanında araştırma yapılırken rastlanılan “*gereke düşman gerekse bizden ecsadın*” gömülmesini ve miktarının kaydedilmesini istemiştir. Aynı yazıda Ahmet Şevki Bey, “*Bataklıkın ilerisindeki kum siperlerin yanında gerek bizden ve gerekse düşmanın bir hayli cesetleri vardır. Bir kısmı hiç gömülmemiş bir kısmı yalan yanlış*”

²⁶ Rudolf Zabel, *İstanbul İçin Savaş Bir Gazetecinin Çanakkale Savaşı Anıları*, Türkçesi Rüstem Aslan, Cümle Yayınları, Ankara 2015, s. 128.

²⁷ ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-18.

²⁸ ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-18a. Üzerinde hüviyet varakası bulunabilenlere dair raporlanan bu cevabî yazıda “*Akşam defnedilen şübedanın üzerlerinde künyeleri zühur edenlerinkileri takdim edildi*” ifadesi vardır. Bu nedenle Kumkale şehitlerine dair Mili Savunma Bakanlığı kayıtlarında ve Şehitlerimiz isimli eserde, Türk şehitlerine dair “*künyeleri zühur edenlerin*” kaydının tutulabildiği anlaşılmaktadır.

bir parça üzerlerine kum atılmış” ifadelerini kullanıp bunların “*güzelce*” gömdürülmesini talep ederken defin mekânı tarifi de yapmıştır.²⁹

39’uncu Alay 3’üncü Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Şevki Bey, 2 Mayıs 1915 tarihinde hem 3’üncü Tümen hem 39’uncu Alay hem de Müfrezeye Kumandanlıklarına gönderdiği yazıda, “*Şimdiye kadar tabur tarafından 5 yüzbaşı, 3 mülaazım ve 611 nefer ve düşmandan 2 zabıt 64 siyah + 74 beyaz nefer defnedildiği(ni)*” bildirmiştir. Bu hali ile ilk toplu rapora göre defnedilen Türk şehit sayısı, 8’i subay olmak üzere 619 kişidir; Fransızlara ait askerlerden defnedilen sayı ise 2’si subay olmak üzere 140 kişidir. Ancak Şevki Bey bu toplu rakamları içeren raporunda, defin işlemini sadece 3’üncü Tabur’un yapmadığını; bu nedenle defin işlemi yapan “*Sıhhiye Bölüğü, Cebel Topçu Taburu, 32’nci Alay kazaatı tarafından defnedilenlerin de bi’t-tabkik zammı lazım geleceği*” ifadesi ile kendisinin belirttiği rakamlara ilave yapılması gerektiğini yazmıştır. Şevki Bey, sadece 3’üncü Tabur’un 1 Mayıs 1915 gecesine kadar 619 Türk, 140 Fransız askerinin defnedildiği bilgisini verdiği bu resmî raporunda, henüz defnedilmemiş şehitlerin varlığından “*dün akşam bizzet görüldüğü üzere Kumkale’nin cenubunda sabilde 5-6, kumluktaki tel örgü civarında 10-15 düşman neferi; tel örgüsüyle bataklık arasındaki kumlukta tabminen 30-40 kadar şehit bulunduğu ve bunların bu akşam defni icra edileceğini*” ifade ederek bahsetmiştir. Bu hali ile 1 Mayıs 1915 gecesine kadar 3’üncü Tabur tarafından defnedilmiş 649-659 Türk askeri ile 170-180 Fransız askeri söz konusu edilmiştir. Tüm bunlara ilaveten raporunun sonuna bir de “*hâşiyeye*” eklenerek “*21 kol, 12 bacak da ayrıca gömülmüştür.*” ifadesine yer verilmiştir.³⁰

39’uncu Alay 3’üncü Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Şevki Bey’in defin işlemini gerçekleştiren 12’nci Bölük askerlerine karşı, şehit sayısının miktarının tespiti konusunda titiz davranılması gerektiği konusunda uyarıları bulunmaktadır. Bu meyanda Ahmet Şevki Bey, defnedilenlerin miktarı konusunda hata yapmamak adına “*Yarı gömülmüş olan şübedayı tamamıyla defnettiğinizi bildiriyorsunuz. Çünkü bildirilen 18 şübede içinde bunlar da dâhil midir? Yoksa bu 18 şehit açıkta olup da tarafınızdan gömülenler midir? Bu cibeti izah etmemişsiniz. Yani 18 şehit evvelce yarı gömülüp bu defa tarafınızdan tamamıyla gömdürülen ve açıkta bulunup da keza tarafınızdan gömdürülenlerin mevcuduna ilavesi mi lâzım geliyor?*” diye sorarak yarı gömülmüş olanlar tekrar gömüldüğünde defnedilen miktara bunların katılmaması gerektiği yönünde bir uyarıda da bulunmuştur.³¹

39’uncu Alay 3’üncü Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Şevki Bey, 4 Mayıs 1915 tarihinde Müfrezeye Komutanlığına yazdığı yazıda, her ne kadar bir önceki

²⁹ ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-19a.

³⁰ ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-19a.

³¹ ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-20a.

yazısında “*tabminen 30-40 şehit bulunduğu*” ifadesini kullanmışsa da 3 Mayıs 1915 gecesi 12 şehit daha defnedildiğini bildirmiştir. Aynı raporunda Binbaşı Ahmet Şevki Bey, Kumkale muharebe alanında hiç ceset kalmadığını şu tarifile izah etmiştir:

*“Mezarlıktan köye giden yoldan itibaren Menderes’e ve köy muhit-i haricisine kadar olan mntıkada hiçbir ceset kalmamıştır. Keza köy dâhili ve köyün cenubundaki tel örgüsü ve bataklık civarı dâhil olmak üzere bu mntıkada da hiçbir ceset kalmamıştır.”*³²

Henüz defnedilmemiş olanlara dair Binbaşı Ahmet Şevki Bey’in verdiği rakamlar tahmini olduğu için hesaba katılmazsa bu hali ile 3’üncü Tabur tarafından 4 Mayıs 1915 tarihine kadar Kumkale’de defnedilen net şehit sayısı 8’i subay olmak üzere 631’e ulaşmıştır; defnedilen Fransız asker sayısı ise 2’si subay olmak üzere 140 kişidir. Başka bir ifadeyle Kumkale’de 1915 yılının Mayıs ayının ilk günlerine kadar sadece 3’üncü Tabur tarafından defnedilen net kişi sayısı 771 kişidir.

3- Kumkale Muharebesi Yoğun Çatışma Alanı

Kumkale, eski ismi ile Sultanhisarı Kalesi, 1659 yılında inşası tamamlanmış olduğu anlaşılan bir savunma yapısıdır. Biga Kazası’nın Ezine Nahiyesi’ne bağlı Kumkale Köyü ise, 1660 yılında kaleye inşa edilen caminin vakfı için yapılan evlerin temelini oluşturduğu; bu hali ile 17’nci yüzyılın sonlarında kalenin etrafında oluşan 300 haneli bir köydür. Bu köyde hamam, değirmen ve caminin yanı sıra kale varoşunda ekmek fırını, yemekhane, terzi, mumcu, çorbacı, kasap, börekçi, bakkal, nalçı ve berber gibi dükkânlar da bulunmaktadır.³³ 19’uncu yüzyıl sonlarında 676 hane ile 2.000 nüfuslu bir kasabaya dönüşen Kumkale Kazası, Kumkale merkezinde 200’ü Müslüman olan 229 hane şeklindedir.³⁴ Bu köy, 1915 yılına kadar varlığını sürdürmüş; Birinci Dünya Savaşı’nın patlak vermesi üzerine köy halkı Kumkale’den çıkarılmış; bu bölge askerî alan olmuştur. (Bkz. Görsel 1)

³² ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-21.

³³ Detaylı bilgi için bkz. Oğuzhan Altuntaş, *1658-1750 Arasında Bahr-i Sefid Boğazı’nın Savunması: Seddülbahir-Sultanhisarı (Kumkale)*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2021.

³⁴ Detaylı bilgi için bkz. Feyyaz Şeker, *19. Yüzyıl Ortalarında Kal’a-i Sultanîye Sancağına Bağlı Kumkale Kazasının Sosyo-Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

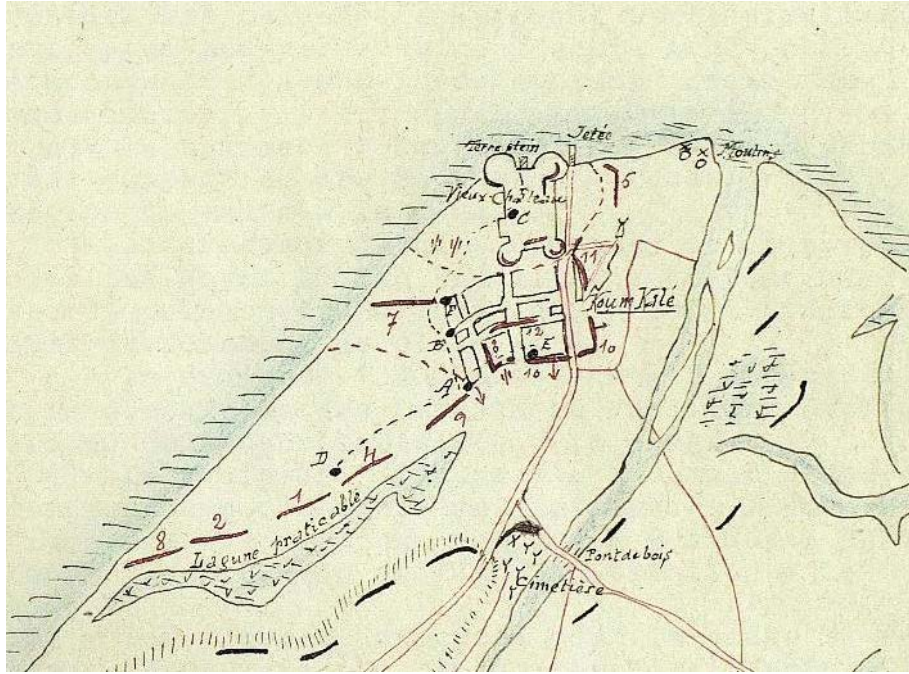
Görsel 1: 19'uncu Yüzyıl Sonlarına Doğru Kumkale Köyü

Kumkale, Çanakkale Boğazı girişinin Anadolu yakası ucunda; batı ve kuzeyini kaplayan deniz, güneyini kesen bataklık ve doğusunu kesen Menderes nehri arasında konumlanmaktadır. Köyün güneyindeki bataklık ile Menderes nehri arasında bir köy mezarlığı bulunmaktadır. Kumluk arazide, etrafı coğrafi sınırlılıklarla tespit edilmiş bu alan, askerî açıdan da sınırlılıklar barındırmaktadır. Kumkale muharebesi, içerisinde kale ve boşaltılmış yerleşim mekânları da olan, yaklaşık 0,6 kilometrekarelik dar bir alanda gerçekleşmiştir. (Bkz. Görsel 2)

Görsel 2: 20'nci Yüzyıl Başlarında Kumkale Köyü Sınırları

Fransız birlikleri, ilk çıkarma günü olan 25 Nisan 1915 tarihinde, yeterli savunma gücüne sahip olmayan Kumkale kalesini ve köyünü tamamen ele geçirmiş; köyün dışına da tel örgüler çekmiştir. Nitekim Fransız Demaze, “Köyden dışarı çıkamıyorduk. Türkler köprüünün yanındaki mezarlığı, Menderes çayının sağ sahilindeki siperleri, Orhaniye sırtını kuvvetli surette işgal etmişlerdi” şeklinde not almıştı.³⁵ Fransızların kimi ölülerini ilk amfibi harekât esnasında, henüz karaya ayak basmadan vermiş oldukları bilirse de Fransızların tahkim ettiği alan Kumkale köyünün tamamı, Türk birliklerinin taarruz yönlü tahkim ettikleri yer ise köy mezarlığıdır. (Bkz. Görsel 3)

Görsel 3: Kumkale Muharebesi'nde Fransız Tabkimatı

En yoğun muharebeler, köy mezarlığı ile Kumkale köyünün dışında kalan alanda yaşanmıştır. Fransızları Kumkale'den atmak için yapılan Türk taarruzları gece ve gündüz sürmüştür; kimi zaman köy içlerine kadar girilmişse de en yoğun çatışmalar, Kumkale köyünün dışında Fransızlar tarafından yapılan tel örgülerinin önünde yaşanmıştır. Kumkale köyünün dışına kurulan tel örgüleriyle ilgili olarak Fransız Komutan Rueff, 29 Nisan 1915 tarihinde yazdığı raporda “tellerimizde

³⁵ René Desmazes, *age*, s. 51.

öldürülmeye gelen Türklere büyük katliamlar” yaşatıldığını ifade etmiş; “Biz önemli kayıplar verdik ama düşmanmkiler çok daha büyük” demiştir.³⁶

Türk taarruz noktasının mezarlık alanından başlayıp Kumkale köyüne doğru yapıldığı, Türk siper bölgesi olan mezarlık alanının Fransızlar tarafından ele geçirilemediği; Fransızların Kumkale köyünü tuttıkları, Türklerin ise Kumkale köyünü ele geçirmek için taarruzlar yaptıkları bilinmektedir. Bu nedenle en yoğun çatışma alanı, bataklığın doğusu, Menderes nehrinin batısı, Kumkale köy mezarlığının kuzeyi ve Fransız tel örgüleri nedeniyle Kumkale köyünün dışıdır. (Bkz. Görsel 4)

Görsel 4: *Kumkale Muharebesi'nde Yoğun Çatışma Alanı*

Sonuç

25-27 Nisan 1915 tarihleri arasında cereyan eden Kumkale muharebesinde Fransız birliklerinin zayıatları konusunda birbirine yakın verilere ulaşılmışken Türklerin zayıatı konusunda, her ne kadar resmî bir zayıat sayısı mevcutsa da, farklı rakamlara ulaşılmıştır. Genelkurmay'ın resmi rakamlarına göre Kumkale muharebesindeki zayıat, 17 subay, 450 er olmak üzere 467 şehit olarak belirtilmesine rağmen, Kumkale muharebesinin hemen sonrasında defin işlemini yapmakla görevli 39'uncu Alay 3'üncü Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Şevki

³⁶ *Les Armées Françaises Dans La Grande Guerre*, Tome VIII. 8, Volume 1, Ministère de la Guerre, état-major de l'armée, Service Historique, (Annexe No 99), Paris 1924, s. 168-169, 171.

Bey'in titiz ve özenle tuttuğu raporlarına göre sadece 3'üncü Tabur, 8'i subay olmak üzere 631 şehit defnetmiştir. Ayrıca Ahmet Şevki Bey, Sıhhiye Bölüğü, Cebel Topçu Taburu ve 32'nci Alay birliklerinin de bölgede defin faaliyetinde bulunduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan, Ahmet Şevki Bey'in verdiği rakamın en az olduğu kabul edilse dahi, Kumkale muharebesinde şehit sayısına dair resmi verinin eksik olduğu, şehit miktarının çok daha fazla olduğu anlaşılmıştır.

39'uncu Alay 3'üncü Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Şevki Bey, Fransız askerlerinden de 2'si subay olmak üzere 140 kişi defnedildiğini kaydetmiştir. Yine bölgede defin işleriyle ilgilenen diğer birliklerin de Fransız askerlerini defnetme ihtimali yüksektir. Fransız askerlerinden defnedilenlerin Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar bölgede kaldıkları anlaşılacakla birlikte Fransızların Türkler tarafından Kumkale'ye defnedilen askerlerine dair muharebeler sonrasında çalışma yaptığına dair bir veriye ulaşılamamıştır.

Kumkale köyü, coğrafi alan açısından batı ve kuzeyinde deniz; güneyinde Bataklık ve doğusunda Menderes Nehri olması bakımından sınırlı bir alanı kapsamaktadır. Türk birliklerinin tahkimatı, Kumkale köyünün güneydoğusunda kalan bataklıkla Menderes nehri arasındaki eski Türk mezarlığıdır. Tekrarlanan Türk taarruzları, bu mezarlıktan Kumkale köyüne doğru yapılmıştır. Fransızların köy dışına konumlandıkları tel örgüleri, Türk birliklerinin en fazla zayıt verdikleri alana dair önemli bir işarettir. Türk taarruzları esnasında bir kez bu tel örgüleri aşarak Kumkale içlerine girildiyse de geri püskürtülmüş; Fransız tel örgüleri önünde çetin çatışmalar gerçekleşmiştir.

Bölgedeki defin işlemleri, Fransızların 28 Nisan 1915 tarihinde Kumkale'yi tahliye etmesinin ardından Türk ordusu tarafından başlatılmıştır. Coğrafi konumu nedeniyle Birleşik Filo'nun açık hedefi olan Kumkale'de defin işlemleri, gece karanlığından istifade edilerek gerçekleştirilmiştir. Buna ilaveten genel defin sayısına kıyasla küçük miktardaki definlerin parça parça ve dağınık bir şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Sadece 3'üncü Tabur tarafından defnedilen 8'i subay 631 şehit ile 2'si subay 140 Fransız askeri olmak üzere toplam 771 kişinin, gece karanlığından faydalanılarak ve kısa sürede yapılması nedeniyle, çatışma alanının en yoğun olduğu kısma defnedilmiş olma ihtimali çok yüksektir.

Günümüzde Kumkale muharebe alanında 1915 yılının anısına Türklere veya Fransızlara ait bir anıt ya da bir şehitlik bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Kaynakları

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Genelkurmay Basımevi, Yıl 38, Sayı 88, Ankara 1989. (Belge No: 2136, 2137, 2144)

ATASE (Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı) Arşivi, BDH (Birinci Dünya Harbi Kataloğu), Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-18.

ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-18a.

ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-19a.

ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-20a.

ATASE Arşivi, BDH Klasör Nu: 5362, Dosya Nu: H2, Fihrist Nu: 1-21.

2- Makaleler

BENE, Krisztián, “Les Troupes Coloniales Françaises Dans La Grande Guerre”, *Humanitas*, Sayı 2, Tekirdağ, 2013, ss. 63-76.

CAPITAİNE FERRERO, “Et Des Sapeurs Morts Por La France: A Gallipoli Le Genie Aux Dardanelles”, *Revue Du Génie Militaire*, Berger-Levrault & Cie, Paris (1 Juillet) 1931, ss. 357-378.

GENOUD, Etienne, “Le Premier Debarquement Aux Dardanelles, 25 Avril 1915”, *Rafales*, Pre Année, N. 13, Paris 1944, ss. 7-8.

İŞÇEN, Yetkin, “Fransızlar Giderken 500 Esir Götürdü”, *Çanakkale 1915*, Sayı 12, Haziran 2012, Yıl 4, ss. 20-25.

Les Armées Françaises Dans La Grande Guerre, Tome VIII. 8, Volume 1, Ministère de la Guerre, état-major de l'armée, Service Historique, (Annexe No 99), Paris 1924, ss. 168-171.

ÖZLÜ, Hüsnü, “Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Muharebeleri'nde Fransızların Anadolu'ya Geçme Girişimi ve Kumkale Savunması”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 64, Ankara 2019, ss. 313-338.

YURDAL, M. Onur, “Fransız Dr. Joseph Vassal'ın İngiliz Eşine Mektupları ve Günlüğü Işığında Kumkale Çıkarması ve Muharebeleri”, *Anafarta*, Sayı 1, İstanbul 2018, ss. 76-86.

3- Kitaplar

BİENAİMÉ, Amédée, *La Guerre Navale, 1914-1915. Fautes Et Responsabilités*, Paris 1920.
Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, V. Cilt, Çanakkale Cephesi, 2. Kitap, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara 1978.

CAPITAİNE DE VAISSEAU DÍAZ DE SORÍA, *Expédition des Dardanelles*, Février-Mars-Avril 1915, Paris 1935-1936.

- CHARBONNEAU, Colonel breveté Jean, *Du Soleil Et De La Gloire - La Grandiose Epopée De Nos Contingents Coloniaux*, Published by Charles-Lavauzelle & Cie, Editeurs Militaires, Paris 1931.
- Ciban Harbi'nde Osmanlı Harekâtı Tarihçesi, Cüz 1. Çanakkale Muhârebâtı*, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet 1338.
- Dardanelles Orient Levant 1915-1921* (Ce que les combattants ont écrit) Editions L'Harmattan, Fransa 2005.
- DESMAZES, René [Binbaşı Demaz], *Çanakkale Seferi*, Nakleden Binbaşı Bahaeddin, Büyük Erkânı Harbiye Reisliği X. Şube, Askerî Matbaa, İstanbul 1930.
- FEUILLE, Henri, *Face aux Turcs: Gallipoli 1915*, Payot, Paris: 1934.
- KLAUS, Wolf, *Gelibolu 1915 Birinci Dünya Harbi'nde Alman-Türk Askeri İttifakı*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.
- LACHER, Mauice, *Çanakkale Seferi*, Yay Haz. Murat Karataş, Açasam Yayınları, Çanakkale 2008.
- MALLETERRE, Gabriel, *Les Campagnes de 1915*, Berger-Levrault, Paris 1918.
- MEHMED CELALEDDİN, *Harbi Umûmî'de Çanakkale Muhârebât-ı Berriyesi, Kumkale Muhârebâtı*, Yay. Haz. Murat Karataş, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007.
- MEHMED NİHAD, *Büyük Harp'te Çanakkale Seferi, Şehitlikleri İmar Cemiyeti Neşriyatı, İlhami-Fevzi Matbaası*, İstanbul 1926.
- OGLANDER, General C. F. Aspinall, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, C. 1, Çev., Tahir Tunay, Arma Yayınları, İstanbul 2005.
- ROUX, François Charles, *L'Expédition des Dardanelles au jour le jour, Armand Colin*, Paris 1920.
- SANDERS, Liman Von, *Türkiye'de Beş Sene*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2006.
- SELAHADDİN ADİL PAŞA, *Çanakkale Cephesinden Mektuplar-Hatıralar*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- GÜRALP, Şerif, *Bir Askerin Günlüğünden Çanakkale Cephesinden Filistine*, Güncel Yayıncılık, İstanbul 2003.
- VEDEL, Emile, *Çanakkale'de Fransız Donanması*, Yay. Haz. İlhan Güllü, Qiyas Şükrüyov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.
- ZABEL, Rudolf, *İstanbul İçin Savaş Bir Gazetecinin Çanakkale Savaşı Anıları*, Türkçesi Rüstem Aslan, Cümle Yayınları, Ankara 2015.

Tezler

- ALTUNTAŞ, Oğuzhan, "1658-1750 Arasında Bahr-i Sefid Boğazı'nın Savunması: Seddülbahir-Sultanbırası (Kumkale)", Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2021.

KARAYAR, Yeşim, *Çanakkale Savaşları'nda Anadolu Yakası'nın Savunması ve Kumkale Muharebesi*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2021.

ŞEKER, Feyyaz, *19. Yüzyıl Ortalarında Kal'a-i Sultaniye Sancağına Bağlı Kumkale Kazasının Sosyo-Ekonomik Durumu*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

**XIX. YÜZYIL OSMANLI TARİHİNİN
KAYNAKLARI: OSMANLI
İMPARATORLUĞU'NA GELEN
GEZGİNLERİN-AVRUPALILARIN ANILARI:
BİR BİBLİYOGRAFYA DENEMESİ**

**Sources of the 19th Century Ottoman History:
Memoirs of Travellers-Europeans Came to the
Ottoman Empire: A Bibliography Practice**

Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU*

Özet

Osmanlı tarihinin kaynakları içerisinde, arşiv belgeleri ve basılı, matbu eser ve vakânüvis tarihleri son derece önemli bir yer tutar. Tarihçiler için bir diğer önemli sayılabilecek kaynak da kuşkusuz anı ve seyahatnamelerdir. Özellikle Ondokuzuncu yüzyılda gelişen demiryolları, kara ve deniz ulaşımının da etkisiyle diplomat, asker, gazeteci, tüccar gibi çok sayıda insan Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiş ve bunların bir kısmı seyahatlerini, günlüklerini ve anılarını kaleme alarak, yayınlamıştır. Bu seyahatname ve gezi anıları, Osmanlı topraklarının hemen her bölgesine çeşitli vesilelerle yapılan seyahatlerin bir görgü şahidi olarak zengin tarihsel kaynaklar olma niteliği taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır. Ne var ki, bu alanda araştırmacıların yararlanabilecekleri, uzmanlaşmış bir bibliyografya bulunmamaktadır. Biz bu çalışmada, ağırlıklı olarak ondokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'na resmi görev ile ya da gezip görmek için gelmiş ve gezi anılarını veya seyahatnamelerini çok çeşitli dillerde ve ülkelerde yayınlamış kişilerin eserlerinin bir listesini yapmaya çalıştık. Kuşkusuz böyle bir

* Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, mehmet@hacettepe.edu.tr
ORCID: 0009-0000-7832-4062

çalışmada eksiksiz ve tam bir listeye ulaşmak son derece zordur, ancak, bir ön adım olarak bu ihtiyacın hiç olmazsa bir kısmını karşılamak amacı güdülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Anı hatırat, seyahatname, günlük, Osmanlı Devleti, orijinal tarihsel bilgi ve belgeler.*

Abstract

Among the sources of Ottoman history, archival documents, printed and printed works and the histories of vakânüvis occupy a very important place. Another important source for historians is undoubtedly memoirs, itinerary and travelogues. Especially in the nineteenth century, with the effect of the railways, land and sea transportation, many people such as diplomats, soldiers, journalists and merchants came to the Ottoman Empire and some of them wrote and published their travels and memoirs. It should not be overlooked that these travelogues and travel memoirs are rich historical sources as eyewitness accounts of travels to almost every region of the Ottoman Empire on various occasions. However, there is no specialized bibliography in this field that researchers can benefit from. In this study, we have attempted to compile a list of the works of those who came to the Ottoman Empire mainly in the nineteenth and early twentieth centuries on official missions or for sightseeing and who published their travel memoirs or travelogues in various languages and countries. Obviously, it is difficult to achieve a complete and exhaustive list in such a study, but as a preliminary step, it is intended to meet at least part of this need.

Key words: *Memoirs, itinerary, travelogues, Ottoman Empire, original historical information and documents.*

Bilindiği üzere, XIX. Yüzyıl Osmanlı tarihi araştırmaları, zengin ve köklü bir geçmişe sahiptir. Yeni ve modern araştırmalarla, pek çok konu, bilinmez ortaya konmuş, tarih literatürümüze yeni ciddi eserler kazandırılmıştır. Tarih kuşkusuz öncelikle arşiv belgelerine dayalı olan ve olması gereken bir bilim dalıdır. Öte yandan, özellikle ondokuzuncu yüzyıldan sonra basılı ve matbu eser ve yayınların yanısıra resmi ve özel gazeteler, Düstür, kanun derlemeleri, toplu

biyografiler, kim kimdir yayınları ile hatırat ve anı kitapları da zengin içerikleriyle araştırmacıların temel kaynakları durumundadırlar.¹

XIX. Yüzyıl Osmanlı tarihinin bir diğer önemli kaynağı da Osmanlı İmparatorluğu'na gelen, gezgin, seyyah, denizci, asker, diplomat, memur, tüccar, arkeolog, gazeteci ve maceracıların kaleme aldıkları seyahatname, anı (memoirs), hatırat, günlük (itinerary), mektup (letters) rapor, istatistik, resim, illüstrasyon, gravür ve fotoğraf koleksiyonlarıdır.² Seyahatnameler ekonomiden, askeri duruma, diplomasiden siyasal andlaşmalara uzanan zengin içerikleriyle, tarih yazımında, tarihçinin mutfağında, önemli bilgi ve veriye sahiptirler.

“Seyahatnâme” edebi bir yazı türü olarak, “anı-hatırat” türünün kuşkusuz ki bir çeşidi niteliğindedir. Anı-hatırat “hatırlanan, akla gelen şeylerin kaleme alındığı bir yazın türüdür. Seyahatnameler (memoirs-itinerary) ise, kişilerin gezi ve yolculuklarında görüp karşılaştıkları izlenim ve bilgileri aktardıkları yapıtlar olup, olgu, olay ve kişileri kaleme aldıkları, kimi zaman sel, deprem, kuraklık gibi doğal olayları, bazen salgın hastalıkları veya bir toplumun ya da ülkenin hayatının neredeyse hemen her yönünü anlatan yazın türü ve tarihsel belge niteliğindedirler. Bu yönleriyle de seyahatnameler tarihimiz açısından, Osmanlı Devleti gibi çokuluslu bir imparatorluğun yaşayışını şekillendiren bütün faktörleri anlamamızda önemli kaynaklar olma özelliği taşırlar.³

Seyahatnâmeler ya da gezi eserleri aynı zamanda, bir “günlük” özelliği de taşırlar (itinerary). Gezginler, gördükleri veya yaşadıklarını not alıp daha sonra bu notları seyahatnameyi kaleme alırken kullanması biçiminde bir yöntem kullanırlar. Bu da kuşkusuz “seyahatnamelerin” birinci dereceden belge olma

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi ve liste için bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, “XIX. Yüzyıl Türkiye Yönetim Tarihi Kaynakları: Bir Bibliyografya Denemesi”, *Kamu Yönetimi Disiplini Sempozyumu Bildirileri*, cilt I, Ankara, TODAİE Yayını, 1995, ss. 345-367. Ayrıca Tanzimat Dönemine dair bir kaynakça için bkz.: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Kaynakça”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, ss 789-817. Ayrıca araştırmalarda kullanılacak kaynaklar ve çeşitlilik için bkz.: Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili Diplomatik*, Ankara, TTK Yayını, 2013. Abdülkadir Özcan, *Osmanlı'da Tarih Yazımı ve Kaynak Türleri*, İstanbul, Kronik Kitap, 2020. İlhan Tekeli, *Tarih Yazımı Üzerine Düşünmek*, Ankara, Dost Kitabevi, 1998. Enver Koray, *Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası*, 2 cilt, İstanbul, 1971.

² Bkz.: Baytemir, Akile, *Ankara Milli Kütüphane Blacmer Koleksiyonunda Bulunan Kıyafet Albümleri*, Ankara, 2003 (Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı yüksek lisans tezi). Dündar Sibel, *II. Mahmud Döneminde (1808-1839) Gündelik Hayatın Gravürlere Yansımaya Biçimi*, Ankara, 2010 (Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi).

³ Bu konuda çok önemli bir yayın için Türk Dili Dergisinin anı özel sayısına ve buradaki makalelere bkz.: *Anı Özel Sayısı*, Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi, Yıl 21, cilt XXV, sayı 246, (1 Mart 1972). Karakoç, İrfan, *Anılar ve Edebiyatçıların Anıları Bibliyografyası*, (Fatih Üniversitesi, master tezi), İstanbul, 1999.

niteliklerini artıran bir unsur, tarihçinin tarihsel kaynak olarak güvenebileceği bir özelliktir.

Seyahatnameler, anılar ya da mektuplar (letters), yazarlarının objektif bilgiler vermelerinin yanısıra, beğeni, hayranlık, beğenmeme, önyargı, küçük görme, kırgınlık gibi kişisel duygularını da içerir. Tarihçi burada kuşkusuz bilgileri belgelere dayalı objektif bir biçimde değerlendirmek ve cevap verme, kızma veya övünme vesilesi olarak kullanmama basiretini gösterebilmelidir. Anılar bir veri kaynağı olarak görülmeli, belgeye dayalı tarihsel süzgeç içersisinde ele alınmalıdır. Ayrıca iklim, hava durumu, doğal afet, salgın hastalık gibi durumlarda seyahatnameler, tarihsel coğrafya ve iklim araştırmalarında, birinci derecede belge ve bilgi niteliği taşırlar.⁴

Seyahatnameler, bazen Ondokuzuncu yüzyılda gelişen gazeteciliğin ana unsurlarından birisidir. Edebiyatçı ya da gazeteci seyahat anılarını veya görüp yaşadıklarını gazetesinde tefrika olarak yayınlar veya bir seyahatname olarak kitaba dönüştürür. Kimi zaman da her ikisini birden yapar. Kuşkusuz gelişen gazetecilik ve demiryollarının Avrupayı sarması, seyahatname ve gezi edebiyatı ve gazeteciliğine zengin bir katkı olmuştur.

Öte yandan, yine demiryolu ağlarının Avrupa'yı ve buna bağlı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu sarması, Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve son çeyreğinde (geç ondokuzuncu yüzyılda) turizmin doğup gelişmesine ve "turistik rehberlerin" doğmasına ve aynı zamanda seyahatname ve gezi anıları literatürüne zenginleştirici bir altyapı oluşturmuştur.⁵

Seyahatnameler, çoğunlukla gezginlerin, iş ve meslekleri, uzmanlık alanlarından dolayı da tarihsel zenginlik taşırlar. Bir devlet adamı, politikacı, diplomat, denizci ya da bir asker kuşkusuz yazdıkları, gördüklerini anlamlandırmada farklı bir seçici algıya sahip olacaktır. Bu nitelik de o seyahatnamenin tarihsel değerini artıran önemli bir unsur olarak öne çıkar.

Öte yandan, seyahatnamelerde, kadın gezginlerin görüp kaleme aldıkları da kuşkusuz bir diplomatın gördüklerinden daha farklı olacak, gezdikleri yerlerdeki ekonomik durum, aile, sosyal yaşam, kadın erkek ilişkileri, kadınlar, çocuklar, örf

⁴ Bkz.: *Am Özel Sayısı*, Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi, Yıl 21, cilt XXV, sayı 246, (1 Mart 1972).

⁵ Turizm rehberlerinin en tanınmışlarından birisi İngiliz gezgin Bradshaw'dur. 1840'lı yıllarda yayınlanan eseri pek çok baskı yapmıştır. Bkz.: Bradshaw, *Great Continental Railway Journeys*, London, 1913. Bradshaw İstanbul'a da gelmiş ve rehberine Osmanlı İstanbulunu da dahil etmiştir.

adet ve gelenekler, kılık, kıyafet ve moda hakkında da o toplumu sosyal çevreyi tanımlayan son derece orijinal verilere yer verecektir.⁶

Öte yandan, seyahatnâme ve anılar gezi günlükleri, son derece önemli tarih kaynakları olmalarına rağmen, bu alanda araştırmacıların yararlanabilecekleri, uzmanlaşmış bir bibliyografya bulunmamaktadır. Biz bu çalışmada, ağırlıklı olarak ondokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'na resmi görev ile ya da gezip görmek için gelmiş ve gezi anılarını veya seyahatnamelerini çok çeşitli dillerde ve ülkelerde yayınlamış kişilerin eserlerinin bir listesini yapmaya çalıştık. Kuşkusuz böyle bir çalışmada eksiksiz ve tam bir listeye ulaşmak son derece zordur, ancak, bir ön adım olarak bu ihtiyacın hiç olmazsa bir kısmını karşılamak amacı güdülmüştür.

⁶ II. Mahmud Dönemi'nde İstanbul'a gelerek burada gördüklerini, Osmanlı Sarayını, İstanbul'u, Bursa'yı sadrazam ve yüksek rütbeli devlet adamlarını ev ve aile hayatını, yeni kurulan Harbiye'yi ve daha pek çok konuda anılarını yazan Miss Paroe 1835 yılında İngiliz ordusunda subay olan babasıyla İstanbul'a gelmiş ve daha sonra anılarını 1837 yılında iki cilt olarak, *The City Of Sultan and The Domestic Manners of Turkes* adıyla Londra'da yayınlamıştır. Anılar 1838,1845 ve 1854 yıllarında üç baskı daha yaptı. Türkiye'de ise 2004'te Banu Büyükkal tarafından çevrilerek yayınlandı.bkz.: Miss Pardoe, *Şehirlerin Ecesi İstanbul Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda İstanbul Yaşamı*, (çev.: Banu Büyükkal) İstanbul, Kitapyayınevi, 2004. (Eser daha sonra İş Bankası Kültür Yayınları tarafından da yayınlandı.

Lady Emelia Hornby, 1855-1958 İstanbul'nu Kırım Savaşı ateşi içerisinde yazar bkz.: Lady Hornby, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, (Çev.: Kerem Işık), İstanbul Kitapyayınevi, 2007.

Bir diğer önemli anı seyahatname de Nora Şeni, *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mersim 1856-1858*, (Çev.: Şirin Tekeli) İstanbul, İletişim Yayınları, 1999. Kitap İstanbul'daki Fransa Sefiri Touvenel'in eşi Madam Touvenel ve kuzeni Melfort Kontesi Marie de Melfort, İstanbul'da kaldıkları iki yıl boyunca Sefir'in Fransa'da Paris'teki kız kardeşi Henriette'ye yazdıkları mektuplar ile Kırım Savaşı sırasında İstanbul'un canlı bir portresini iki farklı kadının gözünden aktarırlar.

SEYAHATNAME VE ANILAR KAYNAKÇASI

- ABBE, M. le, *Voyage à Constantinople. Fait à l'Occasion de l'Ambassade de M. le Courte de Choiseul-Gouffier à la Porte Ottomane*, Paris 1821.
- ADDISON, Charles G., *Damascus and Palmyra: A Journey to the East*, Bd. 1-2, London 1838.
- ADER, *Histoire de l'Expedition d'Egypte et de Syrie. Révue pour les détails strategiques par M. le général Beauvais*, Paris 1826.
- ADLER, F, "Die Moscheen zu Constantinopel. Eine architektonische und baugeschichtliche Studie", *Deutsche Bauzeitung*, VIII, 1874, S.65-66, 73-76, 81-83, 89-91, 97-99.
- AINSWORTH, William Francis, *Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamici, Chaldea, and Armenia*, v. 1-2, London 1842.
- AI VAGOVSKI, Gabriel, *Histoire de l'Empire Ottomann*, St. Lazare 1841.
- ALCOCK, Thomas, *Travels in Russia, Turke y, and Greece in 1828-29* London 1831.
- ALETHES, Cpristophilos, *Die Lage der Chrïsten in der Tûrkei*, Berlin 1854.
- ALEXANIAN, Ohannes, *LaTurquie et la Crête*, Paris 1867.
- ALIX, F., *Precis de l'Histoire de l'Empire Ottoman*, 1824.
- ALLEN, William, *The Dead Sea, a new route to India*, v. 1-2, London 1855.
- ALLOM, Thomas, *Constantinople der Bosphorus und die Dardanellen*, Leipzig 1854.
- ALRIC, Arthur, *Un Diplomate Ottoman en 1836, (Affaire Churchill)*, Paris, 1892.
- AMICIS, Edmondo de, *Konstantinople*, 1876; Rostock 1884.
- AMPERE, Jean Jacques, *Voyage en Egypte et en Nubie*, Paris 1868.
- ANDREOSSY, le Comte, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les années 1812-1813 et 1814 et pendant l'année 1826*, v. 1-2, Paris 1828.
- "Aphorismen über den Orient. Die Osmanischen Herrscher", *Das Ausland*, CCXIX, 1839, S. 873-4.
- ARBUTHNOT, George, *Herzegovin, or, Otner Pacha and the Christian Rebels*, London 1862.
- ARMSTRONG, T.B., *Journal of Travels in the Seat of War*, London 1831.s. 12).
- ARUNDEL, F.V.L., *Discoveries İn Asia Minor*, London, 1834.
- AUBIGNAC, L.P.B., *La Turquie Nouvelle, jugée au point où l'ont amenée les Réformes du Sultan Mahmoud*, v. 1-2, Paris 1839.
- AUCHER-ELOY, *Relations de voyage en Orient de 1830-1838*, Paris 1843.
- AULDJO, John, *Journal of a Visit to Constantinople*, London 1835. "Aus dem Leben des vorigen Sultans", *Europa*, 1853, S. 70-71, 90, 93-94.
- B., L., "Die Versorgung der Stadt Constantinopel mit Wasser und die öffentlichen Brunnen daselbst", *Allgemeine Bauzeitung*, XVIII, 1853, S. 36-66.
- BABUR ZAHİREDDİN MUHAMMED, *Memoires de Babur*, v. 1-2, Paris, 1871.

- BACHERACHT, Therese v., *Theresens Briefe aus dem Süden*, Braunschwig 1841.
- BAEDEKER, Karl, *Palestine and Syria*, ? 1876.
- BAGGE, Herald, *Reise nach dem Orient*, Frankfurt am Main 1847.
- BAILLIE, Mrs. E.C.C., *Sail to Smyrna* London 1873.
- BAILLOEUIL, *Souvenirs de trente ans. A cheval a travers la Turquie en 1854*, Lille 1890.
- BAKER, James, *Turkey in Europe*, London 1877.
- BAKER, Lieut.-General Valentine Pasha, *The War in Bulgaria*, v. 1-2, London 1879.
- BAN, Matija, *Очеркъ истории государственнаго права сербскаго народа въ Турци*, Санктпетербургъ : Въ типографіи Императорской Академіи Наукъ, 1861 (s. 21)
- BARBARO and CONTARINI, *Travels to Tann and Persia*, New York 1873.
- BARKLEY, Henry C., *Between the Danube and Black Sea of Five Years in Bulgaria*, London 1877.
- BARRAULT, E. et M. Cadalvene, *Histoire de la Guerre de Mehemed-Ali contre la Porte Ottomane, en Syrie et en Asie-Mineure (1831-1833)*, Paris 1837.
- BARTH, Heinrich, *Reise durch das Innere der europäischen Türkei*, Berlin 1864. BARTH, Heinrich, *Reise von Trapezunt durch die nördliche Hälfte Klein Asiens nach Scutari im Herbst 1858*, Gotha 1860.
- BARTH-ROM, Hans, *Unter südlichen Himmel*, Leipzig 1893.
- BARTHELEMY, Ch. De, *Histoire de Turquie*, Paris 1859; Tours 1862.
- BARTHELEMY, *Voyage de jeune Anacharsis en Greece*, Bd. 1-6, Wien, Prag 1802; v. 1-7, Paris 1825; v. 1-8, Paris 1839; v. 1-3, Paris 1852; v. 1-3, Paris 1873; v. 1-7, Paris 1882.
- BARTHOLDI, Friedrich August, *Au Yemenen 1856: Photographies et dessins d'Auguste B.*, Colmar 1994.
- BARTLETT, William Henry, *The Nile Boat*, London 1849.
- BAS, Ph. le et Chéron, *Asie Mineure*, v. 1-2, Paris 1862; Paris 1878.
- BAUDIN, P., *Les Israélites de Constantinople*, Constantinople 1872.
- BAZANCOURT, Baron de, *L'Expédition de Crimée*, v. 1-2, Paris 1858.
- BAZILI, K., *Oчерки Константинополя*, v. 1-2, Sanktpeterburg 1835.
- BEAUJOUR, Louis-Félix Baron de, *Voyage militaire dans l'Empire Othoman on Description de ses frontières*, v. 1-2, Paris 1829.
- BEAUMONT, Adalbert de, "Voyage en Asie Mineure: Broussa", *Revue Orientale et Algérienne*, 1,1852, pp. 478-492; II, pp. 65-85, 320-349.
- BEDFORD, Francis, *Photographic Pictures made by Mr. Francis Bedford during the Tour in the East in which by command he accompanied his Royal Highness the Prince of Wales*, London 1863
- BEKAR, Semul, *Sir Semul Bekar A Memoir*, Hammill Missionary Fund, London 1895.

- BELGIOJOSO, *Asie Mineure et Syrie*, Paris 1858
- BELIN, *Des Capitulations et des traités de la France en Orient*, Paris 1870.
- BELIN, *Du Régime des fiefs militaires dans l'Islamisme et principalement en Turquie*, Paris 1870.
- BELIN, "Extrait du Journal d'un voyage de Paris à Erzeroum", *Journal Asiatique*, W^e Série, XIX, 1852, pp. 365-378.
- BELIN, M., *Essais sur l'Histoire Economique de la Turquie*, Paris 1865.
- BELLI, Maria, *Meine Reise nach Constantinopel i. J. 1845*, Frankfurt am Main 1846.
- BEDLY, C. P., *Kern der Osmanischen Reichsgeschichte*, Leipzig 1837.
- BERCHET, Jean-Claude, *Anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXe siècle*, Paris 1986.
- BERNARD, A., "Budget de la Turquie", *Journal des économistes*, 3e série, XVI, 1869, s. 114-5.
- BERNARD, G.A., *Les Bains de Brousse en Bithynie. (Turquie d'Asie) avec une vue des bains et un plan des environs de Brousse*, Constantinople 1842.
- BESSE, Alfred de, *Das Türkische Reich*, Leipzig 1854.
- BESSE, Jea-Charles de, *Voyage en Crimée en 1829 et 1830*, Paris 1838.
- BEST, J.J., *Excursions in Albania*, London 1842.
- BEYRAN, J.M., "Réformes en Turquie", *Revue de l'Orient*, IX, 1859, pp. 310-5.
- BEYRAN, Joseph, *La Turquie médicale*, Paris 1854.
- BIANCHI, T.X., *Le Premier annuaire imperial de l'Empire Ottoman ou tableau de l'état politique, civil, militaire, judiciaire et administratif de la Turquie*, Paris, Imprimerie Nationale, 1848.
- BIANCONI, F., *La Question d'Orient dévoilée ou la vérité sur la Turquie*, Paris 1876.
- BIANCONI, F., *Races musulmans et Raïas Territoires Occupés par elles dans la Presquile des Balkans. (Ethnographie et Statistique de la Turquie d'Europe et de la Grèce)*, Paris 1877.
- BISSON, Raoul comte de, *Les Femmes, les eunuques et les guerriers du Soudan*, Paris 1868.
- BLANC, Charles, *Voyage de la Haute Egypte observations sur les arts égyptien et Arabe*, Paris 1876.
- BLANCHARD, Ph., *Itinéraire historique et descriptif de Paris à Constantinople contenant les environs de cette ... mère ville*, Paris 1855.
- BLANQUI, M., *No Turquie d'Europe Considérations sur son Etat social et sur la Polygamie*, Paris 1845.
- BLAU, O., *Reisen in Bosnien und der Hertzegovina*, Berlin 1877.
- BLENNERHASSET, R. "The Reform of the Ottoman Empire", *Fortnightly Review*, XXI, 1877, pp. 220-36.
- BLUNT, Fanny Janet Sandison, *The People of Turkey*, (ed. St. Lane Poole), v. 1-2, London 1878.
- BLOWITZ (de), Henri Stepan, *Une Course a Constantinople, Paris, 1884*.

- BOEHN, Hubert v., *Zustand der Türkei 1853*, Berlin 1853.
- BORSAM, 3., *Reise nach Konstantinopel*, Berlin 1850.
- BOUE, Ami, *Esquisse Ecologique de la Turquie d'Europe*, Paris 1840.
- BOUE, Ami, *La Turquie d'Europe*, v. 1-4, Paris 1840.
- BOUE, Ami, *Recueil d'Inneraires dans la Turquie d'Europe. Détail géographiques et statistique sur cet empire*, v. 1-2, Vienne 1854.
- BOURNE, H.R. Fox, *English Merchants. Memoirs in illustration of the Progress of British Commerce*, London 1856.
- BOUVET, Francisque, *La Turquie et les Cabinets de l'Europe depuis le XV. Siècle ou la Question d'Orient*, Paris 1853; Paris 1854.
- BOUVIER, A.M., *L'Alliance Franco-Russe et la Turquie*, Paris 1870.
- BOVET, Felix, *Voyage en Terre-Sainte, ...*, 1861.
- BOWEN, George Ferguson, Sir, *Mount, Athos, Thessaly, and Epirus*, London 1853.
- BOZECKI, Konstantin, Graf (Mustafa Celaleddin Pacha), *Les Turcs anciens et modernes*, Istanbul 1869.
- Bradshaw, *Great Continental Railway Journeys*, London, 1913.
- BRAUN-WIESBADEN, Karl, *Eine türkische Reise*, Bd.1-3, Stuttgart 1876-1877.
- BRAYER, A., *Neuf années à Constantinople, Observations sur la topographie de cette Capitale, l'hygiène et les mœurs de ses habitants, l'islamisme et son Influence, La Peste*, t. 1-2, Paris 1836.
- BRENNECKE, W., *Die Länder an der unteren Donau und Konstantinopel*, Hannover 1870.
- BREUVERY, J. de, *L'Égypte et la Turquie de 1829 à 1836*, Paris 1836.
- BREWER, Josiah, *A Residence at Constantinople in the Year 1827*, New Haven 1830.
- British Diplomatic Representatives 1789-1852*, London 1934.
- BROWN, John P., "An Audience with Sultan Mejid", *The Knickerbocker*, XIX, 1842, pp. 487-505.
- BROWNE, George, *Travels in Africa, Egypt and Syria 1792-1798*, London, Wellcome Collection, 1979.
- BRUNETTI, *Episode de la catastrophe de Péra*, Constantinople 1870.
- BRUNNER, Samuel, *Ausflug über Constantinopel nach Taurien im Sommer 1831*, St. Gallen-Bern 1833.
- BRUNSWIK, Benoit, *Zzi Succession au Troue de Turquie*, Paris 1872.
- BRUCE, James, *Travels to Discover the Source of the Nile*, London, Forgotten Books, 2017.
- BUGISTRE-BELLEYSAN, D., *La vérité sur les massacres de Bulgarie*, Budapest 1877.
- BUGISTRE-BELLEYSAN, D., *Les intrigues moscovites en Turquie, Spectateur im arfin*, Budapest 1877.
- BULWER, Sir Henry Lytton, *Life of Palmerston*, v. 1-2, London 1870.

- BURCKHARDT, J.L., *Travels In Arabia*, London, 1829, 478 s.
- BURCHARDT, J.L., *Voyages en Arabie*, v. 1-3, Paris 1835.
- BURCKHARDT, J.L., *Voyages en Arabie, contenant la description des parties du Hedjaz, regardées comme Sacrées par les Musulmans*, v. 1-3, Paris 1835.
- BURCKHARDT, J. L., *Travels in Nubia, association for promoting the discovery of the interior parts of Africa*, London, 1819.
- BURFORD, Robert, *Description of a View of the City of Constantinople with its European and Asiatic suburbs, now exhibiting at the Panorama, Strand*, London 1829
- BURGERS, Richard, *Greece and the Levant*, v. 1-2, London 1834.
- BURGERS, Richard, "On the Topography and Antiquities of Constantinople", *Papers read at the Royal Institute of British Architects*, IV, 1854, pp. 161-172.
- BURGERS, Richard, "Stamboul and the Bosphorus", *Sessional Papers of the Royal Institute of British Architects*, XIX, 1869, pp. 209-21.
- BURGES, W., "Architectural Experiences at Constantinople", *The Builder*, XVI, 1858, pp. 88-90, 104-108.
- BURGOYNE, Sir John Fox, *Military Operations*, London 1859.
- BURNABY, Frederick Gustavus, *On Horseback Through Asia Minor*, London 1877.
- BURNABY, Frederic Gustavus, *At Sirtında Anadolu*, (Çeviren: Fatma Taşkent) İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.
- BURNOUF, E., "La Turquie en 1869", *Revue des deux mondes*, seconde période, LXXXIV, 1869, pp. 962-86.
- BURTON, Isabel, *The former Life of Syria, Palestine and the Holy land*, v. 1-2, London 1875.
- BURTON, Nathanael, *Narrative of a Voyage from Liverpool to Alexandria*, Dublin 1838; 1836-1837.
- BURTON, Sir Richard Francis (Abdallah) and T. Drake, *Personal Narrative to Al-Madinah and Meccah*, London 1855.
- BUSBECQ, Ogier, *Türk Mektupları, Kanuni Döneminde Avrupalı Bir elçinin Gözlemleri (1555-1560)*, (Çeviren: Derin Türkömer, Resimler: Melchior Lorichs), 9. Basım, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları 2021.
- BUSCH, Moritz, *Bilder aus dem Orient*, Triest 1960.
- BUSCH, Moritz, *Die Türkei. Reisehandbuch*, Triest 1860.
- BUSCH, Moritz, *Eine Wallfahrt nach Jerusalem*, Bd. 1-2, Leipzig 1861.
- BUZANTIOS, Skarlatos, *I Konstantinupolis, i perigrafî, topografiki, arkeologiki kai istoriki*, v. 1-3, Atinisin 1851-1869.
- C.D., *Deux Années à Constantinople et en Morée (1825-1826)*, Paris 1827.
- CABALLERE, D. Fermin, *La Turquia Victoriosa de las Sandeces Faldesedades é ignorancias*, Madrid 1829.
- CABALLERE, D. Fermin, *La Turquia*, v. 1-3 ensemble, Madrid 1828.

- CADALVENE, E. de et E. Barrault, *Deux années de l'histoire d'Orient*, v.1-2, Paris 1840.
- CADALVENE, E. de et E. Barrault, *Histoire de la guerre de Mehemet-Ali*, Paris 1857.
- CALTON, R. Walter, *Land and Lee in Bosphorus and Aegean*, New York 1860.
- CALTON, R. Walter, *Ship and Shore or Leaves from the Journal of a Cruise to the Levant*, New York 1835.
- CALTON, R. Walter, *Visit to Constantinople and Athens*, New York 1836.
- CAMBON, Paul, *Correspondance, 1870-1924, vol i*, v. 1-3, Paris 1940.
- CAMERLOHER, Wilhelm v., *Ein Deutscher im Morgenlande. Die Geschichte meines Grossvaters*, Berlin 1939.
- CAMP, Maxime du, "Constantinople. Visite au vieux Sérail", *Revue d'Orient de l'Algérie et des Colonies*, V,1849, pp. 28-35.
- CAMP, Maxime du, *Souvenirs et paysages d'Orient. Smyrne-Ephèse-Magnésie- Constantinople-Scio*, Paris 1848.
- CAMPBELL, Sir George, *A Handy Book of the Eastern Question*, London 1876.
- CANTEMIR, Demetriu, *Istoria linperiului Ottomanu*, v. 1-2, Bucureşti 1976.
- CARCY, F. De, *De Paris en Egypte Souvenirs de Voyage*, 1875.
- CARNE, loin, *Letters from the East*, v. 1-2, London 1826, c.LII, (1882) pp. 833-869.
- CASTON, Alfred De La *Turquie en 1873 et 1874*, Constantinople 1874. CAZALAS, Louis, *Maladies de l'armée d'Orient, campagne de 1854-1856*, Paris 1860. CESNOLA, L.P. di, *Cyprus. Its Anciens Cities, Towns and Tempels*, London 1877.
- CHALLEMEL-LACOUR, P., "Les Hommes d'Etat de la Turquie: Aali-Pacha et Fuad-Pacha", *Revue des deux mondes*, seconde période, XXXIII, 1868, pp. 886-925.
- CHANDLER, Richard, *Travels in Asia Minor and Greece*, v. 1-2, Oxford 1825.
- CHARMES, G., "La Stuation de la Turquie. II. La Politique personnelle et lede-sordre administratif et financier", *Revue des deux mondes*,
- CHAUVIN-BEILLARD, M., *De l'Empire Ottoman de ses Nations et de sa Dynastie 1841-1845*, Paris 1845; Paris 1860.
- Chemin de Fer ottoman de Smyrne à Aidin*, London 1875.
- CHARTIER, Edmond, *Rqeformes en Turquie*, Paris 1858.
- HESNEY, Francis Rawdon, *Narrative of the Euphrates Expedition*, London 1868.
- CHESNEY, Francis Rawdon, *Russo-Turkish Campains*, London 1954.
- CHESNEY, Francis Rawdon, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, London 1850.
- CHIROL, Sir Valentine, *Fifty Years in a Changing World*, London 1927.
- CHOISY, Auguste, *L'Asie Mineure et les Turcs en 1875. Souvenirs de voyage*, Paris 1876.
- CHRISTMAS, Henry, *The Shores and Islands of the Mediterranean*, v.1-3, London 1851.

- CHURCHILL, Charles H., *Mount Lebanon: A Ten Years Residence from 1842 to 1852*, v. 1-3, London 1853.
- CLARK, N.G., *The Gospel in the Ottoman Empire*, Cambridge 1878.
- CLARKE, H., "On the Supposed Extinction of the Turks and Increase of the Christians in Turkey", *Royal Statistical Society*, 1865, pp. 261-93.
- COLAS, C., Z., *Turquia*, Madrid 1866.
- COLLAS, M.B.C., *La Turquie en 1861*, Paris 1861.
- COLLAS, M.B.C., *La Turquie en 1864*, Paris 1864.
- Conseil d'Etat de l'Empire Ottoman Annexes à la Réponse*, Constantinople 1874.
- CONSTANTIUS, Archbishop of Mount Sinai, Patriarch of Constantinople, *Ancient and Modern Constantinople*, (trans. J.P. Brown), London 1868.
- COOLEY, James Ewing, *The American in Egypt*, New York 1842.
- COSSE, P., *Voyage en Perse*, Paris 1851.
- Coup d'Oeil sur l'Exposition ottomane*, Paris 1867.
- Coup d'Oeil général sur l'exposition nationale Constantinople*, Constantinople 1863.
- COUSINERY, E., *Voyage dans la Macédoine*, v. 1-2, Paris 1831.
- CREASY, Edward S., *History of the Ottoman Turks 1854-1856*, v. 1-2, London 1854-1856.
- CROSBY, Howard, *Lands of the Moslem A Narrative of Oriental Travel*, New York 1845.
- CROWE, Eyre Evans, *The Greek and the Turk*, London 1853.
- CUINET, Vital, *La Turquie d'Asie, Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de Asie Mineure*, 4 v, Paris, Ernest Leroux, 1890.
- CUINET, Vital, *Syrie, Liban et Palestine*, Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée, Paris, Ernest Leroux, 1896.
- CUNYNGHAME, A. Th., *Travels in the Eastern Caucasus, on the Caspian and Black Seas, Especially in Daghestan, and on the Frontiers of Persia and Turkey, During the Summer of 1871*, London 1872.
- CURRIE, Mary Montgomerie, "A Turkish «young pretender»", *Nineteenth Century*, XLI, pp. 547-55.
- CURZON, Robert, *Visits to Monasteries in the Levant*, London 1849.
- CURZON, R. jun., *Armenia. A Year at Erzerum, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, London 1854.
- DAMER, G.L. Dawson, *Diary of a Tour in Greece, Turkey*, London 1841.
- DAMOISEAU, Louis, *Voyage en Syrie et dans le Desert*, v. 1-2, Bruxelles 1839.
- DAMOISEAU, Louis, *Voyage Syrie et dans le désert*, Bruxelles 1839.
- DAUBLEBSKY von STERNECK, Heinrich, *Geographische Verhältnisse in Bosnia Herzegovina und Nord-Montenegro*, Vienna, 1877.
- DAVIS, E., *Life in Asiatic Turkey*, London 1879.

- D'Escayrac de Lauture, Stanislas, *De la Turquie et des états musulmans en général*, Paris : Amyot 1858 (s. 184).
- "De l'Orient de son état actuel et de la question d'Orient", *Revue des deux mondes*, X, 1837, pp. 669-87.
- DEKAY, James E., *Sketches of Turkey in 1831 and 1832 by an American*, New York 1833.
- DELLENBUSCH, E., *Mercantil-Meinoiren aus der Türkei*, Düsseldorf 1841.
- "Dello stato presente del Governo Turco", *Antologia*, LXXXIX, 1828, pp. 17-27.
- Delle condizioni geografico-statistico-militari della Turchia Europea e degli stati minori ad essa adiacenti*, Note di viaggio nella penisola dei Balcani / di B. Orero (Balkan yarımadasında seyahat notları / yazan B. Orero), Roma : Voghera Carlo, 1877 (PHAIIDRA : Digitalni repozitorijum Univerziteta u Beogradu s. 237).
- DEMIDOFF, Anatole de, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie, et la Moldavie, exécuté en 1837*, v. 1-4, Paris 1840-1848; v. 1-2, London 1853; Paris 1854.
- Denton, William, *The Christians of Turkey: Their Condition Under Mussulman Rule*, London 1876 s. 104.
- DESCHAPMS, Gaston, *Sur les Routes d'Asie*, Paris 1894.
- DESPREZ, H., "Des Conditions de la réforme en Turquie", *Revue de l'Orient*, V, 1849, pp. 5-8.
- DESPREZ, M. Hippolyte, *Les Peuples de l'Autriche et de la Turquie*, Paris 1850.
- DESTRIKHES, *Confidences sur la Turquie*, Paris 1855.
- DETHIER, P.A., *Der Bosphorus und Konstantinopel*, Wien 1873.
- DÖBEL, Ernst Christoph, *Wanderungen in Morgenlande*, Leipzig 1845.
- Donau-Bulgarien und der Balkan*, Bd. 1-3, Leipzig 1875-1879; Leipzig 1882.
- DOUIN, G., *La Mission du baron de Boisecomte*, Paris 1927.
- DRIAULT, Edouard De, *Şark Meselesi: Bidayet-i Zihûrundan Zamanımıza Kadar*, (Çeviren: Nafiz, Hazırlayan: Emine Erdoğan), Ankara, Berikan Yayınları, 2003.
- DUBOIS DE MONTPEREAUX, Frédéric, *Voyage Autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide ... et en Crimée*, v. 1-7, Paris 1839- 1843.
- DUFOUR, B. J., *Notes sur les animaux et les végétaux utiles de la Turquie*, Constantinople 1864.
- DUMONT, Albert, "Rapport sur un voyage archéologique en Thrace. Appendice: Sur les monuments turcs de Thrace aujourd'hui en ruines", *Archives des Missions scientifiques*, 2me série, VI, 1871, pp. 507-509.
- DUMONT, Albert, *Le Balkan et l'Adriatique*, Paris 1873.
- DUNNE, L., *A Trip to Constantinople*, London 1862.
- DURAND-BRAGER, H., *Voyage dans la Mer Noire*, Paris 1856.
- DURBIN, John P., *Observations in the East*, New York 1845.

- DURHAM, Mary Edith, *High Albania*, London 1909; London 1985.
- DUTEMPLE (DU TEMPLE), Edmond, *En Turquie d'Asie*, Paris 1883.
- DWIGHT, H. Gray, *Christianity in Turkey: A Narrative of the Protestant Reformation in the American Church*, London 1854.
- DWIGHT, Harrison Gray Otis, *Missionary Researches in Armenia*, London 1834.
- Early Voyages and Travels in the Levant*, (ed. J.T. Bent), London 1893.
- EBELING, Adolf, *Bilder aus Kairo*, Stuttgart 1878.
- EBELING, F., *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*, Hamburg 1878.
- Ebu Dulef Mis'ar bin el-Hahalhil, *Itinère Asiatico Commentari*, Berlin 1845.
- EDWARDS, F., *La Syrie 1840-1862*, Paris 1862.
- EDWARDS, Amelia Ann B., *A Thousand Miles up the Nile*, London 1877.
- ELLIOTT, C.B., *Travels in the three great empires of Austria, Russia, and Turkey*, v. 1-2, London 1838.
- ELLISON, Grace, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, (Türkçesi: Osman Olcay), Ankara, Bilgi Yayınevi, 1999.
- EMERSON, James (Sir James Tennent), *Letters from the Aegean*, v. 1-2. London 1829.
- ENAULT, Louis, *Tableau Historique, Pittoresque, Statistique Et Moral De l'Empire Ottoman*, Paris 1855.
- ENGELHARD, Edouard-Philippe, *La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des Reformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*, v. 1-2, Paris, Libraires du Conseil d'Etat, 1882.
- ENGELHARD, Edouard-Philippe, *Türkiye ve Tanzimat, Tanzimat, Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i İslahatı*, (Çeviren: Ali Reşad) İstanbul, 1976.
- ERNOUF, le Baron, *Le Caucase, la Perse et la Turquie d'Asie d'après la Relation de le Baron de Thielmann*, Paris 1876.
- ESDAILE, James, *Letters from the Red Sea*, Calcutta 1839.
- ESTOURMEL, Joseph, Comte de, *Journal d'un voyage en Orient*, Paris 1844.
- EVANS, Arthur John, *Illyrian Letters*, London 1878.
- EVANS, Arthur John, *Through Bosnia and the Hersegovina. August and September 1875* Leiden 1876.
- FAIRHOLT, Frederick William, *Up the Nile and Home Again. A Hand-Book for Travellers and a Travel-Book for the Library*, London 1862.
- FALLMERAYER, Jacob Philipp, *Fragmente aus dem Orient*, Bd.1-2, Stuttgart/Tübingen 1845.
- FARLEY, J. Lewis, *Turkey*, London 1866.
- FARLEY, James Lewis, *The Resources of Turkey*, London 1862.
- FARLEY, James Lewis, *Two Years in Syria*, London 1862.

- FAUCHER, Julius, *Ein Winter in Italien, Griechenland und Konstantinopel*, Bd. 1-2, Magdeburg 1876.
- FELLOWS, Sir Charles, *Travels and Researches in Asia Minor*, London 1852.
- FELLOWS, Sir Charles, *A Journal written during an Excursion in Asia Minor*, London 1838.
- FELLOWS, Sir Charles, *An Account of Discoveries in Lycia, being a journal kept during a second excursion in Asia Minor*, London 1841.
- FERGUSON, Robert, *The Pipe of Repose. Or, Recollections of Eastern Travel*, London 1851.
- FESCH, Paul, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, New York, 1907.
- FESCH, Paul, *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*, (Çeviren: Erol Üyepazarcı), İstanbul, Pera ayıncılık, 1999.
- FINLAY, George, *The History of Greece under the Ottoman and Venetian Domination*, London 1856.
- FINN, Elizabeth Anne (MCCAUL), *A Home in the Holy Land*, London 1866.
- FINN, Elizabeth Anne (MCCAUL), *Reminiscences of Mrs. Finn, Member of the Royal Asiatic Society*, London, Edinburgh 1929.
- FINN, James, *A Third Year in Jerusalem*, London 1869.
- FINN, James, *Byeways in Palestine*, London 1868.
- FINN, James, *Stirring Times on Records from Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856*, v. 1-2, London 1878.
- FISCHER, und Kiepert und Moltke und Vincke, *Memoire über die Construction der Karte von Kleinasien und Türkisch Armenien in 6 Blatt*, Berlin 1854.
- FLANDIN, Eugene Napoléon et P. Cosse, *Voyage en Perse*, Paris 1851.
- FLAUBERT, Gustave, *Voyage en Orient (1849-1851)*, Paris 1925.
- FLAUBERT, Gustave, *Doğu Seyahati*, (Çevirmen: Z. Canan Özatalay) İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2018.
- FLEISCHER, "Eine türkische Inschrift in Galizien", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, VIII,1854, S. 587-589; *Kleinere Schriften*, III,1888, S.609-611.
- FONTANIER, Victor, *Deuxième voyage en Anatolie*, Paris 1834.
- FONTANIER, Victor, *Voyage en Orient*, Paris 1827.
- FONTANIER, Victor, *Voyages en Orient de l'Année 1821 à l'Année 1829. Constantinople, Grèce, Evénements Politique de 1827 à 1829*, Paris 1829.
- FONTMAGNE, La Baronne Durand De, *Kırım Harbi Sonrası İstanbul*, (Çeviren Gülçiçek Soytürk), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977, 267s.
- FONTON, Felix, *La Russie dans l'Asie mineure, ou Campagnes du Maréchal Paskévitch en 1828 et 1829, et Tableau du Caucase, Envisagé sous le Point de vue Géographique, Historique et Politique*, Paris 1840.
- FORBES, Edward, *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis*, v. 1-2, London 1847.

- FORCHHAMMER, Peter Wilhelm, *Beschreibung der Ebene von Troja*, Frankfurt am Main 1850.
- FOSSATI, Gaspars, *Aya Sofia, Constantinople, as recently restored by order of H.M. the Sultan Abdul Medjid, from the original drawings by Chevalier Gaspard Fossati*, London 1852.
- FRAEHN, C.M., "Über die ehemalige Stadt Ukek im Süden von Saratow und einen dort unlängst gemachten Fund", *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, VI, 1836, pp. 73-87.
- FRANKL, Ludwig August, Ritter v. HOCHWART(H), *Nach Jerusalem*, Bd. 1-2, Leipzig 1858.
- FRANKLAND, Charles Colville, *Travels to and from Constantinople in 1827-1828*, v. 1-2, London 1829-1830; Berlin 1831.
- FRASER, James Baillie, *A Winter's Journey from Constantinople to Tebran*, London 1838.
- FREEMAN, Edward A., *The Turks in Europe*, London 1877.
- FREEMAN, Edward A., *The Ottoman Power in Europe*, London, 1877.
- FRIEDRICH WILHELM, Komprinz von Preussen (Kaiser Friedrich III.), *Tagebuch meiner Reise nach dem Morgenlande*, Frankfurt 1871.
- FURET, Caroline, *histoire Abrégée de l'Empire Ottoman*, Constantinople 1869.
- FURRER, Konrad, *Wanderungen durch Palästina*, Zürich, 1865.
- GATT, Georg, *Beschreibung über Jerusalem und seine Umgebung*, Waldsee 1877.
- GAUTIER, Théophile, *Constantinople*, Paris 1853; Paris 1856; Paris 1904; Istanbul 1990.
- GAUTIER, Théophile, *L'Orient*, v. 1-2, Paris 1877.
- GAVER, Jules et J.M. Jouannin, *Turquie*, Paris 1840; Paris 1853.
- GAVILLOT, J.C. Aristide, *Essai sur les Droits des Européens en Turquie, en Egypte les Capitulations et la les Réforme judiciare*, Paris 1/5.
- GAVRONJC, B., *Bosna i Hercegovina od 1853-1870*, Sarajevo 1956.
- GEARY, G., *Through Asiatic Turke y*, London 1878.
- GEFFKEN, F. Heinrich, *Zur Geschichte des Orientalischen Krieges 1853-1856*, Berlin 1881.
- GEIGER, Theodor und B. Leuret, *Studien über Bosnien, die Herzegowina und die bosnischen Bahnen*, Wien 1873.
- GILLIERON, Alfred, *Grèce et Turquie*, Paris 1877.
- GILSON, Adrien, *The czar and the sultan or, Nicholas and Abdul Medjid. Their private lives and public actions*, London 1853.
- GIRAULT DE PRANGEY, *Monuments et Paysages de l'Orient*, Paris 1851-1855.
- GOLTZ, Bogumil, *Ein Kleinstädter in Ägypten*, Berlin 1853.
- GOLTZ, C. Frhr. v. d., "Die innerpolitische Umwälzung in der Türkei", *Deutsche Rundschau*, CXXXIIX, S. 1-17.
- JOANNE, Adolphe, *Voyage en Orient*, v.1-2, Bruxelles 1850.

- GOLTZ, C. Frhr. v. d., "Stärke und Schwäche des türkischen Reiches", *Deutsche Rundschau*, Bd. XCIII, S. 95-119.
- GOLTZ, C. Frhr. V d., "Türkische Bureaustunden", *Velhagen und Klasings Monatshefte*, IXX, I, S. 179-84.
- GOODELL, William, *Forthy Years in the Turkish Empire*, ed. E.D.G. Prime, New York 1876.
- GOODELL, William, *Mr. Soutgate and the Missionaries at Constantinople*, Boston 1844.
- GOODELL, William, *The Old and the New; or Changes of Thirty Years in the East*, New York 1853.
- GOYAU, Georges, "Le protectorat de la France sur les chrétiens de l'Empire ottoman", *La France chrétienne dans l'histoire*, Paris, pp. 580-93.
- GRAUL, K., *Reise nach Ostindien über Palästina und Egypten von Juli 1849 bis April 1853*, Leipzig 1854.
- GRIFFITH, George Darby, *A Journey Across the Desert, from Ceylon to Marseilles*, v. 1-2, London 1845.
- GRIGOROVIC, Viktor Ivanovic, *Ocerk' putesestvija po evropejskoj Turcija*, Moskau 1g77; Sofia, 1978.
- GRIMM, August Theodor von, *Wanderungen nach Südosten*, 2 Bd, Berlin 1856.
- GRISEBACH, A., *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, Bd. 1-2, Göttingen 1841.
- GROYES, Ant(h)ony N., *Journal of a Residence in Bagdad*, London 1832.
- GRUJIC, Kosta, *Dnevnik iz hercegovackog ustanka 6.8.-16.10.1875*, Belgrad 1956.
- HACKLÄNDER, F.W., *Reise in den Orient*, Bd. 1-2, Stuttgart 1875.
- HAHN, Johann Georg, Ritter von, *Reise von Belgrad nach Salonik*, 2. Aufl., Wien 1861.
- HAHN, Johann Georg, Ritter von, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Teile 1-2, Wien 1867.
- HAHN-HAHN, Ida Marie Luise Sophie Friederike Gustava, Gräfin, *Orientalische Briefe*, Bd. 1-3, Leipzig 1844.
- Hamdi Bey Commissaire Général Ottoman à l'Exposition de Vienne*, Vienne 1873.
- HAMILTON, William 1., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, v.1-2, London 1842.
- HAMME, L. de, *Guida indicatrice dei Santuari*, Venedig 1870.
- HARTLEY, John, *Researches in Greece and the Levant*, London 1833.
- HARVEY, Mrs., *Turkish Harem and Circassian Homes*, London 1871.
- HECQUARD, Louis-Hyacinthe, *Histoire et description de la Haute Albanie*, Paris 1858.
- HEINE, Maximilian, *Bilder aus der Türkei*, St. Petersburg 1833.
- HELPER, Johann Wilhelm, *Travels of Dr. and Mme. Helfer*, London 1878.
- HERVE, Francis, *A Residence in Greece and Turkey*, v. 1-2, London 1837.

- HEUSCHLING, Xavier, *L'Empire de Turquie. Territoire, Population, Gouvernement, Finances, Industrie, Agricole, Manufacturière et Commerciale, Voies de Communication, Armée, Culte, Etc. Suivi d'un appendice contenant le Texte des Traités et Conventions Cités dans l'ouvrage*, Bruxelles 1860.
- HILL, Samuel S., *Travels in Egypt and Syria*, London 1866.
- HRISTIĆ, Filip, *The Serbo-Turkish question or The reciprocal relations between Serbian and Turkish government*, London: Printed by C.W. Reynell, 1863 (s. 32).
- HOCHSTETTER, Ferdinand von, "Reise durch Rumelien im Sommer 1869", 1-8. *Mitteilungen der k. und k. Geographischen Gesellschaft*, Wien, XIII, 1870; XV, 1872, S. 350-8.
- HOCHSTETTER, Ferdinand von, "Die Moschee Sultan Selims II in Adrinopel", *Allgemeine Bauzeitung*, XXXV, 1870, s. 193-194.
- HOGG, Edward, *Visit to Alexandria, Damascus, and Jerusalem*, v. 1-2, London 1835.
- HOLLANDER, Ernest, *La Turquie devant l'Opinion publique*, Paris 1868.
- HOMMAIRE de Hell, Xavier, *Voyage un Turquie et en Perse*, 4 v., Paris, P. Bertrand, 1855.
- JÄGERSCHMID, Alexandre, *Athènes et Constantinople*, Paris 1829.
- JAHN, August, *Reise von Mainz nach Egypten, Jerusalem und Konstantinopel in den Jahren 1826-1827*, Mainz, 1828.
- JANIN, Jules, *Voyage de Victor Ogier en Orient*, Paris 1834.
- JAUBERT, Amédée, "Constantinople en 1830. Mémoire lu à l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres dans sa séance du 4 novembre 1831", *Journal Asiatique*, 2e série, XV, 1835, pp. 55-69, 137-151.
- JERNINGHAM, Hubert E.H., *To and from Constantinople*, London 1873.
- JOCMUS, A. (Lieut. Gen.), *Notes on a Journey into the Balkan or Mount Haemus in 1847*, *Journal of a Royal Geographical Society*, London, 1854, pp. 36-85.
- JOHNSON, H.H., "Ottoman provincial government", *Westminster Review*, CLIII, pp. 13-24.
- JONES, Cdr. James Felix, *Memoirs of Baghdad, Kurdistan and Turkish Arabia*, Oxford, 1857.
- JONES, G. Matthew, *Travels in Norway, Sweden, Finland; Russia and Turkey: Sea of Azof and of the Black Sea*, v. 1-2, London 1827.
- JOUANIN, M., *Turquie*, Paris 1840.
- JOUBERT et Félix Mormand, *Tableau historique, politique et pittoresque de la Turquie et de la Russie*, Paris 1854.
- "Journal de Constantinople", *Echo de l'Orient*, 4, 9, 24 juin; 4, 19 août; 19 octobre 1852.
- JOUBE, Eugène, *Guerre d'Orient. Voyage à la suite des armées alliés en Turquie*, Paris 1855.
- JUNCK, Carl, *Grundriss der Geschichte des osmanischen Reichs, mit besonderer Berücksichtigung der neuesten politischen Ereignisse im Orient*, Marburg 1853.

- JURIEN DE LA GRAVIERSE E., "La destruction des Janissaires", *Revue des deux mondes*, 2. période, CVI, 1873, pp. 589-613.
- Hobart Paşa'nın Anıları, (Çeviren: Derin Türkömer) (Hazırlayan: Kansu Şarman), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 314s.
- HOMMAIRE DE HELL, Adèle, "Fragment d'un voyage en Crimée", *Revue de l'Orient*, V, 1844, pp. 222-236.
- HOMMAIRE DE HELL, Ignace-Xavier-Morand, *Voyage en Turquie et en Perse, exécuté ... pendant les années 1846, 1847 et 1848*, v. 1-4, Paris 1854-1857; Paris 1853-1860.
- HONIGBERGER, Johann Martin, *Früchte aus dem Morgenlande*, Wien 1851.
- HORNBY, Lady Emilia B., *Constantinople during the Crimean War*, London, 1863.
- HORNBY, LADY *Kırım Savaşı Strasında İstanbul*, (Çeviri: Kerem Işık), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008.
- HORNBY, Sir Edmund, *The Eastern Question*, Westminster 1878.
- HORNIG, C.G., *Séjour et Promenades à Constantinople 1860-1861*, Paris 1867
- HOSKINS, G.A., *Travels in Ethiopia*, London 1835.
- HOWARD, George William Frederick, *Türk Sularında Seyahat*, (Şevket Serdar Türet) İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- HUYSMANS, J., *Voyage en Italie et en Orient 1856-1857*, v. 1-2, Anver, 1857.
- ICONOMOS, Konstantin, *Etude sur Smyrne*, Smyrne 1868.
- IMREFI, *Die ungarische Flüchtlinge in der Türkei*, ed. Vasfi, Leipzig 1851.
- ISAMBERT, Adolphe Emile, *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient*, Paris 1861.
- JAGER, *Histoire de Photius, Patriarche de Constantinople, Auteur du schisme des Grecs*, Paris 1845.
- KATTE, A. v., "Türkschi-Billmeß", *Das Ausland*, XI, 1838, S. 405-406, 409-411, 414-416, 418-419, 422-423.
- KAY, James de, *Sketches of Turkey in 1831 and 1832 by an American*, New York 1833.
- KERATRY, Emile de, comte, *Mourad V.: Prince-sultan-prisonnier d'Etat*, Paris 1875.
- KRSTIC, Nikola, *Excesse der Türken im Fürstenthume Serbien von 1839 bis 1863 : (Kurze Auszüge aus amtlichen Dokumenten)*, London : Verlag von C. W. Reynell, 1863 (s. 31).
- KLEIN, Frederick Augustus, "Mittheilungen über Leben, Sitten und Gebräuche der Fellachen in Palästina", *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, Bd. III, 1880; Bd. IV, 1881; Bd. VI, 1883.
- KNIGHT, William, *Oriental Outlines*, London 1839.
- KOCH, Karl Heinrich Emil, *Wandernügen im Oriente, während der Jahre 1843 und 1844*, Bd. 1-3, Weimar 1846-1847.
- KORN, Ph., *Neueste Chronik der Magyaren I. Kossuth und die Ungarn in der Türkei*, Hamburg/New York 1851.

- KORTÜM, "Die Moscheen von Brussa", *Deutsche Bauzeitung*, X, 1876, S. 433-434.
- L'Empire Ottoman 1839-1877. L'Angleterre et la Russie dans la question d'Orient*, par un ancien diplomate, Paris 1877.
- L'Empire Ottoman en 1860*, Paris 1860.
- L'Empire Ottoman et le Canal de Suez*, Paris 1869.
- La Politique de la Russie envers la Pologne et la Turquie*, Paris 1869.
- La Question des Chemins de Fer de la Turquie d'Europe devant l'Opinion publique*, Constantinople 1875.
- La Turquie devant l'Europe*, Paris 1858.
- LABARTE, Jules, *Le Palais impérial de Constantinople*, Paris 1861.
- LABORDE (DELABORDE), Léon-Joseph-Simon-Emanuel, marquis de, *Voyage de l'Asie Mineure*, Paris 1838.
- LACOMTE, Pretextat, *Türkiye'de Sanatlar ve Zeneatler*, (Hazırlayan: Ayda Düz) İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979.
- LABORDE, L. de et Louis-Maurice-Adolphe Linant De Bellefonds Pascha, *Voyage dans l'Arabie Pétrée*, Paris 1830.
- LADY HORNBY, *Kırım Savaşı Strasında İstanbul*, (Çeviri: Kerem Işık), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008.
- LAKE, A., *Kars and Our Captivity in Russia*, London 1856.
- LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de, *Histoire de la Turquie*, v. 1-8, Paris 1854-1855; v. 1-4, Paris 1855; v. 1-8, Paris 1855; v. 1-8, Paris 1859; v. 1-8, Paris 1862-3; v. 1-8, Paris 1869.
- LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient (1832-1833) ou notes d'un voyageur*, v. 1-4, Leipzig 1835; v. 1-2, Paris 1845; v. 1-6, Paris 1849 ; v. 1 et 2 ensemble, Paris 1854; 2 ed., v. 1-2, Paris 1856.
- LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de *Travels in the Holy Land in 1832-1833*, London 1840.
- LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de *Voyage en Orient*, London 1843; Paris 1845; Teile 1-2, Leipzig 1851; v. 1-2, Paris 1851.
- LAMARTINE, Alphonse-Marie-Louis de, *Twenty Five Years of my Life and Memoirs of my Mother*, v. 1-2, ..., 1872.
- LAMPLOUGH, A.D., *De Paris en Egypte Souvenirs de Voyage*, Paris, 1875.
- LANE, Edward William, *Manners and Customs of the Modern Egyptians*, London, 1860.
- LANGLOIS, Victor, "Réchid Pacha et les réformes en Turquie", *Revue de l'Orient*, VII, 1858, pp. 1-18.
- LANGLOIS, Victor, *Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, exécuté pendant les armées 1852-1853*, Paris 1861.

- LARPENT, Sir George, *Turkey*, London, 1854.
- Latin and Greek Churches in Turkey*, London 1856.
- LATOUR, Antoine de, *Voyage de S.A.R., Monseigneur Le Duc de Montpensier à Tunis, en Égypte, en Turquie et en Grèce. Lettres par A. de L.*, v. 1-2, Paris, 1847.
- LAUNAY, Marie de et Hamdi Bey, *Les Costumes Populaires de la Turquie en 1873 Ouvrage Publié sous le Patronage*, Constantinople 1873.
- LAUNAY, Marie de, *L'Architecture Ottomane: ouvrage autorisé par iradé imperial, et publié sous le patronage de son Excellence Edbem Pacha, Ministre des Travaux Publics*, Constantinople 1873.
- LAUTURE, d'Escayrac, *De la Turquie et des Etats musulmans en Général*, Paris 1858.
- LAYARD, Austen Henry, *Etat de la Turquie et de ses Dépendances*, London 1863.
- LAYARD, Henri, *Discoveries in the Ruins of Nineveh*, New York 1853.
- LAYARD, Henri, *Autobiography and Letters*, 2 v., London, 1903.
- LE CORBUSIER, *Şark Seyabati, İstanbul, 1911*, (Çeviren: Alp Tümertekin), 2. Basım, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Le Times et la Turquie, Lettre de M. F. Noghès à M. Walter*, Constantinople 1853.
- LEACH, Harry, *Brief Notes on the Last Epidemic of Cholera*, London 1866.
- LEAKE, William Martin, *Travels in northern Greece*, v. 1-4, London 1835.
- LEAKE, William Martin, *Travels in the Morea*, v. 1-3, London 1830.
- LEFEBVRE, A., "Mahmoud et Méhémet Ali", *Revue des deux mondes*, 4e série, XVIII, 1839, pp. 474-516.
- LEGRAND, M., "Les Russes en Asie mineure, 1723-1877", *Journal des sciences militaires*, 8e série, XVII, 1877, pp. 89-118; XIX, 1878, pp. 51-70.
- LENNEP, Henry J, van, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor*, v. 1-2, London 1870.
- LEOUZON, Le Duc, *La Turquie est-elle incapable de Réformes*, Paris 1876.
- LERMOT, Le Baron, *La Turquie démasquée et la réhabilitation de l'Europe*, Paris 1877.
- LEROUX, Ernest, *Le Serbie et la Turquie devant l'Europe*, Paris 1876.
- LEROY-BEAULIEU, A., "Les réformes de la Turquie, la politique Russe et le panslavisme", *Revue des deux mondes*, 3e période, XVIII, 1876, pp. 508-37.
- Les Français en Égypte, ou Souvenirs des Campagnes d'Égypte et de Syrie*, Tours 1872.
- LESPIAU, Henri, *Huit mois de séjour à Andrinople*, Paris 1860.
- LETELLIER, L. Victor, *Voyage et itinéraire à Constantinople de 1826 à 1833*, v. 1, Paris 1840.
- LEWIS, John F., *Lewis's Illustrations of Constantinople, made during a Residence in that City and in the years 1835-6*, London 1837.
- LIEBETRUT, Friedrich, *Reise nach dem Morgenlande, in Sonderheit nach Jerusalem und die Heiligen Lande*, Hamburg 1858.

- LINDSAY, Alexander William Crawford, Lord, *Letters on Egypt, Edom, and the Holy Land*, v. 1-2, London 1838.
- LORENZEN, F., *Jerusalem. Beschreibung meiner Reise nach dem heiligen Lande im Jahr 1858*, Kiel 1859.
- LOTİ, Pierre, *Azıyade*, (Çeviren: Ali Faruk Ersöz), 2.Basım, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- LOTT, Emmeline, *The English Governess in Egypt*, v. 1-2, London 1866.
- LOWTH, George T., *The Wanderer in Arabia*, v. 1-2, London 1855.
- LOFTUS, Lord A., *The Diplomatic Reminiscences of Lord A.L., 1837-1862*, v. 1-2, London 1892.
- LÖHER, Franz, v., *Griechische K'ustenfahrten*, Bielefeld 1876.
- LUKSIC, Abel, *Bosnien und die Herzegovina*, Prag 1878.
- LYCKLAMA A NIJEHOLT, T., *Voyage en Russie, au Caucase et en Perse, dans la Mesopotamie, le Kurdistan, la Syrie, la Palestine et la Turquie. 1866, 1867 et 1868*, Bd. 1-4, Paris 1872-1875.
- LYNCH, William Francis, *Narrative of the United States Expedition to the River Jordan and Dead Sea*, London 1849; Leipzig 1850.
- LYUBENOV, Yosif, *Rumeli'den Yemen'e Bir Osmanlı Bulgar Hekiminin Hatıraları*, (Çeviren: Hüseyin Mevsim) İstanbul, Yeditepe Yayınları, 128s.
- MAC FARLANE, Charles, *Constantinople et la Turquie en 1828 et 1829*, Traduit par Nettetement, v. 1-3, Paris 1829-1830.
- MAC FARLANE, Charles, *Constantinople in 1828: A Residence of sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces with an Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire*, v. 1-2, London 1829.
- MAC FARLANE, Charles, *Kismet, Or the Doom of Turkey*, London 1853.
- MAC FARLANE, Charles, *The Armenians, a Tale of Constantinople*, v.1-2, Philadelphia 1830.
- MAC FARLANE, Charles, *Turkey and its Destiné*, v. 1-2, London 1850.
- MACAROV, Mihail, *Kudüs Yoculuğu, Edirne, İstanbul, İzmir İskenderiye 1868-1869*, (Çev. Ve Sunuş: Hüseyin Mevsim), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2015, 96 s.
- MACINTOSH, A.F., *A Military Tour in European Turkey, the Crimea and the Eastern Shores of the Black Sea*, 2. ed., London 1854.
- MACKENZIE, Georgina Mary Muir and A.P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey in Europe*, London 1866; London 1877.
- MADDEN, Richard Robert, *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, London 1829.
- MADDOX, John, *Excursions in the Holy Land, Egypte*, v. 1-2, London 1834.
- MARCELLUS, Comte de, *Souvenirs de l'Orient*, Paris 1854.

- MARCHEBEUS, *Voyage de Paris à Constantinople par Bateau à Vapeur Nouvel itinéraire*, Paris 1839.
- MARION-CRAWFORD, FRACIS, *1890'larda İstanbul*, (Çeviren: Şeniz Türkömer), 11.basım, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- MARTINEAU, Harriet, *Eastern Life, Past and Present*, London 1848.
- MASON, John, *Three Years in Turkey: The Journal of A Medical Mission to the Jews* London 1860.
- MATAEV, Petir, *Osmanlı Topraklarından Anılar 1861-1904*, (Çeviren: Hüseyin Mevsim) İstanbul, Kitap Yayınevi, 2018.
- MATHIEU, Henri, *La Turquie et ses differents peuples*, v. 1-2, Paris 1857.
- MAURER, F., *Eine Reise durch Bosnien, die Saveländer und Ungarn*, Berlin 1870.
- MAXIMILIAN JOSEPH, Herzog in Bayern, *Wanderung nach dem Orient im Jahr 1838*, München 1839; Pfaffenhofen 1978.
- MAYER, Philipp, *Erinnerungen aus Jerusalem und Palästina*, München 1858.
- MAZURANIC, Matija, *Poglet u Bosnu*, Agram 1842.
- MELEK Hanım, *Six Years in Europe*, London 1873.
- MELEK Hanım (Marie Dejean), *Thirty Years in the Harem or the Autobiography of the Wife of Kibrizli-Mebemmet-Pasha*, New York/London 1872.
- Memoires de Nubar Pacha. Introduction et Notes de Mirrit Boutros Ghalı*, Beyrut, Libraire du Liban, 1963.
- Melly, G., *Khartoum, and the Blue and White Niles* - Colburn & Co, 1851, London.
- MENZIES, Sutherland, *History of the Ottoman Empire in Europe for Junior classes*, London 1877.
- MERTENS, Ch. de et F. de Cussy, *Recueil manuel et pratique de traités, conventions et autres actes diplomatiques*, v. 1-5, Leipzig 1849.
- MERY, *Constantinople et la Mer Noire*, Paris, Berlin 1855.
- MERY, Joseph, *La Guerre du Nizam*, Bruxelles, 1844.
- MEYLAN, A., *A travers l'Herzegovine*, Paris 1876.
- MICHAUD, "Die Vernichtung der Janitscharen (aus Quotidienne)", *Der Ausland*, VI, 1833, S. 280-282, 286-287, 290-291, 293-294.
- MICHELSEN, Edward H. und Molbech und Chesney, *Das Türkische Reich*, London 1853; Leipzig 1854.
- MICHELSEN, Edward H., *The Ottoman Empire and its Resources*, London 1854.
- MICHON, J.H., *Voyage Religieux en Orient*, 1853.
- MIGNON, R., *Travels in Caldaea*, London 1829.
- MILLER, Jonathan P., *The Condition of Greece*, New York 1828.
- MILLS, Patrick Mary, *Under Five Sultans*, NewYork-London, 1929.

- MILLINGEN, Frederick (Osman Seify Bey), *La Turquie sous le regne d'Abdul-Aziz*, Paris, 1968.
- MISLIN, Jacques, *Die Heiligen One*, Bd. 1-3, Wien 1860.
- MISMER, Charles, *Au jour le jour, 1867-1870*, Constantinople 1871.
- MISMER, Charles. *Soirées de Constantinople*, Paris 1870; Paris 1873.
- MOLTKE, Helmuth Von, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, 6. Aufl., Berlin 1893.
- MOLTKE, Helmuth Von, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar*, (Çeviren: Hayrullah Örs), Ankara, TTK Basımevi, 1960, 338 s.
- MONK, Charles James, *The Golden Horn, and Sketches in Asia Minor*, v. 1-2, London 1851.
- MONRO, Vere, *A Summer Ramble in Syria*, v. 1-2, London 1835.
- MOORE, J.C., *Letters from Orient or Travels in Turkey; the Holy Land, Egypt*, London 1845.
- MORDTMANN, Andreas David, *Anatolien*, (Hrsg. F. Babinger), Hannover 1925.
- MORDTMANN, Andreas David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, (Çeviren: Gertrude Songu-Haberman), İstanbul, Pera Yayıncılık, 1999.
- MOREL, Eugene, *La Turquie Et Ses Reformes*, Paris, 1866.
- MOREL, Eugene, *Türkiye ve Reformları, La Turquie Et Ses Reformes*, (Çeviren: S. Belli) İstanbul, SüreçYayıncılık, 1966.
- MOREL, Eugene, *Türkiye ve Reformları, La Turquie Et Ses Reformes*, (Çeviren: S. Belli) İstanbul, ÜtopyaYayıncılık, 2000.
- MOSOLOV, N., *Otkryti iz putesestvij*, St. Petersburg 1868.
- MOSTRAS, Konstantin Georgievic, *Dictionnaire géographique de l'Empire Ottoman*, St. Petersburg 1873.
- MURAT EFENDİ, *Türkiye Manzaraları*, (Çeviren: Alev Sunata Kırım), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007, 374s.
- MURRAY, John Ed., *Handbook for Travellers in Turkey*, London 1878.
- MÜLLER, Josef Franz, *Albanien, Rumelien*, Prag 1844.
- MÜLLER, Mrs. Georgina Max, *İstanbul'dan Mektuplar*, (Afife Buğra), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser 1978, 171s.
- NAPIER, Edward, *Excursions Along the Shores of the Mediterranean*, v. 1-2, London 1842.
- NEALE, F.A., *Islamism*, v. 1-2, London 1854.
- NERVAL, Gérard de, *Voyage en Orient*, Paris 1851.
- NERVAL, Gérard de, *Doğu'da Seyahat*, (Çeviren: Selahattin Hilav), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- NEWTON, Sir Charles Thomas, *Travels and Discoveries in the Levant*, v. 1-2, London 1865.

- NEWTON, Sir Charles Thomas, *A History of Discoveries at Halicarnassus. Cnidus and Branchidae, being the Results of an Expédition sent to Asia Minor by H.M. Government in 1856*, London 1862.
- NICAISE, Auguste, *La Turquie depuis 1850. Sa Politique, ses réformes et son avenir*, Paris 1863.
- NIKOLAIDES, Basileios Miltiades, *Les Turcs et la Turquie contemporaine : itinéraire et compte-rendu de voyages dans les provinces ottomanes*. T. 2, Paris : F. Sartorius, 1859 (s. 567).
- NICOLAIDY, B., *Les Turcs et la Turquie contemporaine. Itinéraire*, v. 1-2, Paris 1859.
- NIEBUHR, M., *Travels Through Arabia And Other Countries In The East*, 2 volume, London, 1792.
- Nouvelle Biographie Générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à 1850-1860*, Paris 1857-1866; Copenhagen 1963-1969.
- NOYES, James O, *Rumena: Adventures of travel in Eastern Europe and Western Asia*, New York 1858.
- NUMANÎ, Şibli, *Türkiye, Mısır, Suriye Bir Seyahatname*, (Çeviren: Muharrem Varol) İstanbul, Timaş Yayınları, 2021, 439 s.
- JOHSSON, J. Mouradgea de, *Tableau Générale de l'Empire Ottoman*, v. 1-7, Paris 1788-1824.
- OHNESORGE, Johannes, *Der Zions-Pilger*, Berlin 1858.
- OLIN, Stephen, *Greece and the Golden Horn*, New York 1854.
- OLIN, Stephen, *Travels in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land*, New York 1843.
- OPPER DE BLOWITZ, H. G., *Une Course à Constantinople*, 3rd edit., Paris 1884.
- ORELLI, Conrad v., *Durchs Heilige Land. Tagebuchblätter*, Basel 1878.
- OSCANYAN, Christopher H., *The Sultan and his People by a Native of Turkey*, New York 1857.
- OSCANYAN, Christopher H., *The United State and Turkey*, Washington DC., 1868.
- OUTENDIRCK, Frans, *Le Turquie à propos de l'Exposition universelle de 1867*, Paris 1867.
- P., W.G., "Private and Public Buildings of Constantinople", *The Builder*, XXV, 1867, pp. 334-335.
- PACHL, "Türkischer Brunnen in dem Orte Eserevics in Syrmien im südlichen Ungarn", *Allgemeine Bauzeitung*, XVIII, 1853, S. 66.
- PAINE, Caroline, *Tent and Harem Notes of an Oriental Trip*, New York 1859.
- PALGRAVE, William Gifford, *Narrative of a Journey through Central and Eastern Arabia*, v. 1-2, London 1877.
- PALGRAVE, William Gifford, *Une Année de Voyage dans l'Arabie centrale (1862- 1863)*, v. 1-3, Paris 1866.
- PALLA, E., *Histoire Abrégée de l'Empire Ottoman*, 1825.

- PALLME, Igna, *Travels in Kordofan*, London 1844.
- PALMER, Edward Henry, *The Desert of the Exodus*, Cambridge 1871.
- PARDOE, Julia, *The Beauties of the Bosphorus*, London 1838; London 1854; London 1874.
- PARDOE, Julia, *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks in 1836*, v. 1-2, London 1837v. 1-3, London 1838, London 1854.
- PARDOE, (Miss) Julia, *Şehirlerin Ecesi İstanbul, Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı*, (Çeviren: Banu Büyükkal), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004, 543 s.
- PARVILLEE, Louis Léon, *Architecture et décoration Turques au XVe siècle*, Paris 1874.
- PASPATI, G. Alexandre, *Etudes sur les Tchingbianés ou Bobémiens de l'Empire Ottoman*, Constantinople 1870.
- PATON, Andrew Archibald, *A History of the Egyptian Revolution*, v. 1-2, London 1863.
- PAUL OF ALEPPO, *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch*, v. 1-2, London 1829-1836.
- PEARS, Sir Edwin, *Forty Years in Constantinople, 1873-1915*, London, H. Jenkinnd, 1916.
- PEARS, Sir Edwin, *Life of Abdülhamid*, New York 1917.
- PELISIER DE REYNAUD/-Edmond, Henri-Jean-Francois-Edmond, *Histoire de la diplomatie française dans le Levant de 1792 à 1848*, Paris 1853.
- PERROT, George, *Exploration architecture de la Galatie*, Paris 1862.
- PERROT, George, "Souvenirs d'Asie-Mineure. IV. Amasia et l'Influence Européenne en Turquie", *Revue des deux mondes*, v. XLIV, pp. 896-929.
- PERROT, George, *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*, Paris 1864; Paris 1867.
- PERROT, George, "Deux ans d'insurrection en Crete" *Revue des deux mondes*, v. XXX, VIII, (Nisan, 1868), pp.864-903.
- PERROT, M.G., *Trois Inscriptions inédites d'Asie Mineure*, Paris 1873.
- PERROT, M.G., *Un Bronze d'Asie Mineure*, Paris 1869.
- PETERMANN, H., *Reisen im Orient 1852-1855*, Bd. 1-2 Zusammen, Leipzig 1865; Amsterdam 1976.
- PFANDER, Karl Gottlieb, *The Balance of Truth*, London 1867.
- PFEIFFER, Ida, *Reise einer Wiererin in das Heilige Land*, Wien 1844; Wien 1980.
- PINKOFFS, *Experiences of a Civilian in Eastern Military Hospitals*, London 1857.
- PIRCH, Otto v., *Reise in Serbien im Spätberbst 1829*, Bd. 1-2, Berlin 1830.
- PITMAN, *Coloured Panoraitia of Constantinople end its Environs from Scutari*, Leigh 1831.
- POIRET, Frederic, *Mon Voyage en Orient*, Paris 1865.
- POOLE, Sophia, *The English Woman in Egypt. Letters 1842-46*, v. 1-2, London 1844-1848.
- PORTER, David Dixon, *Memoir of Commodore David Porter of the US Navy*, Albany 1875.

- PORTER, David Edward, *Constantinople and its Environs by an American*, New York 1835; v. 1-2, London 1835.
- PORTER, J.L., *Five Years in Damascus*, London 1870.
- PORTER, Sir James, *Turkey, its history and progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter, fifteen years Ambassador at Constantinople*, v. 1-2, London 1854; v. 1-2, Farnborough 1971.
- POST, Henry A.V., *A Visit to Greece and Constantinople in the Year 1827*, New York 1830.
- POUJADE, Rerre-Eugène, *Chrétiens et Turcs*, Paris 1859.
- POUJOULAT, Baptistin, *Histoire de Constantinople*, v. 1-2, Paris 1852; v. 1-2, Paris 1853.
- POUJOULAT, Baptistin, *Voyage à Constantinople*, Paris 1840; Paris 1860.
- POUJOULAT, Baptistin, *Voyage dans l'Asie Mineure, en Mésopotamie à Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Égypte. Faisant suite à la Correspondance d'Orient*, v. 1-2, Paris 1841.,1-2, Leipzig 1853.
- POUJOULAT, Baptistin, *La vérité sur la Syrie et l'Expédition Française*, Paris 1861.
- POUJOULAT, Baptistin, "Constantinople. Les mosquées. Le bazar des esclaves", *Revue de l'Orient de l'Algérie et des Colonies*, V, 1849, pp. 374-379.
- POUQUEVILLE, François Charles, *Voyage de la Grèce*, 6 v., Paris, 1826-1827.
- PRANGEY, Giraud de, *Essai sur L'architecture des Arabes et des Mores en Espagne, en Sicile et en Barbarie*, Paris 1841.
- PRESSEL, Wilhelm, *Chemin de Fer de l'Anatolie: , Réseau du Nord-Ouest Constantinople*,1872.
- PRIME, E.D.G., *Forty Years in the Turkish Empire*, New York 1876.
- PRIME, Samuel Irenaeus, *Travels in Europe and the East*, v. 1-2, New York 1855.
- PROKESCH-OSTEN, Anton, Ritter/Frh. /Graf v., *Reise ins Heilige Land im Jahr 1829*, Wien 1831.
- PROKESCH-OSTEN, Anton, Ritter/Frh. /Graf v., *Tagebuch meiner Reisen. Das Land zwischen den Katarakten des Nil*, Wien 1831.
- PROKESCH-OSTEN, Anton, Ritter/Frh. /Graf v., *Reise ins Heilige Land im Jahr 1829*, Wien 1831.
- PROKESCH-OSTEN, Anton, Ritter/Frh. /Graf v., *Denkwürdigkeiten und Erinnerungen*, Bd. 1-3, Stuttgart 1836- 1837.
- PULLAN, R. Poplewell, *L'architecture byzantine*, London 1864.
- PUŞKİN, Aleksandr, *Erzurum Yolculuğu*, (Çeviren Ataol Behramoğlu) 12. Basım, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- PÜCKLER-MUSKAU, Hermann Ludwig Heinrich, Fürst von, *Orientalische Reisen*, (Ed. H. Wiemken), Hamburg 1968.
- PÜCKLER-MUSKAU, Hermann Ludwig Heinrich, Fürst von, *Südöstlicher Bildersaal*, Stuttgart 1968.
- QUESNOY, F., *Souvenirs Historique, Militaire et Medicaux*, Paris 1858.

- RADDE, Gustav Ferdinand Richard und E. Koenig, *Dos Ostufer des Pontus*, Gotha 1894.
- RADDE, Gustav Ferdinand Richard und Sievers, "Reisen in Nordarmenien im Sommer 1874", *Petermanns Geographische Mitteilungen*, Gotha 1875-1876.
- RADOWITZ, Joseph Maria Friedrich Wilhelm Ludwig von, *Aufzeichnungen und Erinnerungen*, Bd. 1-2, Leipzig 1925.
- RASCH, Gustav, *Die Türken in Europa*, Bd. 1-2, Prag 1873.
- REGLA, Paul (P.A. Desgarden), *La Turquie officielle, Constantinople, son gouvernement, ses habitants, son présent et son avenir*, Paris, 1891.
- REINELT, Joseph August, *Reise nach dem Orient zur Erhebung merkantiler Notizen*, Wien 1840.
- RENOUARD DE BUSSIERE, Th. Baron, *Lettres sur l'Orient*, v. 1-2, Paris 1829.
- "Réponse du Patriarcat Oecuménique à la récente communication de la Sublime Porte concernant la question bulgare", Constantinople : Byzantis, 1868 (s. 38).
- REUTER, Ernst, *İkinci Vatan Türkiye Ernst Reuter'in Ankara Yolları*, (Hazırlayan: Reiner Möckelman), (Çeviren: Ahmed Arpad), 2. Basım, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- REY, Etienne-Guillaume, *Voyage pittoresque*, v. 1-2, Paris 1867.
- RHODES, G., *A Personal Narrative*, London 1854.
- RICHARDOT, Colonel, *Nouveaux Mémoires sur l'Armée Française en Egypte et en Syrie ou la vérité mise au jour*, Paris 1848.
- RIGLER, Lorenz, *Die Turkei und ihre Bewohner*, Bd. 1-2, Wien 1852.
- RITTER, Charles M., *Constantinople 1856-1875*, Versailles 1885.
- RITTER, C., *Die Erdkunde von Asien*, Band VI/2, Berlin 1840; VII/1, Berlin 1843; VII/2, Berlin 1844; IX/1, Berlin 1858; IX/2, Berlin 1859.
- ROBERSART, Juliette de, *Orient Syrie*, v. 1-2, Paris 1867.
- ROBERT, Cyprien, *Les Slaves de Turquie*, v. 1-2, Paris 1844.
- ROBERTS, David, *The Holy Land*, London 1855.
- ROCHET, d'Hericourt, *Voyage sur la Cote Orientale de la Mer Rouge dans le pays d'Adel et le Royaume de Choa*, Paris 1841.
- RÖDIGER, E., J.R. *Wellsted's Reisen in Arabien*, Bd. 1-2, Halle 1842.
- ROGERS, Mary Eliza, *Domestic Life in Palestine*, London 1862.
- ROLLAND, Charles, *Turquie Contemporaine hommes et choses études sur l'Orient*, Paris 1854.
- ROMBERG, Henri, *En Orient*, Lüttich 1867.
- ROSEN, G., *Geschichte der Türkei von dein Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*, Leipzig, 1866.
- SAINT-PRIEST, le Comte de, *Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie: et sur le Commerce des Français dans le Levant*, Paris 1877.

- SAINT-ELME, Ida, *La contemporaine en Egypte*, v. 1-6, Paris 1831.
- SAINT-ELME, Ida, *Mémoires d'une contemporaine*, v. 1-8, Paris 1827.
- SAINT-MARC GIRARDIN, François-Auguste, *Syrie en 1861*, Paris 1862.
- SAINT-MARC GIRARDIN, François-Auguste, *Souvenirs de voyage et d'études*, v. 1-2, Paris 1852- 1853.
- SAINT-PRIEST, F.J., "La Turquie, son gouvernement et ses armées pendant la guerre d'Orient", *Revue des deux mondes*, 2e, XXVII, 1860, pp. 402-34, 610-36.
- SAINTE-MARIE, Evariste-Charles-Pricot de, *L'Herzégovine: étude géographique, historique et statistique*, Paris 1875.
- SAKCINSKI, Ivan Kukuljevic, *Putovanje po Bosni*, Zagreb 1858.
- SALLE, Eusèbe de, *Pérégrinations en Orient, ou Voyage pittoresque, historique et politique en Égypte, Nubie, Syrie, Turquie, Grèce pendant les années 1837-38-39. T. 1 /*, v. 1-2, Paris 1840.
- SALT, Henry, *Voyages and Travels to India, Ceylon, The Red Sea, Abyssinia and Egypt, in the years 1802-1806*, London, Printed for W. Miller, 1809, London, 2011.
- SALT, Henry, *A Voyage to Abyssinia, and Travels into the Interior of that Country*, F. C. and J. Rivington, 1814, London, 2015.
- SANDERS, Liman Von, *Türkiye'de Beş Yıl*, 9. Basım, (Çeviren: Eşref Bengi Özbilen), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2022.
- SANDRECZKI (SANDRETZKY), Carl (Karl), *Reise von Mossul und durch Kurdistan nach Urmia*, Bd. 1-2, Stuttgart 1857.
- SANDRECZKI, C., *Die Anwesenheit Sr. Königl. Hoheit des Kronprinzen von Preussen in Palästina. von einem Süddeutschen*, Berlin 1870.
- SANDWITH, Humphry, *Siege of Kars*, London 1856.
- SAX, Carl, Ritter von, *Skizzen über die Bewohner von Bosnien*, Wien 1864.
- SAYER, Frederic, *Despatches and papers relative to the campaign in Turkey, Asia Minor, and the Crimea, during the war with Russia in 1854, 1855, 1856, illustrated with original plans and drawings, executed at the Topographical branch of the War department, under the superintendence of Colonel Jervis*, London 1857.
- SCHERZER, Charles et Ferdinand Silas, *Province de Sinyrne*, Vienne 1873.
- SCHERZER, Karl von, *Smyrna: Mit besonderer Rücksicht auf die geographischen, Wirthschaftlichen und Intellectuellen verhältnisse von Vorder-Kleinasien*, Wien 1873.
- SCHERZER, Karl von, *Smyrne*, Leipzig 1880.
- SCHICKLER, Fernand, *En Orient*, Paris 1863.
- SCHIFERLE, Joseph, *Zweite Pilgerreise nach Jerusalem und Rotn*, Augsburg 1858.
- SCHLIEMANN, Heinrich von, *Trojan. Altertümer*, Bd. 1-4, Berlin 1874
- SCHMARDA, Ludwig Karl, *Zur Naturgeschichte Ägyptens*, 1 1854.
- SCHNEIDER, E.C.A., *Letters from Broosa Asia Minor*, Pennsylvania 1846.

- SCHNEIDER, F. *Nach Constantinople und Brussa*, Berlin 1855.
- SCHNEIDER, J.A., *Essai d'Album militaire pour l'Armée ottomane*, Paris 1858.
- SCHOLL, Heinrich Freiherr von, *Abriss der Geschichte des Krieges 1840-1841 in Syrien*, Wien, 1866.
- SCHRANZ, J., *Panorama du Bosphore de la Mer Noire jusqu'à la Mer de Marmara*, Constantinople 1850.
- SCHUBER, Maria, *Meine Pilgerreise*, Graz 1850.
- SCHUBERT, Gotthilf Heinrich von, *Reise in das Morgenland*, Bd. 1-3, Erlangen 1840.
- SCHULZ, E.W., *Reise in das Gelobte Land im Jahr 1851*, Mülheim/Ruhr, 1852.
- SCHWARZ, Joseph, *Dar Heilige Land*, Frankfurt am Main 1852.
- SCHWARZENBERG, Friedrich, Fürst von, *Reise in der Levante, ...*, 1837.
- SCHWEIGER-LERCHENFELD, Arnaud von, *Unter dem Halbmonde*, Jena, 1876.
- SCOTT, Charles Rochfort, *Rambles in Egypt and Candia*, v.1-2, London 1837.
- SCRIVE, G., *Relation médico-chirurgicale del la campagne d'Orient du 31 mars 1854, occupation de Gallipoli, au 6 juillet 1856, évacuation de la Crimée*, Paris 1857.
- SEIFF, Friedrich Julius, *Reisen in der asiatischen Türkei*, Leipzig 1875.
- SENIOR, Nassau William, *A Journal Kept in Turkey and Greece in the Autumm of 1857 And the Beginning of 1858*, London 1859.
- SENIOR, Nassau William, *Conversations and Journal in Egypt and Malta*, London 1882.
- SENIOR, Nassau William, *La Turquie contemporaine*, Paris 1861.
- SHOBERL, Frederic (ed.), *The world in miniature*, London 1821-1825.
- SIEVERS, "Reisen in Hocharmanien", *Petermanns Geographische Mitteilungen*, Gotha, XXI-XXII, 1875-1876.
- SIMONDE DE SISMONDI, J.C.L., "On the present Russian war with Turkey", *Oriental Herald*, XXI, 1829, pp. 283-291.
- SKENE, James Henry, *The Danubian Principalities: the Frontier Lands of the Christian and the Turks*, 3. ed., v. 1-2, London 1854.
- SKENE, James Henry, *The Frontier Lands of the Christian and the Turk: Comprising Travels in the Regions of the Lower Danube, in 1850 and 1851*, v. 1-2, London 1853.
- SLADE, Adolphus, *Turkey, Greece and Malta*, v. 1-2, London 1837.
- SLADE, Sir Adolphus (Müşavir Paşa), *A Records of Travels in Turkey-Greece and of a Cruise in the Black Sea with Capitan Pasha in the years 1829, 1830, and 1831*, v. 1-2, Philedelphia 1833; London 1832, 1833.
- SLADE, Sir Adolphus, *Turkey and Crimean War*, London 1867.
- SLADE, Adolphus, *Kapdan Paşa*, İstanbul, (Çeviren: Osman Öndes) Boğaziçi Yayınları, 1973, 311 s.
- SLADE, S. Adolphus Tuğamr. (Müşavir Paşa), *Türkiye ve Kırım Harbi*, (Çeviren: Ali Rıza Seyfi) İstanbul, 1943, 261 s.

- SLADE, Sir Adolphus, Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları, (Çeviren ve Hazırlayan: Candan Badem), İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, 496 s.
- SMITH, Albert, *A Month at Constantinople*, London 1850.
- SMITH, Alfred Charles, *The Attractions of the Nile and its Banks*, London 1868.
- SMITH, W. Warrington, *A Year with the Turks or Sketches of Travel in the European and Asiatic dominations of the Sultan*, London 1854.
- SNEYD, H., "The Koran versus Turkish Reform", *Fraser's Magazine*, XIV, 1876, pp.72-84.
- SOUTHGATE, Horatio, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, New York 1840; London 1840.
- SOUTHGATE, Horatio, *The Cross above the Crescent, A Romance of Constantinople*, Philadelphia 1878.
- SPENCER, Edmund, *Travels in European Turkey in 1850*, 2 vol., London, 1851.
- SPRATT, L., *Travels in Lycia*, v. 1-2, London 1847.
- SPRATT, T.A.B., *On the Coalbearing Deposits near Ereğli*, London, 1877.
- ST. CLAIR, S.G.B., *A Residence in Bulgaria*, London 1869.
- ST. JOHN, James Augustus, *Egypt, and Mohammed Ali, or, Travels in the Valley of the Nile*, v. 1-2, London 1834. *Stambul und das moderne Türkentum*, Bd. 1-2, Leipzig 1877.
- STAMBOLSKİ, Hristo, *Yemen'de Bir Bulgar Hekim (1877-1978)*, (Çeviren: Hüseyin Mevsim), İstanbul, Yeditepe Yayınları, 2020, 184 s.
- STANGL, Chrysostomus, *Reisebilder aus Aegypten, Palestina und Constantinople*, Freiburg 1872.
- STANLEY, Arthur Penrhyn, *Scenes of the Desert*, London 1863.
- STANLEY, Arthur Penrhyn, *Sinai and Palestine*, London 1856.
- STANLEY, Lane Pole, *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları*, (Çeviren: Can Yücel) Ankara, İş Bankası Yayınları, 1959.
- STANLEY, Lane Pole, *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları*, (Çeviren: Can Yücel) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- STEPHENS, John Lloyd, *Incidents of Travel in Greece, 1* 1845.
- STEPHENS, John Llyod, *Incidents of Travel in Egypt*, Oklahoma 1970.
- STILLMAN, William J., *The Cretian Insurrection of 1866-1867-1868*, New York 1874
- ..STILLM. AN, William James, *Herzegovina and the Late Uprising*, London 1877.
- STOCQUELER, J.H., *Fifteen Months' Pilgrimage tthrough untrodden tracts of Khuzistan and Persia, in a journey from India to England, through parts of Turkish Arabia, Persia, Armenia, Russia, and Germany*, London 1832.
- STOLPE, C., *Texte zwi Plan von Constantinople*, Constantinople 1863.
- STOLZ, Alban, *Besuch bei Sem, Chatn und Japhet*, Freiburg 1857.
- Storia della Turchia Opera Perlo Svolgimento dei Tempi Anuali*, Napoli 1865.

- STRATFORD DE REDCLIFFE, "Turkey", *Nineteenth Century*, 1, London, 1877, pp. 707-752.
- STRATIMIROVIC, Djordje (George) von, *Die Reformen in der Türkei*, Wien, 1856.
- STUART, *Journal of a Residence in Turkey*, London 1854.
- SUGNY, M. Edouard Servan de, *la Muse ou chefs-d'œuvre de la poésie Turque*, 2. ed., Paris 1855.
- SUTER, Henry (Heinrich), "Notes on a Journey", *JRGS*, X, 1840.
- SYNVET, A., *Les grecs de l'Empire Ottoman*, İstanbul 1878.
- SYNVET, A., *Traité de géographie générale de l'Empire Ottoman*, İstanbul 1872.
- ŞENİ, Nora, *Marie ve Marie Konstantiniye'de Bir Mensim 1856-1858*, (Çeviren: Şirin Tekeli), İstanbul, İletişim Yayınları, 1999.
- TAITBOUT, de Marigny Chev., *Three Voyages in the Black Sea to the Coast of Circussia*, London 1837.
- TCHIHATCHEF, P. de, "L'Asie Mineure", *Revue des deux mondes*, VI, 1850, pp. 706-32, 840-63.
- TCHIHATCHEF, P. de, *Letters sur la Turquie*, Brüksel-Leipzig, 1859.
- TCHIHATCHEF, Pierre de, *Asie Mineure. Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée*, Paris 1856; v. 1-4, Paris 1867; v. 1-3, Paris 1867-1869.
- TCHIHATCHEF, Pierre de, *Italie et Turquie*, Paris 1859.
- TCHIHATCHEF, Pierre de, *Le Bosphore et Constantinople avec Perspectives des Pays Limitrophes*, Paris 1864; Paris 1866; Paris 1877.
- TCHIHATCHEF, Pierre de, "Observations Météorologiques Faites à Constantinople, Trébison de et Kaisaria Pendant les Années 1847-1848-1849", *L'Annuaire Météorologique de la France*, Paris 1852, pp. 283-314.
- TCHIHATCHEF, Pierre de, *Reisen in Klein Asien und Armenien 1847-1863*, Gotha 1867.
- TCHIHATCHEF, Rerre de, *Une Page sur l'Orient*, Paris 1868.
- TCHIHATCHEF, Pierre de, *İstanbul ve Boğazıçı*, (Çeviren. Ali Berktaş), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- TEMPERLEY, H.W.V. and L.M. Penson, *A Century of Diplomatic Blue Books, 1814- 1914* Cambridge 1938.
- TEMPERLEY, H.W.V. and L.M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pin to Salisbury (1792-1902)*, Cambridge 1938.
- TEPLOW, W., *Adrianopol vv 1874, 1877*.
- TEULE, J. les Charles, *Pensées et Notes Critiques*, v. 1-2, Paris 1842.
- TEXIER, Charles et Ph. le Bas, *Asie Mineure*, v. 1-2, Paris 1862- 1863.
- TEXIER, Charles, *Asie Mineure*, v. 1-3, Paris 1839; Paris 1852; v. 1-2, Paris 1862; Paris 1882.

- TEXIER, Charles, "Fontaine Turque à Constantinople", *Revue générale de l'Architecture et des Travaux publics*, I, 1840, cols. 129-133.
- TEXIER, Charles, "Le Bain de Mahomet II à Constantinople comparé aux thermes des Byzantins", *Revue générale de l'Architecture et des Travaux publics*, XVI, 1858, cols. 25-37.
- TEXIER, Charles-Félix-Marie and R.P. Pullan, *Byzantine Architecture*, London 1864.
- TEXIER, Charles-Félix-Marie, *Description de l'Asie Mineure*, v. 1-84, Paris 1839; v. 1-5, Paris 1839-1849.
- THIELMANN, Max Franz Guido Frh (Baron) von, *Journey in the Caucasus Persia and Turkey in Asia*, v.1-2, London 1875.
- THIELMANN, Max Franz Guido Frh (Baron) von, *Streifzüge in Kaukasus, in Persien und in der asiatischen Türkei*, Leipzig 1875, Nürnberg, 1979.
- THIELEN, E.g.M.F., *Die europäische Türkei*, Wien, 1828.
- THIELEN, E.g.M.F., *Der türkische Dolmetsch für deutsche Zeitungsleser und Reisende nach der Levant*, Wien 1828.
- THOMSON, William A. MacClure, *The Land and the Book*, London 1872.
- THUILLIER, *Carte du nord de la Syrie, sous la direction de E.G. Rey*, Paris, 1855.
- TIETZ, Fr. v., *Erinnerungsskizzen aus Russland, der Türkei 1833 und 1834*, Hamburg/Leipzig 1836.
- TIMONI, Alexandre, "Le Turbé, chapelle sépulcrale du sultan Mahmoud II, à Constantinople", *Revue d'Orient de l'Algérie et des Colonies*, III, 1848, pp. 137-140.
- TISCHENDORF, Konstantin v., *Reise in den Orient*, Leipzig 1846.
- TISCHENDORF, Paul Anders von, *Das Lehnswesen in den Mosleinschen Stariten, Insbesondere im Osmanischen Reich, mit dem Gesetzbuch der Lehen unter Sultan Ahmed I.*, Leipzig 1872.
- TOBLER, Titus, *Denkblätter aus Jerusalem*, St. Gallen/Konstanz 1853.
- TOBLER, Titus, *Namreth in Palästina*, Berlin 1868.
- TOBLER, Titus, *Topographie von Jerusalem*, Bd. 1-2, Berlin 1853.
- TOTT, Baron De, *Türkler: 18. YY'da Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1976.
- TOTT, Baron De, *Türkler: Türkler ve Tatarlara Dair Hatıralar*, (Çeviren: Reşat Uzmen), İstanbul, Elips Yayınları, 2004.
- TOULA, Franz, *Eine geologische Reise in den westlichen Balkan*, Wien 1876.
- TOWNSEND, Sir Charles V. F., *Mezopotamya Seferim 1915-1916*, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 20212.
- TOZER, Henry Fanshawe, *Researches in the Highlands of Turkey*, v. I -2 London 1869.
- TRANT, T. Abercromby, *Narrative of a Journey Through Greece in 1830*, London, 1830.
- TRISTRAM, Henry Baker, *The Land of Israel*, London 1865.

- TUPETZ, T., "Der Türkenfeldzug von 1739 und der Friede zu Belgrad", *Historische Zeitschrift*, XL, 1878, S. 1-51.
- "Turkey, Egypt and the Eastern Question" *Fraser's Magazine*, XIII, 1875, pp. 1-13.
- UBICINI, Jean Henri Abdolonym, *La Turquie 1850*, Paris, Tarihsiz.
- UBICINI, Jean Henri Abdolonym, *Lettres Sur La Turquie*, Paris, Chez Guillaumin, Libraire Rue Richieu 14, 1851.
- UBICINI, Jean Henri Abdolonym, *La Question d'Orient devant l'Europe*, Paris, 1854.
- UBICINI, Jean-Henri Abdolonyme, *La Turquie Actuelle*, Paris 1855.
- UBICINI, Jean Henri Abdolonym, *Etudes Historiques sur les Population Cretiens de la Turquie d'Europe*, Paris, 1867.
- UBICINI, Jean Henri Abdolonym, *L'Etat Present de l'Empire Ottoman*, Paris, 1876.
- UBICINI, Jean Henri Abdolonym, *Etat Present de l'Empire Ottoman*, Paris, 1876.
- UBICINI, Jean Henri Abdolonym, *La constitution ottomane du 7 Zilhidjé 1293 (23 Décembre 1876) expliquée et annotée*, Paris, 1877.
- UBICINI, Jean-Henri Abdolonyme, *El Tanzimat organizacion de la Turquia actual*, Madrid 1854.
- UBİCİNİ, H. A., *Türkiye 1850*, (Cemal Karaağaçlı), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.
- UBİCİNİ, Henri-Abdolonyme, *Provinces danubiennes et Roumaines*, Paris 1856.
- UBİCİNİ, J.H.A., *1855'de Türkiye*, (Çeviren: Ayda Düz), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1977.
- UBİCİNİ, H.A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, (Çeviren: Cemal Aydın), İstanbul, Timaş Yayınları, 1998.
- Une Réforme praticable en Turquie*, Athens, Imprimerie d'André Coromélas, 1853.
- UNGER, Franz Robert, *Die Insel Cypern*, Wien 1865.
- UNGEWITTER, F.H., *Die Türkei in der Gegenwart, Zukunft, und Vergangenheit, oder ausführliche geographisch-, ethnographisch-, statistisch-, historische Darstellung des türkischen Reiches*, Erlangen 1854.
- UPHAM, Edward, *History of the Ottoman Empire from its Establishment till year 1829*, v. 1-2, Edinburgh 1829.
- URQUHART, David, *La Turquie*, Paris 1836.
- URQUHART, David, *The Lebanon*, v. 1-2, London 1860.
- URQUHART, David, *The Spirit of the East or, Pictures of Eastern Travel*, 2. ed., v. 1- 2, London 1838; Bd. 1-2, Stuttgart/Tübingen 1839.
- URQUHART, David, *Turkey and its Resources: Its Municipal Organization, Prospects of English Commerce in the East, and free Trade*, London 1833; Paris 1836; Paris 1837.
- "Über Communicationsmittel in der Asiatischen Türkei" *Österreichische Monatschrift für den Orient*, Nr. III, 1877, S. 56-7.

- VALBERT, G., "La guerre russo-turque en 1828 et en 1877", *Revue des deux Mondes*, 3e période, XXIV, 1877, pp. 212-222.
- VALMY, *Turquie et l'Europe en 1867*, Paris 1867.
- VALON, A. de, "La Turquie sous Abdul-Medjid: (2) Constantinople, le sultan, la société en 1845", *Revue des deux mondes*, XII, 1845, pp. 177-214.
- VALON, A. de, "La Turquie sous Abdul-Medjid: (3) le Danube, les lazarets et la question des quarantaines", *Revue des deux mondes*, XII, 1845, pp. 776-811.
- VALON, A. de, "Les turcs et les grecs depuis cinquante ans", *Revue de l'Orient*, VII, 1845, pp. 67-86, 169-189.
- VAMBERY, Arminius, *Travels in Central Asia*, New York 1865; Paris 1874.
- VAMBERY, Arminius, *The Story of my Struggles: the Memoirs of Ariminius Vambéry*, v. 1-2, London 1904.
- VAN DER VELDE, C.W.M., *Reise durch Syrien unä Palästina*, Leipzig 1855.
- VERE, Aubrey de, *Picturesque Sketches of Greece and Turke y*, v. 1-2, London, 1850.
- VERHAEGHE DE NAEYER, Léon, *Les lois nouvelles de la Turquie 1861-1871*, Bruxelles 1872.
- VERHAEGHE DE NAEYER, Léon, *Voyage en Orient, 1862-1863*, Paris/Bruxelles 1865.
- VIDAL, Don Francisco de Paulo, *Historia Contemporanen del Imperio Ottomano*, v. 1-2, Madrid 1854.
- VIMERCATÌ, L., *Constantinople et l'Egypte*, Paris, 1856.
- VINCKE-OLBENDORF, Karl Friedrich Ludwig, Frh. Von, *Das nördliche Kleinasien bis Angora*, Berlin 1854.
- VIQUESNEL, Auguste, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, v. 1-2, Paris 1868.
- VISCONTI, *Diario di un viaggio in Arabia Petrea*, Roma, 1872.
- VOGUE, Eugene Melchior de, *Syrie, Palestine, Mont Athos Voyage aux Pays du Passé*, Paris 1876.
- VRONCENKO (WRONTSCHENKO), Michail Pavkovic, *Kleinasieii*, St. Petersburg 1838.
- WACHENHUSEN, Hans, *Ein Besuch iin türkischen Lager*, Leipzig 1855.
- WACHENHUSEN, Hans, *Vom armen äg. Mann. Mein Fellableben*, Bd. 1-2, Berlin 1871.
- WADDINGTON, W.H., *Voyage en Asie-Mineure au point de vue nunismatique*, Paris 1853.
- WADDINGTON, George, *Journal of Visit to Some Part of Eithiopia*, Adamant Media Corporation, London, 2002.
- WAGHORN, Thomas, *Egypt as it is in 1837*, London 1837.
- WAGHORN, Thomas, *Egypt 1838*, London 1838.
- WAGNER, Moritz, *Reise nach Persien und dem Lande der Kurden*, Bd. 1-2, Leipzig 1852.
- WALKER, E., *Constantinople, taken from the heights above Scutari*, London 1854.

- WALKER, Mary Adelaide, *Through Macedonia to the Albanian Lakes*, London 1864.
- WALSH, R., *Narrative of a Journey from Constantinople to England*, 3. ed. London 1829.
- WALSH, Robert, *A Residence at Constantinople During a Period Including the Commencement, Progress and Termination of the Greek and Turkish Revolution*, v. 1-2, London 1838.
- WALSH, Robert, *Constantinople and the Scenery of seven Churches of Asia Minor, Illustrated in a Series of drawings by Thomas Allom*, v. 1-2, London 1840.
- WALSH, Robert, *Reise von Konstantinopel durch Rumelien, das Balkangebirge, Bulgarien, die Walachei, Siebenbürgen und Ungarn*, Bd. 1-2, Dresden-Leipzig 1828.
- WAMSH, R., *Voyage en Turquie et à Constantinople*, Paris 1828.
- WARBURTON, Bartholomew Eliot George, *The Crescent and the Cross*, v. 1-2, London 1845.
- WARNER, Charles Dudley, *In the Levant*, Cambridge 1893.
- WARREN, Sir Charles and Wilson, *The Recovery of Jerusalem*, New York 1871.
- WARSBURG, Alexander, Frh. Von, *Ein Sommer im Orient*, Wien 1869.
- WASHBURN, George, *Fifty Years in Constantinople, cıM Recollections of Robert College*, Boston, New York 1909.
- WATSON, James, *Souvenir of a Tour in Egypt, Palestine in the Spring of 1877*, Glasgow 1877.
- WEBSTER, James, *Travels Through the Crimea; Turkey and Egypt performed during the years 1825-1828*, v. 1-2, London 1830.
- WEDEWER, Hermann von, *Eine Reise nach dem Orient*, Regensburg 1877.
- WELLSTED, James Raymond, *Travels to the Cities of the Caliphs*, London 1840.
- WERNE, Ferdinand, *Africa in Wanderings*, London 1852.
- WERNER, Franz von (Murad Efendi), *Die Tragödie Selim III.*, Leipzig, 1872.
- WERNER, Franz von (Murad Efendi), *Türkische Skizzen*, Bd. 1-2, Leipzig 1877; 2. Aufl., Bd. 1-2, Leipzig 1878.
- WHEELER, Crosby H., *Ten Years in the Euphrates*, Boston 1868.
- WHITE, Charles, *Three Years in Constantinople*, v. 1-3, London 1845- Stuttgart 1846.
- WILKINSON, John Gardner, *Modern Egypt and Thebes*, v. 1-2, London 1843
- WILKINSON, John Gardner, *A Handbook for Travellers in Egypt*, London 1847.
- WILSON, Sir Charles William, *The Recovery of Jerusalem*, New York 1871.
- WIMMER, G.A., *Neuestes Gemälde der europäischen Türkei und Griechenlands*, Wien 1833.
- WINES, Enoch, *Two Years and a Half in the Navy of Journal of a Cruise in the Mediterranean and Levant 1829-31*, Philadelphia 1832.
- WISE, H. Augustus, *Scampavias from Gibel Tank to Stamboul*, New York 1857.
- WITTMAN, Dr. William, *Osmanlıya Yolculuk 1799-1800-1801*, (Türk Ordusu ve İngiliz Askeri Heyeti İle Birlikte Küçük Asya, Suriye ve Çöl Yoluyla Mısır'a Yolculuk), (Belkıs Dışbudak) Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2011, 290 s.

- WOESTYNE, Ivan de, *Voyage au Pays des Bachi-Boujoucks*, Paris 1876.
WOLFF, *History of the Suez Canal*, London 1876.
WOLFF, Philipp, *Jerusalem. Nach eigener Anschauung*, Leipzig 1857.
WÜSTENFELD, Ferdinand, *Die von Medina Auslaufendeil Hauptstrassen*, Göttingen, 1862.
WÜSTENFELD, Ferdinand, *Die Chroniken der Stadt Mekka*, Leipzig 1858
WUTZER, C.W., *Reise in den Orient Europa's*, Bd. 1-2, Elberfeld 1860.
YRIARTE, Charles, *Bosnie et Herzégovine*, Paris 1876.
ZACHARIAE V. LINGENTHAL, Karl Eduard, *Reise in den Orient 1837 und 1838*,
Heidelberg 1840.
ZIEGLER, Alexander, *Meine Reise im Orient*, Bd. 1-2, ...1855.
ZINKEISEN, Johann Wilhelm, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, Bd. 1-7,
Gotha 18.

ALEKSANDIR KARATODORI PAŞA'NIN SISAM BEYLİĞİ (1885-1895)¹

Samos Governorship of Alexander Karatheodori Pasha (1885-1895)

Merve Cemile Sönmez*

Özet

Aleksandır Karatodori Paşa, 1833'te İstanbul'da doğmuş ve Tercüme Odasında başlayan kariyerini valilik, büyükelçilik, danışma kurulu üyeliği, vilayet müşirliği, müsteşarlık, Anayasa komisyonu üyeliği, hariciye nazırlığı gibi görevlerle sürdürmüş bir Osmanlı bürokratyıdır. Kendisi son derece bilgili, kültürlü, iyi yetişmiş ve etrafı tarafından sevilen ve sayılan bir devlet adamıdır. Başarılarla dolu kariyerinin on yılı Sisam (Samos) adasında beylik (valilik) yaparak geçmiştir. Sisam beyleri genel olarak Ortodoks-Rumlardan atanmaktaydı. Aleksandır Karatodori Paşa'nın 1885'te adaya atanması bölgede ve İstanbul'da bulunan Sisamlılar arasında sevinç gösterileri ile karşılanmıştı. Paşa on yıl boyunca devam eden beyliği süresince adada birçok faaliyette bulunmuştu. Okul, hastane vb. eğitim ve sağlık kurumlarını, telefon-telgraf gibi iletişim araçlarını hizmete açması, bayındırlık hizmetleri, hukuk ve seçim konularında yeni yasa ve yönetmelikler getirmesi bu faaliyetlerinden bazılarıdır. Karatodori Paşa döneminde Sisam adası her yönden değişip gelişmişti. Bu çalışmada, Osmanlı arşivi belgeleri ve Osmanlı basınına göre Aleksandır Karatodori Paşa'nın Sisam adasında yaptığı faaliyetler, yenilikler ve adada gerçekleştirdiği değişim incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Aleksandır Karatodori Paşa, Sisam, Samos, Ege, Ada.

¹ Bu makale, 19-20 Ekim 2017 tarihleri arasında Türk Tarih Kurumu tarafından düzenlenen "Uluslararası Ege Adaları Sempozyumu"nda tarafımda sunulmuş olan bildirinin düzenlenmiş halidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, mervekeyvanoglu@gmail.com ORCID: 0000-0002-4189-6478

Abstract

Aleksandır Karatodori Pasha was an Ottoman bureaucrat who was born in 1833 in İstanbul and was assigned firstly in chamber of translation and then he also appointed as governor, ambassador, advisory board member, müşir, counselor, constitution board member and foreign minister. He was a wise, sophisticated, well-educated and respected statesman. Ten years of his successful career passed as bey (governor) in Sisam (Samos) island. Sisam beys were generally appointed from among Orthodox-Greeks. Aleksandır Karatodori Pasha's appointment to the island in 1885 was welcomed happily by the islanders who were living in İstanbul and in Sisam. Pasha engaged in a lot of activities in ten years in the island such as founding institutions like school, hospital and instruments as phone, telegraph, making public works, providing new laws and regulations about legal system and elections. Sisam Island changed and developed in his time. In this study, Aleksandır Karatodori Pasha's activities and reforms are examined according to Ottoman archival documents and Ottoman press.

Keywords: Aleksandır Karatodori Pasha, Sisam, Samos, Aegean Sea, Island.

Sisam adası² Darboğaz'da, Türkiye sahillerine iki kilometreden yakın bir uzaklıkta bulunmaktadır. Antik çağdaki ismi "Samos" olan Sisam adası, 476 kilometre kareden oluşmaktadır.³ Ege denizinin güneydoğusunda bulunan ada, bu bölgede bulunan dördüncü büyük adadır. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine geçinceye kadar adada çeşitli idareler kurulmuş, birçok medeniyet burada yaşamış ve ada 1479 yılında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilmişti. Yıllar boyunca tarım ürünleri ile ticaretini geliştirmiş ve ekonomik yönden gelişmeler sağlanmışsa da, bazı korsan saldırıları, Rus işgali (1771-1774) ve Yunan isyanı sırasında adada bazı karışıklıklar yaşanmıştı.⁴ Sisam adasında yaşayanların neredeyse tamamı Yunan isyanına katılmış, öncesinde ve sırasında isyana ve isyancılara birçok destekte bulunmuşlardı.⁵ İsyân sırasındaki yoğun faaliyetlerinden dolayı Avrupalı

² Ek-1: Sisam Adası haritası (BOA, HRT.H, 714)

³ Sırrı Erinç ve Talip Yücel, *Ege Denizi-Türkiye ile Komşu Ege Adaları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1978, s. 73.

⁴ Evangelia Balta, "Sisam", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 37, s. 272-273.

⁵ Ali Fuat Örenç, *Yakın Dönem Tarihimizde Sisam Adası (1821-1923)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1995, s. 27; Sırrı Erinç ve Talip Yücel, *a.g.e.*, s. 77.

devletlerin Yunan sorunundaki yardımıyla da Sisam adasının muhtariyet süreci başlamıştı.⁶ Sisam adası 1832 yılının sonlarında “*Eyâlet-i Mümtâze*” statüsüne geçirilerek özerklik kazanmıştı. Sisam’ın özerkliğini sağlayan “*Sisam İmtiyaz Fermanı*”na göre, ada için genel af ilan edilmiş, adanın iç idaresi de seçimle belirlenecek bir meclise bırakılmıştı. Meclisin başkanlığını ise Rum-Ortodoks mezhebinden bir “Bey” yapacaktı. Ada dış işlerinde Osmanlı Devleti’ne bağlı olduğundan dolayı Osmanlı Devleti’nin diğer devletlerle yaptığı anlaşmalar adada da geçerli olacaktı. Sisam’da asker bulundurulmayacak ve ada Osmanlı Devleti’ne yıllık 400.000 kuruş vergi verecekti. Bu ferman adada hoş karşılanmayıp tepkiler başlayınca Osmanlı Devleti adayı abluka altına aldıktan sonra ferman kabul ettirilmiş ve adada asker bulundurulmaya başlamıştı.⁷

Aleksandır Karatodori Paşa, Sisam’ın dikkate değer valilerinden biriydi. Sisam konusunda Osmanlı basını ve arşivlerinde (özellikle Sisam İmtiyaz Fermanından sonra) ada yöneticisi genellikle “bey” olarak geçtiği için bu çalışmada Karatodori Paşa için bey tabiri kullanılmıştır.

Aleksandır Karatodori Paşa’nın adaya gelişi ve adada yaptığı faaliyetlere geçmeden önce kendisi hakkında bazı önemli kişisel ve mesleki bilgilerin verilmesi yerinde olacaktır.⁸ Paşa, 1833 yılında İstanbul’da doğmuş, kariyerine 1852 yılında Tercüme Odasında başlamıştı⁹. Akpınar’a göre ise Tercüme Odasındaki bu görev 1850-1852 yılları arasındaydı.¹⁰ İşe başlamasından iki yıl sonra Paris’e giderek eğitim almış ve yüksek lisans ve doktora çalışmalarını hazırlayarak akademik kariyerini tamamlamıştı.¹¹ 1860 yılında Paris’ten dönen Karatodori Paşa, hayatının bu dönemlerinde imparatorluk bürokrasisini yakından izleme ve kendini geliştirme fırsatı bulmuştu.¹² Yurtdışından döndükten sonra Meclis-i Âli-i Tanzimat Dairesi’nde Tercüme Odasında göreve başlamış, bazı dairelerin ve cemiyetlerin tercüme bölümlerinde çalışmıştı. 1866’da Deniz Ticaret mahkemesi reisiğine atanmış, buradan sonra da 1867’de yeni kurulan “Hristiyan vali müşavirliği” görevine de ilk olarak Aleksandır Karatodori Efendi getirilmişti. Bu dönemlerde Girit vali müşavirliği yapmış, 1868’de Ticaret Nezâreti Müsteşarı

⁶ Ali Fuat Öreñç, *a.g.t.*, s. 54.

⁷ Cevdet Küçük (ed.), *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2001, s. 7.

⁸ Aleksandır Karatodori Paşa’nın sicil dosyası için bkz. Ek-2. BOA, DH.SAİDd., 18/130.

⁹ Peri Efe, “Millet-i Rumdan Bir Münevver: Aleksandros Karatheodoris”, *Toplumsal Tarih*, Sayı: 193, Ocak 2010, s. 84.

¹⁰ Mahmut Akpınar, *Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomatı Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833-1906)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2010, s. 51.

¹¹ Peri Efe, *a.g.m.*, s. 84.

¹² Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 51-52.

olmuştu. Bu görevinden sonra, 1871'de Hâriciye Nezâreti Müsteşarı konumuna gelmişti. 1874 yılında Roma Ortalçisi olan Karatodori Paşa, daha sonra tekrar Hâriciye Nezâreti Müsteşarlığına atanmıştı. Anayasa hazırlama komisyonunda görev aldıktan sonra, 1878 Berlin Kongresine katılan heyette de bulunmuştu. Nâfia Nâzırlığı'ndan sonra Girit Valisi olmuş ve yine bir ilki gerçekleştirerek ilk Hıristiyan Hâriciye Nâzırı olarak atanmıştı. 1879 yılında Hayrettin Paşa hükümeti ile birlikte o da istifasını sunduktan sonra bir süre görevden uzak kalmıştı. Nâfia Nâzırlığı üyesiiken 1885 yılında Sisam Beyi olarak atanmıştı. 1895 tarihinde yeniden Girit Valiliğiyle görevlendirildikten sonra istifa eden Paşa, Mâbeyn-i Hümâyûn Mütercimi konumunda getirilmişti. Bu görevinden sonra Şûrâ-yı Devlet âzâlığında bulunan ve yurtdışındaki bazı merasimlerde Osmanlı Devleti'ni temsil eden Paşa, 73 yaşındayken 1906'da vefat etmişti.¹³

Aleksandır Karatodori Paşa Sisam Adasına Bey olarak atanmadan önce adaya tam anlamıyla bir karışıklık hâkimdi. Adaya ikinci kez Bey olarak atanmış olan Kostaki Adossidis Paşa¹⁴ döneminde adada parti çekişmeleri bulunmakta, genel mecliste muhalefet olarak Yunan taraftarlarına sahip olan parti ve idare meclisinde çoğunluğu elinde bulunduran parti arasında çekişmeler yaşanmaktaydı.¹⁵ Bu çekişmelerden de kaynaklanan huzursuzluk Osmanlı basınına yansımıştı. Sisam genel meclisinin Kostaki Adossidis Paşa'nın istifasını talep ettiği bir telgrafta aynı şekilde Sisam metropoliti¹⁶ Gabriel Efendi'nin de istifası istenmekteydi.¹⁷ Her ne kadar Fener Patrikhanesi konuyu müzakere ederek Gabriel Efendi'nin istifasını veya farklı bir yere atanmasını gerektirecek bir sebep bulamayıp kendisini tekrar Sisam'a gönderdiyse de¹⁸ Kostaki Adossidis Paşa için sonuç farklı olmuştu. Adossidis Paşa'nın azliyle yerine başka birisinin tayinini istirham etmek üzere

¹³ Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 61-180.

¹⁴ Adossidis Paşa Sicill-i Osmani'de şu şekilde tanıtılmıştır: "1233'te doğmuştur. 1254'te Tercüme Odasına girip Atina Sefaretinde katıplıkta bulunmuş ve maslahatgüzarlık etmiştir. 1269'da Ali Paşa'nın İzmir valiliğinde ve sonra Fuat Paşa'nın Yenişehir ordusu kumandanlığında ve 1272'de Ali Paşa'nın Viyana ve Paris kongrelerine memuriyetinde katıplığında bulundu. 1274'te Girit'e, sonra Kudüs'e memur edilmiş, daha sonra Hariciye'de bulunarak bir aralık Sisam kaymakamı olmuştur. 1291 sonlarında bâlâ riütbesiyle hariciye müsteşarı, Receb 1292'de Nâfia Meclisi Reisi ve Mubarem 1294'te dabiliye müsteşarı olub Mubarem 1295'te vezirlikle Sisam beyi ve sonra Girit valisi olub 1304'te ayrılmış, 1313'te vefat eylemiştir. Aslen Anadolu lu olub aileden ilk parlayan kişidir." Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, yay. Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1818-1819.

¹⁵ Ali Fuat Örenç, *a.g.t.*, s. 117.

¹⁶ Metropolit, Ortodoks kilisesinde papazlık bölümlerine ayrılmış olan taşra bölgelerde patrik vekili olarak dini işleri idare eden kişidir.

¹⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, Numara (Bundan sonra nu): 2061, 27 Receb 1302 [12 Mayıs 1885]; *Saadet*, Nu: 145, 11 Ramazan 1302 [24 Haziran 1885]; HR.TO, 528/98, 30 Receb 1302 [15/05/1885]

¹⁸ *Saadet*, Nu: 145, 11 Ramazan 1302 [24 Haziran 1885]; *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2098, 11 Ramazan 1302 [24 Haziran 1885].

Sisam'dan İstanbul'a bir mebus heyetinin geleceği başta yalanlanmışsa da¹⁹, daha sonra bu haberin gerçekliği ortaya çıkmıştı.²⁰ Genel meclisin hazırladığı mazbatayı Bâbiâli'ye takdim etmek için Sisam'dan yola çıkıp 3 Şaban 1302 [18 Mayıs 1885] tarihinde İstanbul'a gelen bu heyet²¹, 4 Şaban 1302 [19 Mayıs 1885] günü Sadrazam ile görüşerek Sisam halkının sıkıntılarından bahsetmişler, sadrazamın konunun Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da görüşüleceği cevabını aldıktan sonra bu cevabı telgraf ile Sisam genel meclisine göndermişlerdi.²² Aynı zamanda dönemin Hâriciye Nâzırı olan Asım Paşa'yı ziyaret ederek kendisinden de yardım istemişlerdi.²³ Sonuç olarak, bu görüşmelerden birkaç gün sonra o dönemde Umur-ı Nâfia Komisyonu azası olan Aleksandır Karatodori Paşa Sisam beyliğine atanmıştı.²⁴

Aleksandır Karatodori Paşa'nın Sisam beyliğine atanması genel olarak memnuniyetle karşılanmıştı.²⁵ O günlerde İstanbul'da bulunan Sisam mebus heyeti Karatodori Paşa'nın ataması haberini duyar duymaz Paşa'nın konağına giderek kendisini tebrik etmişler ve bütün Sisam ahalisinin bu karardan çok memnun olacağını beyan etmişlerdi.²⁶ Aynı heyetin İstanbul'dan ayrılmadan önce isteklerinin kabul olunmasından dolayı Padişah II. Abdülhamid'e giderek teşekkür edecekleri de gazetede yazılmıştı.²⁷ Bu atama kararı aynı zamanda Sisam'a telgraf ile bildirilmiş ve Sisam halkı Padişaha teşekkür etmek için telgraf çekmiş²⁸, Karatodori Paşa'yı da yine telgraf vasıtasıyla tebrik etmişti.²⁹ Bu sıralarda Aleksandır Karatodori Paşa'nın Sisam beyliğinden istifa ettiği yolunda bazı söylentiler çıkmışsa da³⁰, Paşanın 27 Mayıs 1885 tarihinde Bâbiâli'ye giderek Asım Paşa ile görüştüğü ve 28 Mayıs 1885 tarihinde yeni memuriyetine Adanın

¹⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2063, 29 Receb 1302 [14 Mayıs 1885].

²⁰ *Tarîk*, Nu: 413, 2 Şaban 1302 [17 Mayıs 1885].

²¹ *Tarîk*, Nu: 415, 4 Şaban 1302 [19 Mayıs 1885].

²² *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2069, 6 Şaban 1302 [21 Mayıs 1885].

²³ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2071, 9 Şaban 1302 [24 Mayıs 1885].

²⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2072, 10 Şaban 1302 [25 Mayıs 1885]; *Saadet*, Nu: 119, 10 Şaban 1302 [25 Mayıs 1885]; *Tarîk*, Nu: 423, 12 Şaban 1302, [27 Mayıs 1885]; İ.DH. 953/75377, 16/Ş/1302 [31 Mayıs 1885] (Ek-3); Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 154.

²⁵ *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde haber şu şekilde değerlendirilmişti: "Aleksandır Karatodori Paşa hazretleri ilm ve bilm ile mütebassıl ve mütemeyyiz bir zât olub Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniyeye'nin Hâriciye Nazırı gibi âli ve mühim memuriyetlerde bulunarak tecarüb-ü siyasiyeleri dahi tekmil eylemiş olduğundan bu zâtin Sisam gibi bi'n-nisbe meşguliyeti ağı olan bir mahale tabiyetleri Sisamlıların arzularını olan buzur ve rahatsızlık ikmal ve itmam eyleyeceği aşikârdır." Nu: 2073, 11 Şaban 1302 [26 Mayıs 1885].

²⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2073, 11 Şaban 1302 [26 Mayıs 1885].

²⁷ *Saadet*, Nu: 120, 11 Şaban 1302 [26 Mayıs 1885].

²⁸ *Tarîk*, Nu: 423, 12 Şaban 1302 [27 Mayıs 1885]; BOA, İ.MTZ.SM 6/133, 12/Ş/1302. [27 Mayıs 1885]

²⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2074, 12 Şaban 1302 [27 Mayıs 1885]; *Saadet*, Nu: 120, 11 Şaban 1302 [26 Mayıs 1885].

³⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2074, 12 Şaban 1302 [27 Mayıs 1885]; *Saadet*, Nu: 122, 13 Şaban 1302 [28 Mayıs 1885].

halen İstanbul'da bulunmakta olan mebus heyeti ile birlikte yola çıktığı basında yer almaktadır.³¹ Paşa ve heyet belirtilen tarihte Avusturya Lloyd kumpanyasına ait bir vapur ile adaya hareket etmişti.³² İzmir'e vardıklarında oranın memurları tarafından karşılanarak hükümet dairesinde misafir olunmuşlar ve istirahatten sonra yola devam edilmişti.³³ Bu arada Paşa, İzmir'de Vali, Metropolit gibi ileri gelen kişiler ve halk tarafından çok iyi karşılanmış, orada yaşayan Sisamlılar da kendisine birçok iltifatta bulunmuşlardı.³⁴ Sisam'a vardıklarında hem halk hem de memurlar tarafından büyük bir sevinçle kabul olunmuşlardı.³⁵ Aleksandır Karatodori Paşa Sisam'da vapurdan inip rıhtıma çıktığında orada toplanmış olan halk hep bir ağızdan "*Padişahım çok yaşasun! Beyimiz Karatodori Paşa yaşasun!*" diye tekrar tekrar bağırıyorlardı. Genel meclis iki gün iki gece şenlik yapılmasına karar vermişti.³⁶ Paşa ve mebus heyetinin yola ne zaman çıkacakları telgraf ile Sisam'a bildirildiğinden ada halkı tarafından karşılama için çeşitli hazırlıklar yapılacağı daha önce basına yansımıştı.³⁷ Hatta Paşa ve heyet adaya ulaşmadan birkaç gün önce hazırlıklar sürmekteydi.³⁸ Osmanlı basınında görülen bunun gibi haberler, uzun zamandır huzur ve barış beklentisi içinde olan ada halkının ne kadar ümitli olduklarını ve Aleksandır Karatodori Paşa'ya duyulan güveni göstermekteydi.

Aleksandır Karatodori Paşa Sisam'da ilk iş olarak Karlovasi'de genel meclisin toplantısına katılmış, burada bir konuşma yaparak yeni idarenin programını açıklamıştı. Burada toplanan halk tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştı.³⁹ Bu program ve adada yapılan faaliyetler siyasi-hukuki, ekonomik-ticari, sağlık, iletişim-ulaşım ve sosyal yönden incelenmiştir.

Karatodori Paşa döneminde siyasi ve hukuki gelişmeler neredeyse tamamen birlikte yaşanmıştı. Daha önce belirtildiği ve Kostaki Adossidis Paşa döneminde görüldüğü gibi, Karatodori Paşa döneminde de partiler arasındaki mücadele devam etmişti. Aleksandır Paşa döneminde Sisam genel meclisinde iki büyük parti bulunmaktaydı: Hacı Yani Partisi ve muhalefet partisi. Aleksandır Paşa'nın bu partilere eşit bir yaklaşımda bulunmadığı gerekçesiyle şikâyetler⁴⁰ başlayarak kısa süre içinde bu anlaşmazlık çatışmaya dönüşmüştü. Bu çatışmaların görünürdeki sebebi Moratokampo Kasabasında olup Karlova'ya taşınması kabul edilen istinaf

³¹ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2075, 13 Şaban 1302 [28 Mayıs 1885].

³² *Saadet*, Nu: 123, 15 Şaban 1302 [30 Mayıs 1885]; *Tarik*, Nu: 425, 14 Şaban 1302 [29 Mayıs 1885].

³³ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2079, 18 Şaban 1302 [2 Haziran 1885].

³⁴ *Tarik*, Nu: 429, 18 Şaban 1302 [2 Haziran 1885].

³⁵ *Saadet*, Nu: 126, 18 Şaban 1302 [2 Haziran 1885].

³⁶ *Tarik*, Nu: 429, 18 Şaban 1302 [2 Haziran 1885].

³⁷ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2077, 15 Şaban 1302 [30 Mayıs 1885].

³⁸ *Saadet*, Nu: 122, 13 Şaban 1302 [28 Mayıs 1885].

³⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2098, 11 Ramazan 1302 [24 Haziran 1885].

⁴⁰ Ali Fuat Öreñç, *a.g.t.*, s. 119. (BOA, SI, Nu: 136, lef 1-2'den naklen)

mahkemesinin gidişinin halk tarafından silah zoruyla engellenmesi olsa da, asıl neden Moratokampo kasabasında muhalif partililerin çoğunlukta bulunması ve buna istinaden taşınma kararı almalarıydı.⁴¹ Mahkemenin taşınması konusu genel mecliste görüşülerek bir yıl Moratokampo'da bir yıl Karlova'da toplanmasına karar verilmişti.⁴² Bu dönemde mahkeme nakli ile ilgili zorluklar Sisam nâhiye müdürleri tarafından İstanbul'a bildirilmişti.⁴³ Silah zoruyla engelleme olayı da bu ilk taşınma esnasında çıkmıştı. Bu dönemde partilerin birbirleriyle olan mücadeleleri ve idareye müdahale etme çabaları Karatodori Paşa'yı rahatsız etmiş, bu durumu İstanbul'a bildirerek adadaki askerlerin bu gibi olaylarda kullanılma yetkisinin kendisine verilmesini talep etmişti.⁴⁴ Fakat bu talep adada bulunan askerlerin azlığı ve problemin çözümünde kuvvet kullanılmaması gerektiği ileri sürülerek reddedilmişti.⁴⁵

Olayların büyüyerek isyana yaklaşılması üzerine o dönemde Girit'te bulunan Mahmud ve Ratib Paşaların Sisam'a uğrayarak problemin çözümü için incelemeler yapmalarına karar verilmişti.⁴⁶ Girit'teki olayları yatıştırmakla görevli olan paşalar, mahkeme probleminin çözümü ve çatışmaların sonlandırılması için Sisam'a gitmişlerdi.⁴⁷ Sonuç olarak gereken tahkikler yapılmış ve bir mahkemenin bir kazadan diğer kazaya nakli hakkındaki karar kabul edilmişti⁴⁸ yani bidâyet mahkemesinin Karlova'ya nakledilmesi gerçekleşmişti.⁴⁹ Daha sonra görevli paşalar İstanbul'a geri dönmüşlerdi.⁵⁰ Ancak çok geçmeden, yaklaşık bir yıl içinde "seyyar mahkeme" problemi yeniden ortaya çıkmıştı. Sisam'ın önde gelenleri⁵¹, meclis belediye üyeleri ve nâhiye müdürleri⁵² Bâbiâli'ye mahkeme meselesi için yazmışlardı. Bâbiâli ise bu karara uyulmazsa mahkemeyi tamamen feshedeceğini bildirince⁵³ olaylar durulmuştu.

⁴¹ Ali Fuat Öreñç, *a.g.t.*, s. 119. ((BOA, Sİ, Nu: 337;138;140-142;144; MVM. Nu: 22/48; Y-A Res. 38/34; BOA, Y.MTV. 35/85'den naklen)

⁴² BOA, Y.MTV, 35/85, 6/S/1306]; Ali Fuat Öreñç, *a.g.t.*, s. 175; Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 156.

⁴³ BOA, HR.TO, 531/18, 18/07/1887.

⁴⁴ Ali Fuat Öreñç, *a.g.t.*, s. 120. 12 Ekim 1888]

⁴⁵ Ali Fuat Öreñç, *a.g.t.*, s. 120. (BOA, Sİ, Nu: 137, 138'den naklen)

⁴⁶ BOA, Y.A.HUS, 205/19, 12/Za/1304 [2 Ağustos 1887]; İ.MTZ.SM, 6/138, 7/Za/1304 [28 Temmuz 1887]; İ.MTZ.SM, 6/139, 12/Za/1304 [2 Ağustos 1887]; Ali Fuat Öreñç, *a.g.t.*, s. 120; Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 156.

⁴⁷ BOA, İ.MTZ.GR, 19/667, 14/Za/1304 [4 Ağustos 1887]; *Tarik*, Nu: 1205, 13 Zilkade 1304 [3 Ağustos 1887].

⁴⁸ *Tarik*, Nu: 1220, 28/Za/1304 [18 Ağustos 1887]

⁴⁹ Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 156.

⁵⁰ BOA, İ.MTZ.SM, 6/140, 27/Za/1304 [17 Ağustos 1887]; İ.MTZ.SM, 6/141, 28/Za/1304 [18 Ağustos 1887]; A.} MTZ.SM, 1/40, 29/Za/1304 [19 Ağustos 1887]; Y.A.HUS, 205/84, 29/Za/1304 [19 Ağustos 1887]; *Tarik*, Nu: 1223, 1/Z/1304 [21 Ağustos 1887].

⁵¹ BOA, HR.TO, 532/19, 2/M/1306 [8/9/1888]; BOA, HR.TO, 532/39, 6/Ra/1306 [10/11/1888.]

⁵² BOA, HR.TO, 532/32, 20/S/1306 [26 Ekim 1888]; BOA, HR.TO, 532/33, 21/S/1306 [27 Ekim 1888]; BOA, HR.TO, 532/38, 13/S/1306 [19 Ekim 1888].

⁵³ Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 157 (BOA, İ.MTZ.SM, 6/145, 8/C/1306'dan naklen)

Siyasi ve hukuki meselelerin birlikte yaşandığı daha önce belirtilmişti. Sisam'da bidâyet mahkemesinin taşınması mevzusunun yanında daha çok siyaseti ilgilendiren bir konu da seçim usulü konusuydu. Adada seçimlerin her yıl yapılıyor olması Karatodori Paşa'yı sıkıntıya sokarak işleri güçleştiriyordu⁵⁴. Paşa, siyasi partilerin yönetime karşı müdahalelerini azaltmak ve merkezi otoriteyi güçlendirmek için Bâbîâlî'den seçimlerin iki yılda bir yapılmasını talep etmişti.⁵⁵ O dönemki nizamnâmenin yeterli olduğu düşünülerek⁵⁶ Paşanın talebi Bâbîâlî tarafından reddedilmişti.⁵⁷ Ancak Sisam adasında yapılacak seçimlerde Seçim Nizamnâmesindeki meclis üyeliği seçimi maddesine dokunulmaması şartıyla yeni layihâ (*Usul-i Cedide-i İntihâbiye Layihâsı*) tecrübe edilmek üzere iki sene müddetle geçici olarak yürürlüğe konmuştu.⁵⁸ Bu açılardan bakıldığında, adada siyasi-hukuki açıdan birçok yeniliğe gidildiği görülmektedir. Aleksandır Karatodori Paşa daha çok partililerin çatışmasını ve adada merkezi otoritenin artırılmasını sağlamak için uğraşmış, kendinden önceki beylere göre bir nebze daha huzuru ve barışı sağlamakta başarılı olmuştu. Ancak Paşa daha çok devlet yanlısı bir profil çizdiği için muhalifler tarafından kimi zaman şikâyet edilmişti.

Aleksandır Karatodori Paşa'nın Sisam'da ekonomi-ticaret yönünden yaptığı faaliyetlere bakıldığında yine bazı düzenlemelerle karşılaşmaktadır. Öncelikle 1306 [1887] yılında, Sisam adasına sürülen mecdi çeyreklerin eksik veya sahte çıkmasından dolayı gerekli tedbirler alınmış ve sürümünün ve kullanılmasının yasaklanması için uğraşılmıştı.⁵⁹ Ayrıca, Karatodori Paşa tarafından hazırlanan bir kararnameye göre, Sisam'a ithal edilen tütünden yüzde altı olarak alınmakta olan vergi, her kıyyeden dört kuruş olarak alınmaya başlanacaktı. O zamana kadar Osmanlı Devleti'nden gönderilen Avrupa mallarından hiçbir vergi alınmıyorsa da artık bu mallardan yüzde üç olarak vergi alınacağı gibi tütünden alınan vergi de her kıyyede 20 kuruş olarak alınacaktı. Bu kararın en güzel yanı, tütünden ve Avrupa mallarından alınacak yeni vergi gelirinin maarif-i umumiye yani eğitim bütçesine aktarılmasıydı.⁶⁰ Avrupalı devletlerin bu duruma tepkisi gecikmemişti. Avrupa mallarından yüzde üç vergi alınmasına İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Felemenk sefaretleri itiraz etmişlerdi.⁶¹

⁵⁴ Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 157 (BOA, Y.MTV, 38/72, 18/Ş/1306'dan naklen)

⁵⁵ BOA, ŞD, 2347/40, 12/Ca/1306 [14 Ocak 1889]; Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 157 (BOA, İ.MTZ.SM, 6/146, 13/N/1306'dan naklen)

⁵⁶ Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 157.

⁵⁷ BOA, ŞD, 2541/33, 24/B/1306 [26 Mart 1889].

⁵⁸ BOA, MV, 40/16, 9/C/1306 [10 Şubat 1889]; BOA, MV, 41/56, 24/B/1306 [26 Mart 1889].

⁵⁹ BOA, DH.MKT, 1604/82, 11/B/1306 [13 Mart 1889]; BOA, DH.MKT, 1622/55, 9/N/1306 [13 Mart 1889]

⁶⁰ *Zubur*, Nu: 93, 28 Şevval 1307 [17 Haziran 1890].

⁶¹ BOA, HR.TH, 113/68, 15/Ra/1309 [19 Ekim 1891]

Bu dönem ekonomiye yapılan bir katkı da, Sisam genel meclisinin halkın borç açığını kapatmak için hükümet sandığına borçlu olan kimseler konusunda bir nizamname hazırlanmasıydı. Bu düzenlemeye göre, hükümet sandığına borcu olan kişiler hükümet memuriyetine kabul olunmayacaklar ve memur olup da borçlu olanlar üç aya kadar borçlarını kapatmazlarsa memuriyetlerinden çıkarılacaklardı.⁶² Ayrıca, Sisam adası gümrük tezkirelerine diğer iskelelerde itibar edilmemesi ancak diğer iskelelerin tezkirelerinin Sisam'da kabul edilmesi gümrük vâridâtını aksatmış⁶³, buna yönelik de bir düzenleme yapılmıştı. Karatodori Paşa döneminde Sisam adası gümrük tezkiresi diğer iskelelerce kabul edilmeye başlanmıştı⁶⁴. Ekonomi konusunda genel olarak bir sıkıntı yaşanmamaktaydı. Örneğin 1306 [1887-88] bütçesine bakıldığında, vâridât 3.011.622 kuruş, masraflar 3.011.452 kuruştur ve 170 kuruş fazla gelir elde edilmişti.⁶⁵ 1312 [1894-95] yılında ise vâridât 2.994.925 kuruş, masraflar ise 1.944.020 kuruştur⁶⁶. Buna göre, 1.050.905 kuruş gelir sağlanmıştı.

Sisam'da Aleksandır Karatodori Paşa döneminde sağlık konusunda bazı göze çarpan olaylar bulunmaktadır. Örneğin Triyeste'den ve başka yerlerden gelen romun adaya ithali sağlığa zararlı olması nedeniyle yasaklanmış⁶⁷, hileli içeceklerin de aynı şekilde adaya girmesi engellenmişti. Adaya ithal olunması istenen içecekler önce tahlil edilecek, sağlığa zararı olanlara kesinlikle izin verilmeyecekti.⁶⁸ Ayrıca, adadaki köpeklerde kuduz görülüp zaman geçtikçe yayılmaya başlamıştı. Köpekler diğer hayvanları ve insanları ısırıyorlar, hastalık küçükbaş hayvanlara dahi bulaşmıştı. Bir kuduz köpek öldürene hükümet tarafından otuz kuruş mükâfat olunacağı bildirilmiş, hastalığa karşı bu şekilde bir önlem alınmaya çalışılmıştı.⁶⁹ Sağlık konusunda yönetimi en çok uğraştıran problem ise filoksera, yani asma bitiydi⁷⁰. Özellikle Midillinos bölgesinde ortaya çıkmış olan filoksera hastalığına karşı bölgede ne gibi tedbirler alındığının bildirilmesi istenmiş⁷¹, bazı kimyasal ilaçlarla hastalıkla baş edilmeye çalışılmıştı.⁷²

⁶² *Zubur*, Nu: 93, 28 Şevval 1307 [17 Haziran 1890].

⁶³ BOA, MV, 62/55, 6/B/1308 [15 Şubat 1891]

⁶⁴ BOA, MV, 64/44, 20/N/1308 [29 Nisan 1891]

⁶⁵ *Zubur*, Nu: 90, 25 Şevval 1307 [14 Haziran 1890].

⁶⁶ *İkdam*, Nu: 123, 4 Cemaziyelahir 1312 [3 Aralık 1894].

⁶⁷ BOA, DH.MKT, 1477/10, 28/R/1305 [13 Ocak 1888]

⁶⁸ *Tarık*, Nu: 2883, 16 Ocak 1888 [2 Cemaziyelevvel 1305].

⁶⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, Nu: 2317, 4 Cemaziyelevvel 1303 [10 Mart 1886].

⁷⁰ Asma biti olarak bilinen filoksera, asma köklerinin suyunu emerek kökleri tamamen kurutan bir zararlıdır. Osmanlı Devleti'nde Filoksera için bkz: Özkan Keskin, "Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğunda Filoksera ile Mücadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, S. 479-505.

⁷¹ BOA, DH.MKT, 1991/54, 30/M/1310 [24 Ağustos 1892]

⁷² BOA, DH.MKT, 2001/85, 22/S/1310 [15 Eylül 1892]

Ancak Midillinos halkı devletin önerdiği ilacı kullanmamış ve vergi vermemek için bazı isyankar hareketlerde bulunmuşlardı. Buna karşılık bölgeye asker sevk edilmişti.⁷³ Sonuç olarak, Midillinos vekilleri, belediye reisi ve üyelerin filoksera için alınan tedbirleri uygulamaları için çalışacaklarını söylemişlerdi.⁷⁴

Ulaşım ve iletişim konusuna gelindiğinde, Sisam adasında ada dâhilinde çalışacak bir demiryolu tesisi imtiyazı talebi arz edildiği görülmektedir.⁷⁵ Adanın iletişimi açısından da bölgede daha önce bulunan telgraf hattının uzatılması yönünde çalışma başlatılmıştı.⁷⁶ Sisam'daki Karlova kasabasına Sisam'ın merkezi konumunda olan Vati kasabasında bulunan devletin hattından bir telgraf hattı çekilmesi talebine karşılık⁷⁷, hattın yapımına hükümet tarafından izin verilmişti.⁷⁸ Bu hattın yapımı mal sandığından karşılanacaktı.⁷⁹ Karlova-Vati telgraf hattının yapımına izin verilmesinin Aleksandır Karatodori Paşa tarafından halka duyurulmasından sonra bazı genel meclis üyeleri hükümete teşekkürlerini bildirmişlerdi.⁸⁰ Ayrıca, Vati ile Midillonos kasabaları arasında telefon hattı da çekilmişti.⁸¹ Sisam ile İzmir arasında mektup postası işletilmekteydi.⁸² Sisam ile Osmanlı Devleti arasındaki posta işlerinin güvene alınması için Posta ve Telgraf Nezâreti içinde bir komisyon oluşturulmuştu.⁸³ 7 Haziran 1298 [19 Haziran 1882] tarihindeki kararnameye göre yürütülen posta haberleşmesinde yenilik ve düzenleme yapılması amacıyla da çalışan bu komisyon tarafından bir layiha hazırlanmıştı.⁸⁴

Sisam'da Karatodori Paşa döneminde ortaya çıkan sosyal gelişmeler de birçok farklı yöne sahiptir. Örneğin Sisam Adası Aleksandır Karatodori Paşa döneminde Chicago sergisine katılmıştı.⁸⁵ Chicago sergisi için Sisam mahsulleri ve mamullerinden seçilen ürünler Hristidi Efendi vasıtasıyla gönderilmişlerdi.⁸⁶ Ayrıca, 1894 yılında meydana gelmiş olan İstanbul Depreminin derecesi ve yaptığı tahribat Sisam'da duyulduğu zaman ada meclisi yardıma hazır olduğunu belirtmiş⁸⁷,

⁷³ BOA, Y.A.HUS, 278/157, 26/M/1311 [9 Ağustos 1893]

⁷⁴ BOA, Y.A.HUS, 279/18, 4/S/1311 [17 Ağustos 1893]

⁷⁵ BOA, A.}MTZ.SM, 1/67, 17/Z/1309 [13 Temmuz 1892]

⁷⁶ Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 155.

⁷⁷ BOA, DH.MKT, 1445/72, 20/Z/1304 [9 Eylül 1887]

⁷⁸ BOA, DH.MKT, 1475/112, 25/R/1305 [10 Ocak 1888]; BOA, ŞD, 2524/20, 1/Ra/1305 [17 Kasım 1887]; Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 155.

⁷⁹ BOA, DH.MKT, 1468/101, 22/Ra/1305 [8 Aralık 1887]

⁸⁰ BOA, HR.TO, 531/52, 23/12/1887 [23 Aralık 1887]

⁸¹ BOA, MV, 61/63, 7/C/1308 [18 Ocak 1891]

⁸² BOA, Y.EE., 78/88, 18/M/1310 [22 Temmuz 1894]

⁸³ *İkdam*, Nu: 70, 10 Rebiyülahir 1312 [11 Ekim 1894].

⁸⁴ *İkdam*, Nu: 89, 29 Rebiyülahir 1312 [30 Ekim 1894].

⁸⁵ Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 158.

⁸⁶ BOA, DH.MKT, 2040/84, 20/C/1310 [9 Ocak 1893]

⁸⁷ BOA, Y.A.HUS, 303/54, 15/M/1312 [19 Temmuz 1894]

1600 frank altın akçeyi yardım için İstanbul halkına göndermişlerdi.⁸⁸ 1889 yılında Sisam'ın Varliyota bölgesinde bir yangın çıkmış, Aleksandır Karatodori Paşa haber alınca yardım için hemen yola çıkmış ancak o gittiğinde yangın söndürülmüş olduğundan geri dönmüştü.⁸⁹ Burada da görüldüğü gibi Paşa yardım için hemen yola çıkmış, oturup haber almak yerine tereddütsüz bir şekilde yangın yerine gitmeyi seçmişti. Bunların dışında, adada bir cüzzam hastanesi kurulmuş, okul, pazaryeri, hapishane, parlamento binası inşa edilmiş, yollar yapılmıştır.⁹⁰

Aleksandır Karatodori Paşa'nın Sisam Beyliği tatsız bir şekilde sonlanmıştı. Devletçi yaklaşımlarından dolayı adada kendisine yönelik tepkiler artmaya başlamıştır. Yıllardan beri süregelen gerilim kendini daha fazla göstermişti. Genel meclis üyeleri bir heyet oluşturarak Paşanın görevden alınmasını gerektiren sebepleri anlatmaları için bu heyete görev vermişti.⁹¹ Özellikle filoksera hakkında aldığı katı önlemlerden sonra halkta huzursuzluk çıkmıştı. Paşa adada çıkan olayların bastırılması için asker talep etmişti.⁹² Hakkındaki haklı veya haksız birçok şikâyete rağmen Bâbiâli Paşaya güvenmekteydi ve uzun süre de tepki vermemişti.⁹³ Aleksandır Karatodori Paşa adadaki görevinden istifa etmişti.⁹⁴ Karatodori Paşa'dan sonra Sisam Beyliği Girit müşaviri Georghî (Corci) Paşa'ya verilmişti.⁹⁵

Sonuç olarak görülmektedir ki, Aleksandır Karatodori Paşa gibi mesleğinin en üst katmanlarına kadar çıkmış olan bir Paşanın Sisam Adasına tayini oldukça hoş karşılanmıştır. Paşa neredeyse en başından itibaren iki parti arasındaki çatışmayla uğraşmış, mahkeme ve seçim usulü konularında yenilikler getirmiş, yeni telgraf hatları, yollar, sosyal aktiviteler yapmış ve sağlık konusunda da birçok uğraşı vermişti. On yıl süren Beyliği sırasında Sisam Adasını geliştirmeye ve daha bayındır, uygar ve modern bir hale getirmeye çalışmıştı. İlk göreve geldiğinde adanın geliri 170 kuruşken, onun görevinin son yılında 1 milyon kuruşu geçmişti. Buradan da anlaşıldığı gibi adanın refah seviyesi de artmıştı. Ancak yıllardan beri var olan adanın siyasi sorunları Aleksandır Karatodori Paşa'nın görevinin de sonu olmuştu. Devlet tarafından kendisine daha çok yetki verilmesini bekleyen Paşa umduğunu bulamayınca onca karışıklığın arasında kalmak istemediğinden ve hak etmediğini düşündüğü şikâyetler yüzünden istifasını vermişti.

⁸⁸ BOA, A.}MTZ.SM, 1/69, 27/L/1312 [23 Nisan 1895]

⁸⁹ *Saadet*, Nu: 1439, 22 Muharrem 1307 [18 Eylül 1889]

⁹⁰ Peri Efe, *a.g.m.*, s. 84.

⁹¹ Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 160.

⁹² BOA, A.}MTZ.SM, 1/33, 1/Ra/1311 [12 Eylül 1893]

⁹³ Mahmut Akpınar, *a.g.t.*, s. 160.

⁹⁴ BOA. İ.MTZ.SM, 6/167, 2/B/1312 [30 Aralık 1894]

⁹⁵ *İkdam*, Nu: 153, 4 Receb 1312 [1 Ocak 1895]; BOA, A.}MTZ.SM, 1/25, 8/B/1312 [5 Ocak 1895]

KAYNAKÇA**Arşiv Kaynakları- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

- A.} MTZ.SM, 1/40, 29/Za/1304 [19 Ağustos 1887]
A.}MTZ.SM, 1/67, 17/Z/1309 [13 Temmuz 1892]
A.}MTZ.SM, 1/69, 27/L/1312 [23 Nisan 1895]
A.}MTZ.SM, 1/25, 8/B/1312 [5 Ocak 1895]
A.}MTZ.SM, 1/33, 1/Ra/1311 [12 Eylül 1893]
DH.MKT, 1604/82, 11/B/1306 [13 Mart 1889]
DH.MKT, 1622/55, 9/N/1306 [9 Mayıs 1889]
DH.MKT, 1477/10, 28/R/1305 [13 Ocak 1888]
DH.MKT, 1991/54, 30/M/1310 [24 Ağustos 1892]
DH.MKT, 2001/85, 22/S/1310 [15 Eylül 1892]
DH.MKT, 1445/72, 20/Z/1304 [9 Eylül 1887]
DH.MKT, 1475/112, 25/R/1305 [10 Ocak 1888]
DH.MKT, 1468/101, 22/Ra/1305 [8 Aralık 1887]
DH.MKT, 2040/84, 20/C/1310 [9 Ocak 1893]
HRT.H, 714/3 [?]
HR.TO, 528/98, 30/B/1302 [15 Mayıs 1885]
HR.TO, 531/18, 26/L/1304 [18/07/1887]
HR.TO, 532/19, 2/M/1306 [8/9/1888]
HR.TO, 532/39, 6/Ra/1306 [10/11/1888]
HR.TO, 532/32, 20/S/1306 [26/10/1888]
HR.TO, 532/33, 21/S/1306 [27/10/1888]
HR.TO, 532/38, 13/S/1306 [19/10/1888]
HR.TO, 531/52, 7/R/1305 [23/12/1887]
HR.TH, 113/68, 15/Ra/1309 [19/10/1891]
İ.DH. 953/75377, 16/Ş/1302 [31 Mayıs 1885]
İ.MTZ.GR, 19/667, 14/Za/1304 [4 Ağustos 1887]
İ.MTZ.SM 6/133, 12/Ş/1302 [27 Mayıs 1885]
İ.MTZ.SM, 6/138, 7/Za/1304 [28 Temmuz 1887]
İ.MTZ.SM, 6/139, 12/Za/1304 [2 Ağustos 1887]
İ.MTZ.SM, 6/140, 27/Za/1304 [17 Ağustos 1887]
İ.MTZ.SM, 6/141, 28/Za/1304 [18 Ağustos 1887]
İ.MTZ.SM, 6/167, 2/B/1312 [30 Aralık 1894]
MV, 40/16, 9/C/1306 [10 Şubat 1889]

MV, 41/56, 24/B/1306 [26 Mart 1889]
MV, 64/44, 20/N/1308 [29 Nisan 1891]
MV, 62/55, 6/B/1308 [15 Şubat 1891]
MV, 61/63, 7/C/1308 [18 Ocak 1891]
ŞD, 2347/40, 12/Ca/1306 [14 Ocak 1889]
ŞD, 2541/33, 24/B/1306 [26 Mart 1889]
ŞD, 2524/20, 1/Ra/1305 [17 Kasım 1887]
Y.A.HUS, 205/19, 12/Za/1304 [2 Ağustos 1887]
Y.A.HUS, 205/84, 29/Za/1304 [19 Ağustos 1887]
Y.A.HUS, 278/157, 26/M/1311 [9 Ağustos 1893]
Y.A.HUS, 279/18, 4/S/1311 [17 Ağustos 1893]
Y.A.HUS, 303/54, 15/M/1312 [19 Temmuz 1894]
Y.EE., 78/88, 18/M/1310 [22 Temmuz 1894]
Y.MTV, 35/85, 6/S/1306 [12 Ekim 1888]

Gazeteler

İkdam, Nu: 70, 89, 123, 153.

Saadet, Nu: 119, 120, 122, 123, 126, 145, 1439.

Tarîk, Nu: 413, 415, 423, 425, 429, 1205, 1220, 1223, 2883.

Tercüman-ı Hakikat, Nu: 2061, 2063, 2069, 2017, 2072, 2073, 2074, 2075, 2077, 2079, 2098, 2317.

Zubur, Nu: 90, 93.

Diğer Kaynaklar

Akpınar, Mahmut. *Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomatı Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833-1906)*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Konya 2010.

Balta, Evangelia. "Sisam", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 37, s. 272-273.

Efe, Peri. "Millet-i Rumdan Bir Münevver: Aleksandros Karatheodoris", *Toplumsal Tarih*, Sayı: 193, Ocak 2010.

Eriñç, Sırrı ve Yücel, Talip. *Ege Denizi-Türkiye ile Komşu Ege Adaları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1978.

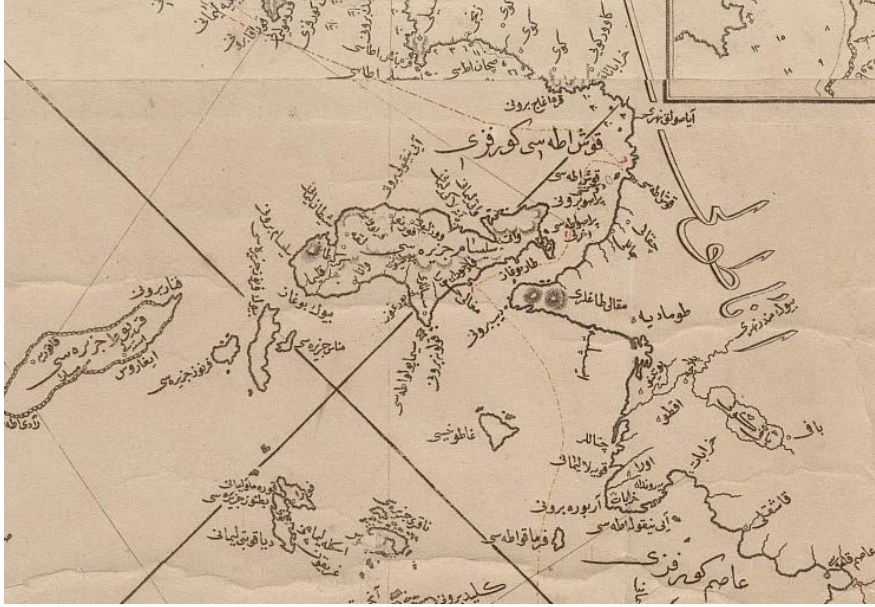
Küçük, Cevdet. (ed.) *Ege Adalarının Egemenlik Devri Tarihçesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2001.

Mehmet Süreyya. *Sicill-i Osmani*, Yay. Haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

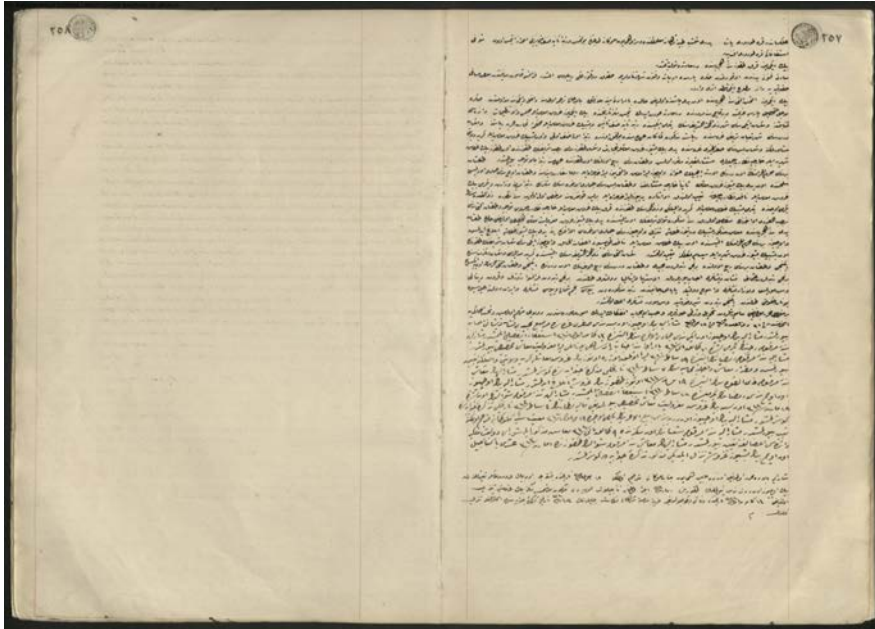
Öreñç, Ali Fuat. *Yakın Dönem Tarihimizde Sisam Adası (1821-1923)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 1995.

EKLER

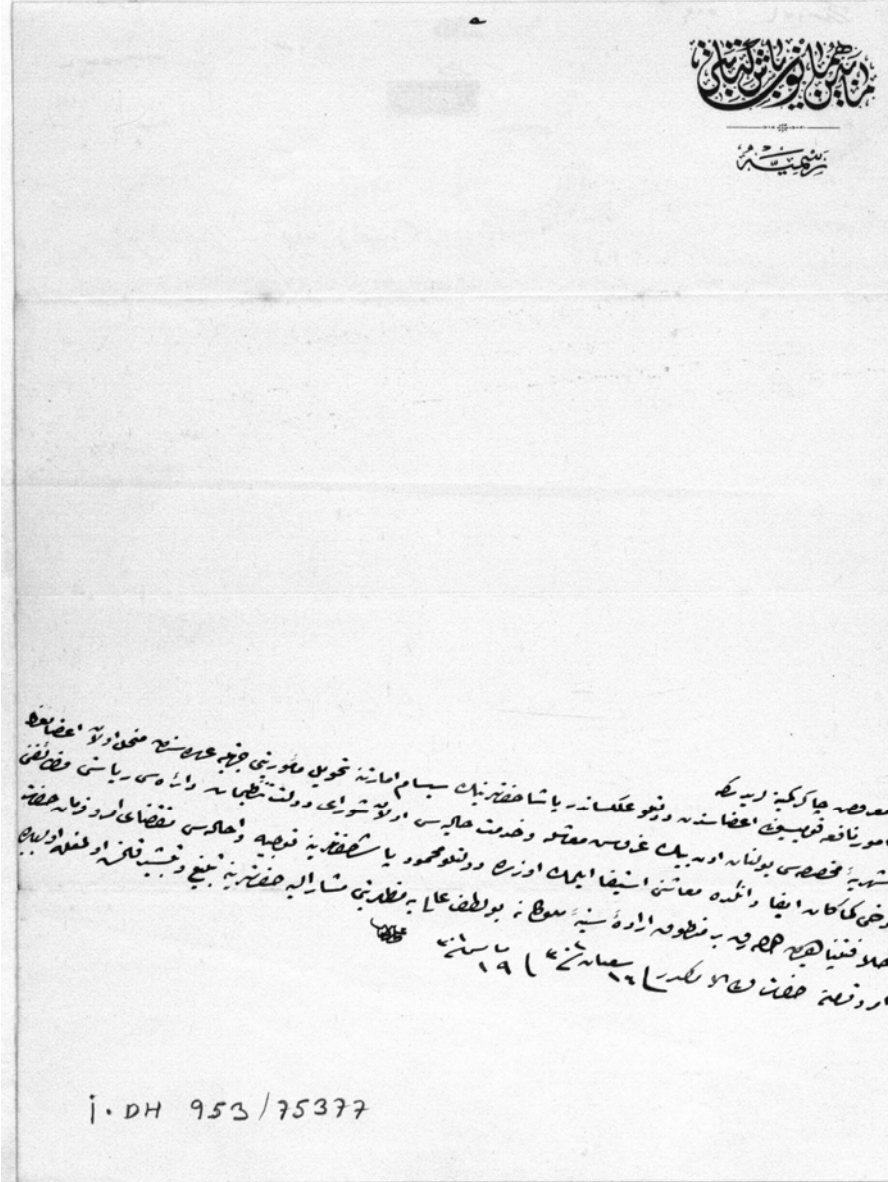
Ek 1: Sisam Adası Haritası (BOA, HRT. H, 714)

Ek 2: Aleksandır Karatodori Paşa'nın Sicil Dosyası (BOA, DH.SAIDD, 18/130)

Ek 3: Karatodori Paşa'nın Sisam Beyliğine Atanması (BOA, DH.MKT 953/75377)

İ.DH.00953

MOLLA LUTFÎ'NİN İDAM EDİLMESİNDE FELSEFÎ VE GİZLİ İLİMLERİN ROLÜ

The Role of Philosophical and Occult Sciences in the Execution of Molla Lutfî

Muhammed Seyyit ŞEN*

Özet

Osmanlı ilmiye geleneği içerisinde Molla Lutfî'nin özel bir yeri bulunmaktadır. Zira o hem entelektüel yetenek hem de ilmî birikim açısından diğer pek çok âlimi geride bırakmış, ayrıca Fatih Sultan Mehmed zamanında kurulan Sahn-ı Semân Medresesi gibi o dönemin en gözde ilmî kurumunda müderris olma imkânına sahip olmuştur. Fakat Molla Lutfî'nin yükselen kariyeri çok uzun süreli olmamış, zira 1495 yılında zındıklık ithamıyla yargılanıp trajik bir şekilde idam edilmesiyle kariyeri kötü bir şekilde sonlanmıştır. Kimi araştırmacılar onun fikirleri yüzünden öldürüldüğünü düşünürken, diğer araştırmacılar daha çok kişisel sebeplere ve onun çevresine vurgu yapan açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu zamana kadar Molla Lutfî'nin neden idam edildiğiyle alakalı olarak bazı çalışmalar yapılmış, fakat söz konusu çalışmalarda dönemin ilmî zihniyeti ve daha da önemlisi Molla Lutfî'nin entelektüel dünyası yeterince irdelenmemiştir. Ayrıca, o dönemde yaygın hale gelen zendaka ve ilhâd hareketlerinin yanı sıra Hurûfilik gibi dini ve sosyal hareketler de iyi bir şekilde değerlendirilmemiştir. Dolayısıyla, bu çalışmada Molla Lutfî'nin eserlerinde zikrettiği fikirlerinden ve dönemin hâkim düşünce geleneğinden, ayrıca o dönemin sosyo-politik konumundan hareketle Molla Lutfî'nin neden zındıklıkla itham edildiği ve sonrasında neden ölüme mahkûm edildiği daha detaylı bir şekilde irdelenecektir. Böylece, XV. asrın son çeyreğinde

* Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Görükle Kampüsü, Bursa/Türkiye, mssen@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2954-7360.

oldukça prestijli bir konuma sahipken Molla Lutfi'nin kariyerinin nasıl trajik bir şekilde sonlandığına ışık tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İlmîyesi, XV. Asır, Zendaka ve İlhâd, Felsefî Gelenek, Gizli İlimler

Abstract

Molla Lutfi (d. 1495) holds a special place within the Ottoman scholarly tradition (İlmiya), as he not only surpassed many other scholars in terms of intellectual abilities but also had the opportunity to become a professor (mudarris) at prestigious educational institutions of his time, such as the Sahn-i Semân College (Madrassa) established during the reign of Fatih Sultan Mehmed (d. 1481). However, Molla Lutfi's career was short-lived due to his unfortunate execution in a trial on charges of heresy (zandaqa) in 1495. While some researchers believe that his ideas led to his demise, others have focused more on personal motives and his social circle. Even though some works have been conducted to uncover the reasons behind Molla Lutfi's execution, they often lack a comprehensive examination of the intellectual mindset of the era and Molla Lutfi's own intellectual world. Additionally, the religious and social movements that emerged during that period have not been thoroughly evaluated. Therefore, this study aims to delve deeper into Molla Lutfi's ideas expressed in his works, the prevailing intellectual tradition of the time, and the socio-political context of the era, in order to provide a more detailed analysis of why Molla Lutfi was accused of heresy and subsequently condemned to death. This will shed light on how Molla Lutfi's prestigious career came to a tragic end in the late 15th century.

Keywords: Ottoman Scholarly World, 15th Century, Heresy and Atheism, Philosophical Tradition, Occult Sciences

Giriş

Osmanlı ilmiye geleneğindeki en çok tartışmalı simalardan birisi trajik ölümü sebebiyle şüphesiz ki Molla Lutfi'dir. Bazı araştırmacılar Molla Lutfi'nin düşünceleri sebebiyle öldürüldüğünü düşünürken diğerleri dönemin şartları ve onun kişisel karakteri vb. gibi gerekçeler üzerinde durmaktadır. Örneğin, Adnan Adıvar, Molla Lutfi'nin idamını Sokrat'ın başına gelenlerle özdeşleştirmekte ve

onun Osmanlı ilmî dünyasında görüşleri nedeniyle başına felaket gelen ilk kişi olduğunu öne sürmektedir¹. Yine, Gönül Tekin hür düşüncelere sahip olan Molla Lutfi'nin mutaassıp âlimler yüzünden ölüm cezasına çarptırıldığını iddia etmektedir². Diğer yandan Ahmet Yaşar Ocak, Molla Lutfi'nin öldürülmesinde Osmanlı ilmiye mesleğindeki aşırı rekabete vurgu yaptığı gibi onun saldırgan ve kibirli karakterine işaret etmektedir. Yanı sıra, onun idam edilmesinde Osmanlı resmî ideolojisine aykırı bazı felsefî düşüncelere sahip olma ihtimali üzerinde durmaktadır³. İsmail Erünsal ise Molla Lutfi'nin öldürülmesinin zendeka ve ilhâd fikrinden ziyade “sa’î bi’l-fesâd” kavramından kaynaklandığını, dolayısıyla onun toplumun huzurunu bozmaktan dolayı idam edildiğini ifade etmektedir⁴. Şükrü Özen ise Molla Lutfi'nin öldürülmesini hukuksal olarak ele almakta ve idam kararının birçok Hanefî kaynakta tövbesi kabul edilmeyen “dâî zındık” fikrine dayalı olarak alındığını açıklamaktadır⁵.

Fakat söz konusu çalışmalar yapılırken dönemin sosyo-politik şartlarına çok fazla değinilmediği gibi dönemin ilmî zihniyetine de yeterince temas edilmemiştir. Ayrıca Molla Lutfi'nin ilmî çalışmalarında ortaya koymuş olduğu düşünceler göz ardı edilmiştir. Dolayısıyla, bu makalede onun eserlerindeki görüşlerinin yanı sıra dönemin sosyal olaylarından ve fikir akımlarından hareketle neden Molla Lutfi'nin zındıklıkla itham edildiği ve bunun sonucunda idam edildiği açıklanmaya çalışılacaktır. Bu çalışmada öncelikle Molla Lutfi'nin hayatına değinilecek, ardından o dönemde ortaya çıkan zındıklıkla ilgili sosyal olaylara temas edilecektir. Sonrasında ise Molla Lutfi'nin düşünce yapısı ve o dönemde popüler hale gelen ilmî cereyanlardan bahsedilecektir. Son olarak, bu makalede öne sürülecek faktörlerin onun öldürülmesindeki rolü tartışılacak ve böylece XV. asırda yaşayan önemli bir Osmanlı âliminin neden trajik bir ölüme mahkûm edildiği daha net ortaya çıkacaktır.

I. Molla Lutfi'nin Hayatı

Molla Lutfi'nin hayatıyla ilgili en eski kayıtlardan birisi Taşköprizâde'nin *eş-Şakâik* adlı eserinde bulunmaktadır. Taşköprizâde Molla Lutfi'nin Sinan Paşa'nın öğrencisi olduğunu, Ali Kuşçu Anadolu'ya geldikten sonra ondan edindiği matematik bilgisini Sinan Paşa'ya aktardığını, Sinan Paşa vezir olunca onu Fatih

¹ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim, Remzî Kitabı*, İstanbul 1982, s. 61.

² Gönül Tekin, “Türk Edebiyatı: 13.-15. Yüzyıllar”, *Osmanlı Uygarlığı*, C II, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 521.

³ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülbidler, .XV-XVII. Yüzyıllar.*, Timaş Yayınları İstanbul 2016, s. 295-297.

⁴ İsmail E. Erünsal, “Molla Lutfi Zındıklık İthamıyla mı Öldürüldü?”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C 21/S 2, 2015, s. 29.

⁵ Şükrü Özen, “İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkhlılığı”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S 6, 2001, s. 60-62.

Sultan Mehmed'in kütüphanecisi (hâfız-ı kütüb) olarak görevlendirdiğini, böylece Molla Lutfî'nin nadir eserlere ulaşma imkânı elde ettiğini aktarmaktadır. Sonrasında ise, Sinan Paşa'nın Fatih Sultan Mehmed tarafından Sivrihisar'a sürgün edilmesiyle⁶, Molla Lutfî'nin de hocası ile beraber oraya gittiğini, Sultan Bâyezîd'in tahta çıkmasından sonra Sinan Paşa'nın affedilmesiyle beraber onun da geri dönerek Bursa'da bulunan Sultan Murad Medresesi'ne müderris olarak atandığını bildirmektedir. Taşkoprîzâde Molla Lutfî'nin müderrislik görevine daha sonra sırasıyla Trakya'da Filibe Medresesi'nde ve Edirne'de Dâru'l-Hadis Medresesi'nde günlük 40 dirhem maaş ile devam ettiğini⁷, ardından ise Sahn-ı Semân Medresesi müderrisliği ile ödüllendirildiğini, son olarak da 60 dirhem maaş ile Bursa'daki Muradiye Medresesi'ne atandığını ifade etmektedir⁸.

Taşkoprîzâde Molla Lutfî'nin kariyerini kısaca anlattıktan sonra onun öldürülmesi konusuna odaklanarak, onun diğer âlimlere söz söylemekten çekinmediğini, dolayısıyla diğer âlimlerin kendisine karşı kin beslediklerini, ayrıca üstün meziyetleri bulunduğundan dolayı diğerlerinin ona karşı haset duydukları için onu mühlid ve zındık olmakla suçladıklarını aktarmaktadır. Yargılamada bulunan Efdalüddin Efendi'nin onun infazına dönük fetva vermediğini, fakat ulemâdan Hatîbzâde'nin onun aleyhinde bulunması sonucu katledildiğini ve ölümünün ardından "şehit olarak öldün" (ve lekad mütte şehîden) ifadesiyle tarih düşürüldüğünü haber vermektedir⁹. Taşkoprîzâde, Molla Lutfî'nin ölmesinden hemen önce sıkça kelime-i şehadet getirdiğini, zındık ve mühlid olmak gibi günahlardan beri olduğunu sürekli tekrarladığını nakletmektedir¹⁰.

Taşkoprîzâde Molla Lutfî'nin yargılanması esnasında bazı öğrencilerin onun namazı hafife aldığına dair bazı iddialarda bulduklarını, hâlbuki bu iddianın doğru olmadığını kendi amcasından naklen öne sürmektedir. Zira amcasının Molla Lutfî'nin bir seferinde Buhârî dersi yaparken gözyaşı dökerek Hz. Ali'nin namaz kılarken vücudundan ok çıkarıldığına dair hikâyeyi paylaşarak onun ne

⁶ Taşkoprîzâde'nin eserini Osmanlı Türkçesine çeviren Mecdî Efendi Molla Lutfî'nin sürgüne gönderildiği yerin Seferihisar olduğunu belirtmektedir. Mecdî Efendi, *Hadâ'iku'ş-Şakâ'ik*, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 296.

⁷ Mecdî Efendi, Molla Lutfî'nin önce Bursa'da Yıldırım Bayezid Medresesi'ne ardından Filibe'de Şihâbuddîn Paşa Medresesi'ne ve sonrasında Edirne Dâru'l-Hadis'i'ne müderris olarak atandığını belirtmektedir. Mecdî Efendi, a.g.e., s. 296.

⁸ Taşkoprîzâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019, s. 448-449.

⁹ Mecdî Efendi ulemâdan Hatîbzâde ve Molla İzârî'nin Molla Lutfî'nin katledilmesine ferman verdiğini Molla Efdalüddin ve Molla Ahaveyn'in tereddüt ettiklerini ardından Sultan Bâyezîd'in onayıyla onun öldürüldüğünü haber vermektedir. Mecdî Efendi, a.g.e., s. 297.

¹⁰ Taşkoprîzâde, a.g.e., s. 450-451. Bu noktada Mecdî Efendi daha detaylı olarak Molla Lutfî'nin 25 Rebi'ü'l-Âhir Salı günü At Meydanı'nda kafası vurularak idam edildiğini sonrasında Eyüp Sultan semtinde bulunan Defterdar Mahmud Çelebi Mescidi yakınlarına defnedildiğini aktarmaktadır. Mecdî Efendi, a.g.e., s. 297.

kadar huşu içerisinde namaz kıldığını, kendilerinin namazlarında böyle bir durum bulunmadığından dolayı kendi namazlarının faydasız eğilip kalkmaktan ibaret olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır. Yanı sıra, Taşköprizâde Muhyiddin el-Kocavî'nin Molla Lutfî'nin infazından sonra ona haksızlık yapıldığına, zira onun mülhîd ve zındık olma töhmetinden beri olduğuna dair açıklamalarını nakletmektedir. Ayrıca Taşköprizâde Hatîbzâde'nin gerçek suçlamalardan ziyade kişisel husumetinden dolayı Molla Lutfî aleyhine fetva verdiğini ifade ederek Molla Lutfî'nin onun yazmış olduğu kitabı küçük düşüreceğinden korktuğu için ve itibarını kurtarmak adına böyle bir karar verdiğini aktarmaktadır¹¹.

Taşköprizâde'nin Molla Lutfî ile ilgili olumlu kanaatini İbn Kemâl de paylaşmaktadır. Hoca Sa'deddîn Efendi (ö.1599) *Selîmnâme*'de aktardığına göre; İbn Kemâl bir defasında Mısır'da Yavuz Sultan Selim ile sohbet ederken sultan kendisine hocası Molla Lutfî'nin ilmî otoritesine rağmen neden idam edildiğini sorduğunda, İbn Kemâl onun meslektaşlarının kıskançlığına uğradığını, hakaretamiz sözlerinden dolayı birçok düşman edindiğini ve nihayetinde iftiraya uğrayarak öldürüldüğünü söylemiştir¹².

Molla Lutfî ile ilgili benzer açıklamaları Âşık Çelebi'nin *Meşâ'iru's-Şuarâ* isimli eserinde de görmekteyiz. Buna göre Âşık Çelebi, Molla Lutfî'nin meslektaşlarıyla sert tartışmalara girerek onları rencide ettiğini, en sonunda zındık ve mülhîd olduğuna dair padişaha şikâyet edilince, İskender Paşa tarafından teftiş edilip hapse atıldığını ve on dokuz gün boyunca hapiste kaldığını bildirmektedir. Öğrencilerden Molla Lutfî'ye karşı olan Çölmekçizâde Kemâl Çelebi ve diğerlerinin aleyhte şahitlikleri üzerine ulemâdan Molla Arab ve Hatîbzâde'nin onun öldürülmesi için fetva verdiğini, Molla Ahaveyn'in de bir müddet tereddüt yaşadktan sonra diğer iki âlime katıldığını, Efdalzâde'nin ise onun infaz edilmesine onay vermediğini bildirmektedir. Sultan Bâyezîd'in en son olarak onay vermesiyle Molla Lutfî'nin 1494 (H. 899) yılında katledildiğini ifade etmektedir. Lâmi'î Çelebi'nin Molla Lutfî'nin hapse atılmasıyla ilgili:

Şâh-ı mülk-i adl Sultan Bâyezîd
Ki zi kahreş fitne geşte kûşe-gîr
Lutfî dîvâne râ mahbûs kerd
Z'ân ki ez ilhâd şud töhmet pezîr
Mî resîd ez taraf-ı Hakk târîh-i vey
Lutfî-i mülhîd be-zindân şud esîr

¹¹ Taşköprizâde, a.g.e., s. 450-451.

¹² Ahmet Uğur, "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Selim-Namesi," *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S 4, 1980, s. 237-238.

beyitlerini kaleme aldığı ifade etmektedir¹³. Burada Lâmi'î Çelebi'nin onu mühlid olarak nitelemesi dikkat çekmektedir.

Onun aleyhine fetva veren âlimlerden biri olan Molla Ahaveyn (Muhyiddin Mehmed Efendi) *Risâle fî Abkâmi'z-Zındîk* isimli eserinin sonunda Molla Lutfî'nin davası ile ilgili detaylı bilgi vermektedir. Molla Ahaveyn Molla Lutfî'nin kötü dilli olduğundan bahsettikten sonra onun ilmî niteliklerini sıralamakta, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn* ve *eş-Şifâ* adlı eserlerine dayanarak onun tabiplik tasladığını, hadis ve ahbâr ilminde maharet sahibi olduğunu öne sürdüğünü fakat nübüvveti inkâr ettiğini iddia etmektedir. Yanı sıra, Molla Lutfî'nin getirildiği görevleri kötüye kullandığını, ardından dövülüp hapse atıldığını, fakat sonradan önemli mevkilere tekrar getirildiğini, bu durumun da onun kibrini artırdığını, zira şeriat kanunlarına dil uzattığını ve filozofların safsatalarına uyduğunu açıklamaktadır. Dahası zavıf akıllı bazı öğrencilerin ve kötü niyetli bir grup insanın onun peşine takıldığını böylece insanları saptırmaya başladığını ifade etmektedir. Bunun üzerine Sultan Bâyezîd'in onun aşırı taraftarlarının hapsedilmesini ve kendisinin de tutuklanmasını talep edip, ardından âlim ve şeyhlerin toplanıp vezirler ve kadiaskerlerle beraber onu muhakeme etmeleri gerektiği hususunda emir verdiğini ifade etmektedir. Şahitlerin beyanından sonra zendeka, dine ve peygambere hakaret, irtidât vs. gerekçelerden dolayı Molla Lutfî'nin idamı yönünde karar verildiğini, vezirlerin bu karardan memnun kaldıklarını ve sonuçta hükmün At Meydanı'nda infaz edilerek gerçekleştirildiğini aktarmaktadır¹⁴.

Molla Lutfî'ye karşı buna benzer ithamlar Sinan Paşa'nın kardeşi Ahmed Çelebi tarafından saraya gönderilen üç mektupta da söz konusu edilmektedir. Bu mektuplarda, Ahmet Çelebi Molla Lutfî'nin “şerîr ü gaddâr bi-dîn u bi i'tikâd u müzevvir u mekkâr” ve “zâlim dînsüz harâmî” olduğunu, Fatih Sultan Mehmed'in kütüphanesinden ve Sinan Paşa'nın terekesindeki kitapları haksız bir şekilde alıp sonrasında bu kitapları sattığını, ayrıca Sinan Paşa'nın vakfında yolsuzluk yaptığını iddia etmektedir¹⁵. Sonuç olarak, bütün bu tarihsel anekdotlara bakıldığında Molla Lutfî ile ilgili karmaşık bir tablo ortaya çıkmaktadır. Onun zındık olduğunu düşünen kimseler olduğu gibi masum olduğunu düşünüp şehit olarak öldüğüne inananlar da bulunmaktadır. Bu durumda Molla Lutfî'nin neden zındıklık töhmetine maruz kaldığını daha iyi anlamak için onun yaşadığı çevreyi ve o dönemde Sünnî geleneğin dışarısında hareket eden kişi ve grupları daha detaylı bir şekilde analiz etmek gerekmektedir.

¹³ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010, C 2, s. 730-732.

¹⁴ Molla Ahaveyn, *Risâle fî Abkâmi'z-Zındîk*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi 859, vr. 24b-25b; Ocak, a.g.e., s. 430-431.

¹⁵ Erünsal, a.g.m., s. 23-25, 31-37.

II. Molla Lutfi'nin Yaşadığı Dönemde Zındıklık ile İtham Edilen Kişiler ve Gruplar

Molla Lutfi'nin çevresine toplanan bazı insanları saptırmakla itham edildiği ve bu şahısların daha sonra sultan tarafından dağıtıldığı hususu yukarıda aktarılmıştır. Latîfi, Molla Lutfi'nin etrafında zındık olarak nitelenen insanlarla alakalı bazı bilgiler sunarak Molla Lutfi'nin hasımlarının çok olduğu bir ortamda “kötü on kişi” (*aşere-i muhabbese*) hadisesinin meydana geldiğini bunun da Molla Lutfi'nin idam edilmesinde bir gerekçe olduğunu açıklamaktadır¹⁶. Latîfi özellikle Abdolvâsi Çelebi'den bahsederken onun Molla Lutfi'nin aşeresinden olduğunu, aşere hadisesi meydana geldiğinde onunla beraber diğerlerinin Sultan Bayezid tarafından sorguya çektiildiğini ve her birinin bir diyara kaçmak zorunda kaldıklarını haber vermektedir¹⁷. Ayrıca Sehî Bey de Dimetokalı Molla Abdolvâsi Çelebi'nin aşere-i muhabbeseden olduğunu dolayısıyla Sultan Bâyezîd'in hışmına uğradığını ve memleketini terk ederek bir süre İran'da yaşadığını anlatmaktadır¹⁸.

Molla Lutfi'nin etrafında olup *aşere-i muhabbese* arasında gösterilen kişilerden bir diğeri Safersâh'tır. Hüseyin Enîsi'nin XVI. asırda yazmış olduğu *Menâkıb-i Akşemseddîn* isimli çalışmasında Safersâh ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Enîsi Bursa Orhan Gazi Camii imamı Molla Muharrem Halife'nin küçük oğlu olan Safersâh'ın ilm-i kelâm ve felsefiyâta temayül gösterdiğini, bazı arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'da felsefi konulara daldıklarını fakat delalet düşerek halk arasında *aşere-i muhabbese* diye anılmaya başladıklarını ifade etmektedir. Özellikle, Cuma günü insanlar camiye giderken onların meyhaneye gidip sarhoş olduklarını, yüksek bir yere çıkıp hatip ile dalga geçtiklerini, bu durum Fatih Sultan Mehmed (Sultan Bâyezîd olabilir)'e arz olunca sultanın bunların hapsedilmesini emredince her birinin bir tarafa kaçtığını aktarmaktadır. Bunun üzerine, Safersâh'ın da kutsal topraklara gittiğini, orada tövbe edip kendisini ıslah eylediğini, sonrasında Diyâr-ı Rûm'a dönerek müderris ve kadılık görevleri üstlendiğini haber vermektedir¹⁹.

Molla Lutfi'ye yakın olup aşere-i muhabbeseden olma ihtimali bulunan şahıslardan biri de şair Kâzımî'dir. Latîfi onun aslen Tokat Kazâbâd'lı olduğunu, Molla Lutfi'den ders aldığını, sonra tasavvufa yöneldiğini fakat ilm-i tevâhid tamamlamayıp ilhâda düştüğünü, ibâha ve zendekaya ait sözler söylemeye başladığını haber vermektedir. Şeriatı inkâr eden sözlerinden dolayı onun tekfir

¹⁶ Latîfi, *Tezkîre*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 5366, vr. 151a.

¹⁷ Latîfi, a.g.e., vr. 174a.

¹⁸ Sehî Bey, *Heşt Bibîst*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017, s. 40; Ocak, a.g.e., s. 293-294.

¹⁹ Enîsi, *Menâkıb-i Akşemseddîn*, İBB Atatürk Kitaplığı 4186, s. 38-43; Erünsal, agm., 30-31.

edildiğini fakat söylediği gayr-i şer'î sözlerin üzerinde zorlama teviller yapılarak infaz edilmekten kurtulduğunu bildirmektedir²⁰.

Molla Lutfî'nin etrafında olup zındıklıkla itham edilen bir diğer şahıs Molla (Hakîm) İshak Efendi olabilir. Taşkoprîzâde, Molla İshak Efendi'nin hikmet ilmini çok iyi bilen Hristiyan bir tabip iken Molla Lutfî'den mantık ve felsefî ilimleri okuyarak bu konuda onunla ilmî müzakerelerde bulunduğunu, daha sonra İslâm'ın inceliklerinin farkına vararak Müslümanlığı tercih ettiğini açıklamaktadır. Daha sonra tıp ve felsefeyi bırakarak el-Gazzâlî ve el-Pezdevî'nin eserlerini okumaya başladığını, kitap ve sünnet üzere ibadetlerini yerine getirdiğini, İmam Ebû Hanîfe'ye nispet edilen *el-Fıkhu'l-Ekber* adlı esere şerh yazdığını ve diğer konularla alakalı bazı küçük risaleler kaleme aldığını bildirmektedir. Son olarak, tasavvufa karşı tabiatının uygun olmadığından tasavvuftan yüz çevirdiğini fakat ömrünün sonuna doğru tasavvufa karşı olan tutumundan vazgeçtiğini açıklamaktadır²¹. Nişancı Mehmed Paşa da tarihinde Hakîm İshak'ın Hristiyan bir tabip iken Müslümanlığı tercih ederek tasavvufa yöneldiğini, ilim ehli olduğunu ve bazı kitaplar telif ettiğini bildirmektedir²². Fakat ona mensup insanlarla ilgili Ebu's-Suûd Efendi'nin fetvalarında önemli bir anekdot bulunmaktadır. Buna göre, Ebu's-Suûd, Hakîm İshak'ın müntesiplerinden bazılarının Kur'an'daki ayetlerden yola çıkarak mevcut İncil ve Tevrat'ın değiştirilmediğini iddia ettiklerini, bu hususta tövbe etmeleri gerektiği aksi takdirde idam edilebileceklerine dair bir fetva vermektedir²³. Her ne kadar Taşkoprîzâde ve Nişancı Mehmed Paşa, Hakîm İshak'tan olumlu olarak bahsetseler de Hakîm İshak'ın farklı fikirlerinden dolayı aşere-i muhabbese içerisinde olma ihtimali bulunmaktadır. Dolayısıyla, Hakîm İshak, Molla Lutfî'nin etrafındakilere karşı yapılan zındıklıkla ilgili ithamlardan sonra İstanbul'u terk edip sonrasında yine gelerek farklı fikirlerini devam ettirmiş ve etrafında farklı fikirlere sahip bir müntesip kitlesi oluşturmuş olabilir.

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde zendaka ve ilhâd ile suçlanan daha başka kişi ve gruplar da bulunmaktadır. Örneğin, Latîfî, Sultan Bâyezîd dönemi şairlerinden biri olan Temennâyî'den bahsetmektedir. Onun aslen Kayserili olup Kalenderî olduğunu ilm-i hurûfa ve tenasühe müteallik bazı kitaplar yazdığını, etrafında zındık ve mülhidler toplandığını, Sultan Bâyezîd devrinde bazılarının

²⁰ Latîfî, a.g.e., vr. 278-279, 142a-142b.

²¹ Taşkoprîzâde, a.g.e., s. 840-841.

²² Nişancı Mehmed Paşa, *Târîh-i Nişancı*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1873, s. 280. Ahmet Yaşar Ocak da *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler* adlı eserinde Molla Lutfî'den ayrı olarak Hakîm İshak ile ilgili bir bahis açmasına rağmen kimliğiyle ilgili net bir ifade belirtmemektedir. Ocak, a.g.e., s. 308-309.

²³ M. Ertuğrul Düzdağ, *Kanunî Devri Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018, s. 260.

kılıçla bazılarının da yakılarak öldürüldüğünü haber vermektedir²⁴. Yanı sıra, Oruç Bey *Tevârih-i Âli Osmân* adlı eserinde ilginç bir anekdot paylaşmaktadır. Oruç Bey 1494 (h. 899) yılında Acem diyarından İstanbul'a bir kişinin geldiğini, kendisini Mehdi'nin çavuşlarından biri olarak tanıttığını, bunun üzerine ulema ve azizler tarafından tepki çektiğini, sonrasında Molla Efdaluddîn, Molla Arab, Molla Kestellî ve Kadıasker Hacı Hasanzâde'nin bulunduğu bir heyet tarafından yargılandığını ifade etmektedir. Müzakerelerden sonra mahkeme üyelerinin halifeler zamanında böyle insanların katledildiğinden yola çıkarak onun aleyhine fetva verdiklerini ve adamın idam edildiğini yazmaktadır²⁵.

Yine, meşhur Zeynî şeyhlerinden Abdullatîf el-Kudsî *Keşfu'l-İ'tikâd* adlı eserinde zındık ve mülhîd olarak anılan bazı şahıslarla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Örneğin, el-Kudsî, Erdebil'den gelerek Şeyh Bedreddîn'e uyan Muhammed Şirin el-İsfahânî adlı bir şahsın tasavvufu felsefe ile karıştırdığını, bir ara Zeynî şeyhlerinden Abdurrahmân el-Şirsî'ye intisap etmek istediğini, fakat sonra bundan vazgeçerek batıla daldığını haber vermektedir. Sonrasında Konya'ya gelerek Şeyh Cemâleddîn Ahmed b. Molla Celâleddîn'i ilhâda ve ibâhaya sevk ettiğini, 1448 senesinde (h. 851) etrafına topladığı haşhaş çeken, sarhoş ve mülhîdlerle beraber Şeyh Vefâzâde'nin hangâhını basıp onu öldürmek istediklerini, fakat başarılı olamadıklarını anlatmaktadır. el-Kudsî'nin zındık olarak itham ettiği bir diğer şahıs Bursa'da yaşayan Akbıyık Sultan'dır. el-Kudsî onun temizliğe dikkat etmediğini, pis yerlerde dolaştığını, kadınlarla karışık ortamlarda bulunduğunu, ayrıca sultan, emir, tüccar ve kadınları çeşitli hediyelerle kandırdığını, daha da önemlisi müntesiplerine her durum ve şartta kendisinin suretini düşünmeleri gerektiğini belirterek onun kendi uluhiyetine inandığını öne sürmektedir. Ayrıca, el-Kudsî, Konya'da yaşayan Fakih Dede'yi de mülhîd olarak suçlamaktadır, zira onun ahireti inkâr ettiğini, insanları kandırmak için kendisine Sûfî görüntüsü verdiğini, etrafında mülhîd ve zındıklar toplanınca insanları dinin emirlerini yerine getirmekten alıkoymaya çalıştıklarını, ibadetin gerekli olmadığını ve inanç konusunda tek sorumlunun kendisinin olduğunu iddia ettiğini aktarmaktadır²⁶. el-Kudsî'nin ve diğer yazarların aktarmış olduğu bilgilerden yola çıkarak XV. asrın ortalarında Anadolu'nun önemli merkezlerinde mülhîd ve zındık olarak anılan önemli sayıda kişi ve grup bulunmaktadır.

Zendeka ve ilhâd ile suçlanıp yargılananların yanı sıra bu dönemde Kalenderî ve Haydarî gibi gayr-i Sünnî olarak addedilen derviş grupları da zaman zaman

²⁴ Latîfî, a.g.e., vr. 62a, İsmail E. Erünsal, "XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeka ve İlhad Tarihine Bir Katkı", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C 24, 2004, s. 155-156.

²⁵ Oruç Bey, *Oruç Bey Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007, s. 165.

²⁶ Abdullatîf el-Kudsî, *Keşfu'l-İ'tikâd fî'r-Reddi alâ Mezhebi'l-İlhâd*, Bursa İnebey Kütüphanesi 27477, vr. 235-242; Abdurrezzak Tek, *Abdüllatîf Kudsî: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Emin Yayınları, Bursa 2007, s. 243-248.

kovuşturmayaya uğramış ve çeşitli cezalara maruz kalmışlardır. Misal olarak, Sultan Bâyezîd'in 1492 yılındaki Arnavutluk seferi sırasında gerçekleşen suikast tertibi sonrasında bu tür dervişlere karşı bir infaz dalgası başlamıştır. Oruç Bey'in anlatımına göre, Sultan Bâyezîd Manastır tarafından dönerken bir su geçidinde "Yezîdî-Havâric, Râfızî-i melûn, Haydarî şekl" bir kişi Mehdi benim diyerek sultana saldırmaya kalkınca İskender Paşa'nın gürz darbesiyle yere yıkılmış ve ardından parça parça edilmiştir. Sonrasında ise sultan Edirne'ye gelmiş ve Rumeli'de ne kadar ehl-i bid'at mezhepsizler ve ışıklar (gayr-i Sünnî derviş grupları) varsa hepsinin Anadolu'ya sürülmesini emretmiştir²⁷.

Yanı sıra, Molla Lutfî'nin idamından sonra Sultan Bâyezîd Edirne Kadısı İsa Fakîh'e ferman gönderip Filibe ve Zağra'dan beri taraftaki yerlerde yaşayan abdal, ışık, derviş, bölük ne kadar ehl-i bid'at varsa bunların denetlemesini, küfrüne hükmedilenlerin cezalandırılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Edirne kadısı, Otman Baba dervişlerinden kırk elli kadar dervişini Edirne'ye getirip bunlara türlü eziyetler etmiş ve içlerinden iki tanesini küfür ithamıyla öldürüp, kalanları da Anadolu'ya sürmüştür²⁸.

Dönemin kaynaklarına baktığımızda zındık ve mülhid olarak anılan derviş topluluklarına karşı girişilen infaz dalgasının sadece Osmanlı Devleti'ne özgü bir durum olmadığı Anadolu'da kurulan diğer devletlerin de bu tür eylemler içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin, Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan 1470 yılında Şehzade Bâyezîd'e gönderdiği mektubunda bir taraftan ülkesinde mescit, cami ve medrese gibi dini yapıların gelişmesi ve ehl-i ilmin korunması için çaba sarf ederken, diğer taraftan dini emirleri çiğneyen ve çirkin fiiliyatta bulunan Haydarî ve Kalenderî dervişlerini cezalandırdığından bahsetmektedir²⁹. Sonuç olarak, Molla Lutfî ve etrafında zındıklıkla itham edilen kişilerin yanı sıra XV. asrın son dönemlerinde Anadolu'da ve Rumeli'de zındık ve mülhid olmakla suçlanan başka kişi ve gruplar da bulunmaktadır. Sünnî geleneğin dışında kalan bu tür grupların yaygınlaşması ulemâ ve devlet yöneticilerinin tepkisiyle karşılaşmış ve bu gruplar zaman zaman idamla cezalandırılmışlardır.

²⁷ Oruç Bey, a.g.e., s. 153. İbn Kemâl olayı benzer şekilde anlatıp yalnız suikastı tertip eden kişinin bir ışık olduğunu, bu hadiseden sonra padişahın Rumeli'de ışıklardan ne kadar hilâf-ı sünnet ve ehl-i bid'at olanlar varsa onları Anadolu'ya sürdüğünü, hangâh ve tekkelerde dalalet üzere olup itikatları bozuk olanların da cezalandırıldığını haber vermektedir. İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osmân, VIII. Defter*, haz. Ahmet Uğur, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 128-129.

²⁸ Oruç Bey, a.g.e., s. 167.

²⁹ Tâcizâde Sa'dî Çelebi, *Tâcizâde Sa'dî Çelebi Münşeatı*, haz. Necati Lugal-Adnan Erzi, İstanbul Fethi Derneği, İstanbul, 1956, s. 28; John E. Woods, *The Aqqoyunlu: Clan, Confederation, Empire*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 1999, s. 106; Ocak, a.g.e., s. 182.

III. Molla Lutfi'nin Entelektüel Dünyası

Molla Lutfi'nin zındıklık ithamına neden maruz kaldığını anlayabilmek için onun düşünce yapısına da yakından bakmakta fayda bulunmaktadır. Tarihsel kaynaklarda Molla Lutfi'nin felsefi ilimlerle yakından ilgilendiği ile alakalı önemli anekdotlar bulunmaktadır. Örneğin, Âşık Çelebi'ye göre, Molla Lutfi bir defasında Fatih Sultan Mehmed'in huzurunda Molla Arab ile ilmî bir mevzuda tartışırken Molla Arab kendisine “ekser bildüğün felsefiyâtdur, mühimmât-ı dîniyye ve ulûm-ı şer'îyyeden nesne bilmezsin” diye itiraz etmiştir³⁰. Molla Ahaveyn de kendi risalesinde Molla Lutfi'yi İbn Sînâ'nın eserlerinden yola çıkarak tabiplik taslamakla suçlamıştır³¹. Molla Lutfi'nin eserlerine toplu bir şekilde bakıldığında söz konusu tespitlerin doğruluğu anlaşılmaktadır. Zira onun yapmış olduğu çalışmaların çoğunluğunu felsefi ilimler oluşturmaktadır³².

Molla Lutfi'nin eserleri içerisinde *Risâle fi'l-Ulûmi'ş-Ser'îyye ve'l-'Arabîyye* adlı çalışması ve bu çalışmasına daha sonra yazdığı *el-Metalibu'l-İlâhiyye fi Mevzu'âti'l-Ulûmi'l-Luğaviyye* adlı haşiyesi dikkat çekmektedir. İlimler tasnifine dönük olarak hazırlanan *Risâle* Molla Lutfi'nin zihniyetini anlama açısından önem arz etmektedir.

Söz konusu eser ve haşiyesi dikkatli bir şekilde incelendiğinde Molla Lutfi'nin çalışmasını Sünnî geleneğe uygun bir hale getirmeye çalıştığı ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki; Molla Lutfi çalışmasına dil ilimleriyle başlayıp bunlardan 29 adedini sıralamakta, ardından 44 tane şer'î ilimden bahsetmektedir. Böylece o eserinde toplam olarak 73 adet ilimden söz etmektedir. Molla Lutfi bu sayıyla alakalı olarak Hz. Muhammed'in ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağına dair hadisine atıf yaparak ilimlerin sayısının Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâ'at'in anlayışına uygun olduğunu ve burada gizli bir nükte bulunduğunu haber vermektedir. Haşiyesinde ise Ehl-i Sünnet'e vurgu yapmasındaki amacın Mu'tezile, Kerrâmiyye ve Şi'a'nın şer'î ilimlerle ilgili görüşlerine yer vermediğini beyan etmektedir³³. Daha da ilginç olanı ise felsefi ilimlerle bu kadar meşgul olan Molla Lutfi'nin çalışmasında felsefi ilimlere hiç yer ayırmamış olmasıdır. Bu durum muhtemelen dönemin hâkim zihniyetinden çekinmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Zira kendisi eserinin sonunda yapmış olduğu çalışmayı zeki ve insaf sahibi öğrencilere hediye ettiğini, inatçı, kalplerinde kin bulunan ve inkârcı olanlardan eserinin sakındırılması gerektiğini tavsiye etmektedir³⁴.

³⁰ Âşık Çelebi, a.g.e., C II, s. 1059.

³¹ Molla Ahaveyn, a.g.e., vr. 24b.

³² Orhan Şaik Gökyay-Şükrü Özen, “Molla Lutfi”, *DİA*, 2020, C. XXX, 255-258.

³³ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metalib el-İlâhiyye fi Mevzu'at el-Ulum el-Luğaviyye)*, haz. Şükran Fazlıoğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 69, 105.

³⁴ Molla Lutfi, a.g.e., s. 69-70.

Molla Lutfi'nin diğer eserleri incelendiğinde onun felsefi ilimlerle ne kadar ilgili olduğu daha iyi anlaşılmaktadır. Örneğin, Molla Lutfi, Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Hâşîye alâ Levâmi'i'l-Esrâr Şerhi Metâli'i'l-Envâr* adlı eserine yazdığı haşiyesinde filozofun hakîm manasına geldiğini ve hikmeti seven kişi olarak tanımlanabileceğini, felsefenin de beşer gücü nispetinde insanın ebedi saadete ulaşmak için ilim ve amelde Tanrı'ya benzemek olduğunu söylemektedir³⁵. Başka bir yerde ise riyaî ilimlerin sınıflamasından bahsederek riyaîyâtın hendese, aded, musiki ve heyet ilminden ibaret olduğunu ifade etmektedir³⁶. Bu anekdotlar Molla Lutfi'nin felsefi ilimlere olan ilgisini güzel bir şekilde ortaya koymaktadır.

Dahası Molla Lutfi söz konusu eserde Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin Müslüman filozofları eleştirmesine karşı onların savunusunu yapmaktadır. Şöyle ki; el-Cürcânî nazar ve istidlal ehli olanlardan peygamberlerin yoluna bağlı kalanların kalamcılar, bağlı kalmayanların ise Meşşâî filozoflar olduğunu, riyazet ve mücâhede yolunu seçenlerden şer'î hükümlere bağlı kalanların müteşerri sûfiler, bunun haricindekilerin ise İshrâki hakîmler olduğunu ifade etmektedir³⁷. Molla Lutfi bu görüşlerinden dolayı el-Cürcânî'yi açık bir şekilde eleştirmekte ve bunun büyük bir iftira olduğunu söylemektedir. Ona göre, Meşşâîler'in kitapları peygamberliğin ispatı ile doludur, zira onların felsefesinin çıkış noktasını peygamberlik oluşturmaktadır. Onun nazarında Meşşâîler ulûm-ı hikemiyyeyi mübâhase, müdârese, riyâzât ve mücâhadât yoluyla Eflâtûn-ı İlâhî'den alırken, İshrâkîler de bu ilimleri yine Eflatun'dan uzlet, riyâzât ve sürekli gayb âlemine tevaccüh ederek kazanmışlardır. Dolayısıyla, Sâbit b. Kurra, el-Kindî, el-Fârâbî ve İbn Sînâ gibi Müslüman filozoflar şeriatı kabul etmiş ve onun nuruyla aydınlanmışlardır. Molla Lutfi daha sonra kendi dönemindeki ilmî zihniyeti de eleştirerek bazı sözde fakihlerin (mütefakkihe) Müslüman filozofları küfre düşmekle itham ettiklerini, fakat asıl kendilerinin dalalet içerisinde olduklarını, cahil atalarının ve sefil hocalarının yolundan gittiklerini söylemektedir. Molla Lutfi Müslüman filozofları savunmanın yanı sıra hadis kitaplarından, Şehrezûrî ve İbn Sînâ gibi âlimlerin eserlerinden yola çıkarak Eflatun ve Sokrat'ın da peygamber olabileceklerini iddia etmektedir. Sokrat'ın Hz. Lokman ve Hz. Davud'dan, Pisagor'un da Hz. Süleyman'dan ilim edindiğini, onların da ilimlerini Hermes olarak anılan Şit'ten aldıklarını öne sürmektedir³⁸. Dolayısıyla, Molla Lutfi bazı eserlerinde felsefeden olumlu olarak bahsedip Müslüman filozofları

³⁵ Molla Lutfi, *Hâşîye alâ Hâşiyeti'l-Metâli'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa 908, vr. 17b.

³⁶ Molla Lutfi, a.g.e., vr. 102b.

³⁷ Seyyid Şerif el-Cürcânî, *Hâşîye alâ Levâmi'i'l-Esrâr Şerhi Metâli'i'l-Envâr*, İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler 958, vr. 10a.

³⁸ Molla Lutfi, *Hâşîye alâ Hâşiyeti'l-Metâli'*, vr. 81b-82a; Müstakim Arıcı, "Osmanlı İlim Dünyasında İshrâki Bir Zümreden Söz Etmek Mümkün mü? Osmanlı Ulemasının İshrâkîlik Tasavvuru Üzerine Bir Tahlil", *Naşariyat*, C 4/S 3, Ekim 2018, s. 28-29.

savunmasına ve antik dönem filozoflarını meşrulaştırmaya çalışmasına rağmen ilimler tasnifi ile ilgili eserine felsefi konuları derç etmemesi dönemin hâkim zihniyetine karşı olan çekincelerinden kaynaklanmış olabilir.

Molla Lutfî'nin dönemindeki diğer âlimlerle anlaşmazlık yaşadığı tek husus felsefi konular değildir. Zira o dönemin Sünnî zihniyetiyle tam olarak örtüşmeyen gizli ilimlere karşı da sempati duymaktadır. Örneğin, Molla Lutfî ilimler tasnifiyle ilgili eserinde şer'î ilimler içerisinde Kur'ân'ın rumuzları ve işaretleri (*rumûzu'l-Kur'ân ve işârâtuhû*) ile ilgili bir ilim dalından detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bu ilmin ilahi sırlardan bahseden bir ilim dalı olduğunu, mükâşefe ehlinde gelen bilgilerle elde edilebileceğini, faydasının ise Kur'ânî sırlara vâkıf olmak olduğunu ifade etmektedir³⁹. Keza hadislerdeki gizli manaları inceleyen *ilm-i rumûzu'l-hadîs*'ten de bahsetmektedir. Fakat bu ilim dalında fazla detaya girmemektedir⁴⁰.

Ayrıca, Molla Lutfî diğer eserlerinde kutup ve kâmil insan gibi Sûfizm'in ve Bâtınî-Hurûfî öğretinin önemli kavramlarına temas etmektedir. Örneğin, Molla Lutfî Hikmet-i İshrâkiyye ve Zevkiyye ile beraber İsmâ'îlî-Ta'limî öğretiyeye de referans vererek insanların manevî olgunluğa kâmil bir insan sayesinde ulaşabileceğini zira kâmil insanın ilahi isimlerin (*el-ismu'l-câmi*) mazharı olduğunu ifade etmektedir⁴¹. Yanı sıra, Molla Lutfî bazı sûfîlerden nakille âlemin bir kutuptan hâli kalmayacağını öne sürdüğü gibi Hz. Muhammed'in kutb-ı hakîkî olduğunu, ondan feyiz yoluyla gelen nurların kutb-ı zâhire ulaştığını ve oradan da yeryüzündeki insanlara geldiğini aktarmaktadır⁴². Sonuç olarak, Molla Lutfî bir taraftan felsefi ilimlerle ilgilenmekte diğer taraftan tasavvuf ve bâtınî öğretilerdeki kutup kavramı üzerinde durmakta, ayrıca Kur'ân'daki ve hadislerdeki rumuz ve gizli işaretlere vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla, bu durum çevresindeki Sünnî geleneğe bağlı kalan âlimlerin onu zındık olarak nitelermelerine sebebiyet vermiş olabilir.

IV. Otlukbeli Savaşından Önce Fatih Sultan Mehmed'e Verilen Zafer Müjdesi

Molla Lutfî'nin gizli ilimlerle alakası öyle bir noktaya varmıştır ki o bazı ayetlerden yola çıkarak kendi döneminde vuku bulacak bazı olaylarla ilgili ilginç öngörülerde bulunmaktadır. Örneğin, Molla Lutfî *el-Metâlibu'l-İlâhiyye* adlı eserinde Kur'ân'daki bazı sırların kendisine ayan olduğunu ve böylece Otlukbeli zaferini daha önceden bildiğini öne sürmektedir. Şöyle ki; Molla Lutfî, Uzun Hasan'ın, memleketi olan Tokat'ı kuşattığı zaman (1472 yılında) memleketinin

³⁹ Molla Lutfî, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, s. 54.

⁴⁰ Molla Lutfî, a.g.e., s. 58.

⁴¹ Molla Lutfî, *Hâşîye alâ Hâşîyeti'l-Metâli*, vr. 94b.

⁴² Molla Lutfî, a.g.e., vr. 93b.

işgal edilmesine çok üzüldüğünü sonra teselli bulmak babında Fetih Suresi'ndeki "Allah sana büyük bir zafer ihsan edecek" ayetini okuyup üzerinde düşündüğünü ve bu ayetin ebced hesabıyla ileride vuku bulacak Otlukbeli Zaferi'ne (h. 878-m. 1473) işaret ettiğini anladığını nakletmektedir. Ayrıca ayetin muhatabı olan peygamberin ismi ile sultanın isminin aynı olmasının da özel bir sırta işaret ettiğini ve ayetteki müjdenin padişahı da kapsadığını ifade etmektedir. Dahası Molla Lutfi bu zafer adına Farsça bir beyit söylediğini ve bunu Fatih Sultan Mehmed'e sunduğunda sultanın bu müjdeye sevinip kendisini mükâfatlandırıdığını ifade etmektedir. Yanı sıra, Molla Lutfi, Bizans'ın Sâsânîler'e yenilmesinden kısa bir süre sonra onlara galip geleceklerini bildiren Rûm Suresi'nin ilk ayetindeki *erd* (ارض) kelimesindeki *dat* (ض) harfinin ebced hesabıyla h. 805 (m. 1402)'e denk geldiğini, bunun da Timur'un Yıldırım Bâyezîd'e galip gelmesine işaret ettiğini, ayetteki *bid'* (بضع) ifadesinin ise ebced hesabıyla Uzun Hasan'ın yenileceği tarihe denk düştüğünü savaştan önce sultana söylediğini ve yine sultan tarafından mükâfatlandırıldığını öne sürmektedir⁴³.

Otlukbeli Zaferi'nin önceden müjdenmesi konusuna derviş grupları ve Sûfiler de katılmaktadır. Misal olarak, *Otman Baba Velâyetnâmesi*'nde, Otman Baba'nın Otlukbeli Savaşı öncesi bazı kerametler gösterdiği anlatılır. Buna göre, bir gün Otman Baba abdallardan birine tekkedeki kara bir ağacı budamayı teklif etmiş; abdal yapamayacağını söyleyince, Otman Baba ağacın dallarının yanarak yok olacağını söylemiştir. Burada Otman Baba'nın Otlukbeli Savaşı'nı kastettiği, ağacın dalları yansın demesinden muradın Uzun Hasan'ın oğlunun savaşta ölmesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca, eğer abdalın Otman Baba'nın teklifini yerine getirmiş olsa, Fatih Sultan Mehmed'in de Uzun Hasan'ın memleketini tamamen ele geçirmesinin mümkün olacağı belirtilmiştir. Bir diğer anlatıda ise Otman Baba'nın muarızı olan Abdurrahman Baba'nın Uzun Hasan ile ittifakına Otman Baba da Fatih Sultan Mehmed'e yardımcı olarak cevap vermiş, yapılan savaşta Otman Baba yara almasına rağmen birçok ak başlı kâfiri öldürüp zaferi Osmanlı'ya getirmiştir⁴⁴.

Benzer bir hikâye *Koyun Baba Velâyetnâmesi*'nde yer almaktadır. Buna göre, Fatih Sultan Mehmed Uzun Hasan ile savaşmaya giderken Çorum'un Osmancık

⁴³ Molla Lutfi, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması*, s. 101-104. Molla Lutfi'nin iddialarına oldukça benzer şekilde, İdris-i Bitlisi *Heşt Behîst* adlı eserinde Fatih Sultan Mehmed'in Hz. Muhammed ile hem zahiri hem manevî anlamda birtakım benzerlikleri olduğunu ve Kur'an'daki bazı ayetlerin bu duruma işaret ettiğini öne sürmektedir. İdris-i Bitlisi, *Heşt Behîst-VII. Keîbe*, haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 220-224. Ayrıca, İbn Kemâl de *Tevârih-i Âli Osmân*'da bazı azizlerin Fetih Suresi'nin ilk ayetinin mazmunuyla zafere işaret ettiklerini söylemekte ve Molla Lutfi'nin açıklamalarına benzer açıklamalar yapmaktadır. İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osmân, VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara 1957, s. 369-370.

⁴⁴ Küçük Abdal, *Otman Baba Velâyetnâmesi (Tenkitli Metin)*, haz. Filiz Kılıç-Mustafa Arslan-Tuncay Bülbül, Grafiker Yayınevi Ankara 2007, s. 152-154.

beldesine uğramış, Koyun Baba'nın namını duyunca onunla görüşmek istemiştir. Padişah görüşme esnasında zamanın kutbu diyerek hitap ettiği Koyun Baba'yı yapmış olduğu sefer hakkında sınamak istemiştir. Koyun Baba padişahın Uzun Hasan'a karşı bir zafer kazanacağını müjdelemiş, bunun üzerine savaştan sonra padişah şeyh için bir hangâh yapıp bir vakıf tahsis etmek istemişse de Koyun Baba bunu kabul etmeyip sadece Kızılırmak üzerine bir köprü yapılmasını talep etmiştir. Bu talebi Fatih Sultan Mehmed öldükten sonra oğlu Sultan Bâyezîd yerine getirmiştir⁴⁵.

Otlukbeli Zaferi ile ilgili müjde veren bir diğer derviş Akşemseddin olmuştur. Feridun Bey *Münşeât*'nda Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'ın üzerine sefere giderken gördüğü bir rüyayla ilgili olarak Akşemseddin'in Mahmud Paşa'ya göndermiş olduğu bir *ta'bîrnâme* ve bir *cevâbnâme* suretinden bahsetmektedir⁴⁶. Buna göre, Akşemseddin, sultanın zaferi için Bursa'da Emir Buhârî türbesini ziyaret edip döndükten sonra tekrar ziyarete gittiğinde Emîr Buhârî'nin ruhunun türbedara görünerek peygamberden naklen sultanın zaferini müjdelediğini açıklamaktadır. Yine, Akşemseddin sâlihlerden birinin rüyasında peygamberi ashabıyla gördüğünü evliyaların bir kısmının Uzun Hasan'ın zaferi için şefaât isterken bir kısmının ise Fatih Sultan Mehmed'in zaferi için şefaât istediğini, sonunda kararın Fatih Sultan Mehmed lehine çıktığını dolayısıyla padişahın kesin bir zafer kazanacağını aktarmaktadır⁴⁷. Sonuçta, Otlukbeli Zaferinin müjdesini verme konusunda Molla Lutfî'nin diğer sûfî ve dervişlerle rekabet ettiği, onun Kur'ân'daki rumuz ve işaretlerden yararlanarak bu müjdeyi açıklarken diğerlerinin manevi keşif yoluyla zafer müjdesi verdikleri ortaya çıkmaktadır. Fakat dönemin geleneksel Sünnî ulemasının özellikle Kur'ân'a bu şekilde yaklaşılmasına karşı çıkmasından dolayı Molla Lutfî'yi zındıklıkla suçlama ihtimali bulunmaktadır.

⁴⁵ *Koyun Baba Velâyetnâmesi*, haz. Muzaffer Doğanbaş, Dörtkapı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 73-80.

⁴⁶ *Münşeât*'da Fatih Sultan Mehmed'in ne tür bir rüya gördüğüne dair bir bilgi bulunmamaktadır. Hoca Sa'deddin Efendi Fatih Sultan Mehmed'in rüyasında Uzun Hasan'la bir güreşe tuttuğunu, güreş esnasında önce Uzun Hasan'ın Fatih'e darbe vurup dizi üzerine çökerttiğini ardından padişahın Uzun Hasan'ın göğsüne bir darbe vurup ciğerinden bir parça söküüp yere attığını ve sonrasında Uzun Hasan'ın geri çekilmek zorunda kaldığını aktarmaktadır. O bunun üzerine padişahın etrafındaki hikmet sahibi kişilerden bu rüyanın yorumunu sorduğunu, azizlerden birisinin Kur'ân'dan tefe'ül yapınca "nasran azîzâ" ayetine rast geldiğini, bu ayetin ebced hesabıyla h. 878 (m. 1473) yılındaki zafere işaret ettiğini bildirmektedir. Hoca Sa'deddin Efendi, *Tâciî't-Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979, C III, s. 124-126.

⁴⁷ Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, Takvîmhâne-yi Âmire, İstanbul 1848-1858, C I, s. 280-282. Adına yazılan *Menâkıbnâme*'ye göre Akşemseddin 1459 (h. 863) yılında ölmüştür. Enîsî, a.g.e., s. 21. Bu da onun Otlukbeli Savaşı'ndan önce öldüğü anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, *Münşeât*'da onunla ilgili anlatılanların ne derece doğruyu yansıttığı oldukça tartışmalıdır.

V. Molla Lutfi'nin Yaşadığı Dönemin Zihinsel Yapısı

Molla Lutfi'nin ilmî zihniyetini anlayabilmek için dönemin fikir hareketlerini daha detaylı bir şekilde incelemek gerekmektedir. XV. asırda İslam dünyasında Sünnîlik dışında addedilen bazı mistik gruplar etkin bir hale gelmeye başlamıştır. Bunlar içerisinde en çok ön plana çıkan topluluk ise Hurûfilik olmuştur. Zira bu grup özellikle eskatolojik fikirleriyle siyasal ve sosyal açıdan İslam Dünyasını derin bir şekilde etkilemiştir. Fatih Usluer, Hurûfilîğe mensup olanların yazdıkları eserlerde Fazlullâh Hurûfî (ö. 1394)'yi Mehdi ve Mesih gibi figürlerle özdeşleştirdiklerini, onun kıyametten önce yeryüzüne gelerek yeryüzünü adaletle doldurup insanları hidayete sevk edeceğini iddia ettiklerini açıklamaktadır⁴⁸. Dolayısıyla, bu tür fikirleri yüzünden Hurûfiler zaman zaman siyasal otoritelerle yoğun bir çatışma içerisinde girmişlerdir. Örneğin, Fazlullâh Hurûfî 1394 yılında Timurlu Miran Şah tarafından Azerbaycan'da yakalanıp idam edilmiştir. Yine, Ahmed-i Lor isimli bir şahıs 1427 yılında Timurlu Sultanı Şahruh'a bir suikast teşebbüsünde bulunmuş, yaralı olarak kurtulan sultan, Ahmed-i Lor ve taraftarlarını idam ettirmiştir. Yanı sıra, Hacı Surh önderliğinde bir Hurûfî grubu 1431-1432 tarihlerinde İsfahan'da ayaklanmış, isyan Timurlular tarafından bastırılmıştır. Ayrıca, Fazlullâh Hurûfî'nin kızı Kelimetullâh el-Ulyâ'nın da aralarında bulunduğu önemli bir Hurûfî grubu 1441-1442 yıllarında Tebriz'de ulemâ tarafından yargılandıktan sonra cezalandırılmıştır⁴⁹. Bu tür örnekler, Hurûfilerin siyasilerle olan çatışmacı konumlarını ilginç bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hurûfilerin Doğu İslam Dünyası'ndaki çatışma içerisindeki konumu Osmanlı Devleti'ne de yansımıştır. Taşköprizâde'ye göre, Fazlullâh Hurûfî'nin mensuplarından biri Edirne'de Fatih Sultan Mehmed'in hizmetine girerek sultanı etkilemiştir. Fakat Hurûfilerin Osmanlı sarayındaki etkinliklerinden rahatsız olan Mahmud Paşa durumu ulemâdan Fahreddin el-Acemî'ye haber vermiş, sonra söz konusu Hurûfî şahıs yakalanıp Edirne Yeni Cami'ye getirilmiştir. Burada el-Acemî halka Hurûfilîğin batıl olduğunu anlatmış, dolayısıyla yakalanan şahsın zındık ve kâfir olduğunu söyleyerek onun katledilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine söz konusu şahıs ve Hurûfî arkadaşları topluca öldürülmüştür⁵⁰.

Fakat XV. asırda gizli ilimlerle ve eskatolojik fikirlerle Sünnîlik içerisinde yer alan Sûfî gruplar da ilgilenmişlerdir. Örneğin, meşhur mutasavvif Abdurrahman el-Bistâmî ilimler tasnifiyle ilgili yazmış olduğu *el-Fevâ'ibü'l-Miskîyye* isimli eserinde gizli ilimlere detaylı bir şekilde temas etmektedir. Özellikle, söz konusu eserin 38.

⁴⁸ Fatih Usluer, *Hurûfilik: İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 363-374.

⁴⁹ Usluer, a.g.e., s. 17-23.

⁵⁰ Taşköprizâde, a.g.e., s. 114-115.

babında remizlerin marifetinden, 54. babında Kur'ân'daki sure ve ayetlerin gizemli özelliklerinden (havâssu suver ve âyât), 58. babında ise ilm-i hurûftan bahsetmektedir⁵¹. Fakat el-Bistâmî gizli ilimlere karşı olan alakasını Hurûfîlikle irtibatlandırmaktan kaçınmaktadır. Zira o, Hurûfîliği eleştirerek Fazlullâh Hurûfî'nin Babek el-Hürremî, Mani ve Mazdek gibi bir zındık olduğunu öne sürmekte ve Hurûfîleri ibaha, zendaka, hulûl ve ittihâd ile suçlamaktadır. Yanı sıra el-Bistâmî ilm-i hurûfu ilk olarak Hz. Âdem'in elde ettiğini iddia etmekte, Ca'fer-i Sâdık gibi Ehl-i Beyt imamları ile Cüneyd-i Bağdâdî ve İmam Gazali gibi meşhur âlimler üzerinden ilm-i hurûfun meşruluğunu savunmaktadır⁵². Ayrıca, el-Bistâmî *Miftâhu'l-Cifri'l-Câmi ve Şemsu'l-Âfâk fi'l-İlmi'l-Hurûf ve'l-Erfâk* gibi eserler yazarak gizli ilimlere olan derin ilgisini ortaya koymaktadır⁵³.

Bu dönemde gizli ilimlerle uğraşan bir diğer Sünnî mutasavvıf, meşhur Zeynî şeyhlerinden Musannifek ismiyle anılan Ali b. Muhammed el-Bistâmî (ö. 1470)'dir. Musannifek *Hallu'r-Rumûz fi Keşfi'l-Künûz* isimli bir eser kaleme alarak kutsal kitaplarda remiz ve işaretlere değinmekte ve bunların kullanılmasındaki çeşitli maksatlara temas etmektedir. Bu maksatlardan bahsederken bazı insanların gerekli ilme ve anlayışa sahip olmadıklarından dolayı gizli ilimlere sahip olan insanları öldürmeye giriştiklerini veya onları zendaka ve ilhad ile suçladıklarını bildirmektedir⁵⁴. Fakat el-Bistâmî gibi Musannifek de Sünnî geleneğe uygun olan gizli ilimlerle Hurûfîliği birbirinden ayırmakta ve Fazlullâh Hurûfî'ye nispet edilen Hurûfîyye, Kâsîmiyye ve Vücûdiyye gibi grupları sert bir şekilde eleştirmektedir. Özellikle, Rum diyarında Vücûdiyye'ye mensup insanların çok olduğunu, Vücûdiyye'nin Sûfî elbisesi giyerek insanları dalalete sürüklediğini, inançlı gibi görünerek batıl akidelerini gizlediklerini aktarmaktadır. Birçok âlimin Vücûdiyye'ye mensup insanların katledilmesi ve yakılması yönünde fetva verdiğini, zira bunların tövbelerinin bile kabul edilmeyeceğini bildirmektedir⁵⁵. Dolayısıyla, XV. asırda gizli ilimlerin popüler hale gelmesiyle beraber el-Bistâmî ve Musannifek gibi mutasavvıflar Sünnî geleneğin içerisinde kalarak bu tür gizli ilimlerle uğraşmaya devam etmişlerdir. Onlar bir taraftan Hurufîliği kınarken diğer taraftan gizli ilimleri müdafaa etmişlerdir.

Dönemin gizli ilimlerle uğraşan bir diğer Sünnî mutasavvıfı Şeyh Vefâzâde'dir. Taşköprizâde onun zahir ve batın ilimlerini bildiğini, özellikle vefk ilminde uzman olduğunu ve bu ilimle birçok tasarrufta bulunduğunu

⁵¹ Abdurrâhman el-Bistâmî, *el-Fevâ'ihu'l-Miskîyye fi'l-Fevâ'tibi'l-Mekkiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 688, vr. 9a-9b; Veysel Kaya, "Abdurrahman Bistâmî'nin Bilimler Tasnifi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 35, 2016, s. 205.

⁵² el-Bistâmî, a.g.e., vr. 173b-174a, 208a-210b; Kaya, agm., s. 211.

⁵³ Mustafa Çağrı, "Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî", *DİA*, 1992, C. VI, 218-219.

⁵⁴ Musannifek, *Hallu'r-Rumûz fi Keşfi'l-Künûz*, İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin 513, vr. 104a.

⁵⁵ Musannifek, a.g.e., vr. 86a-88b.

bildirmektedir⁵⁶. Vefk ilminin yanı sıra, Şeyh Vefâzâde'nin melhame ilminde de uzmanlığı bulunmaktadır, zira o *Melhame-i Şeyh Vefâ* isiminde bir eser kaleme alarak bu eserinde bir yıl boyunca her ay içerisinde olması muhtemel hadiselerle temas etmektedir⁵⁷. Ayrıca, Şeyh Vefâzâde'nin astroloji ile de irtibatı bulunmaktadır. Çünkü o, *Yedi Yıldızın Ahkâmı* isiminde ufak bir çalışma yaparak bu çalışmada yıldızların insanlar üzerindeki etkisi, insanların hangi zaman diliminde ne yapıp yapmaması, ne yiyip ne yememesi gerektiği gibi hususlara yer vermektedir⁵⁸. Şeyh Vefâzâde'ye benzer şekilde meşhur Sünnî mutasavvıflar Ahmed ve Mehmed Bican kardeşlerin babası Yazıcı Sâlih de melhame türünde *Şemsîyye* isiminde bir eser meydana getirerek bu eserinde astrolojik bazı gözlemlere temas etmekte ve bu gözlemlerin sonucunda yeryüzünde vuku bulacak hadiselerle değinmektedir⁵⁹. Sonuç olarak, XV. asırda eskatolojik fikirlerle birlikte ilm-i hurûf, vefk ve melhame gibi gizli ilimler İslam Dünyası'nda yaygın bir hale gelmeye başlamıştır. Bu tür fikirler Hurûfilîğe nispet edilse de Sünnî mutasavvıflar da bu ilimlere temayül göstermişlerdir. Bu duruma paralel olarak, Molla Lutfî de gizli ilimlerle ilgilenmiş ve eserlerinde bu konulara temas etmiştir. Fakat el-Bistâmî, Musannifek, Şeyh Vefâzâde ve Yazıcı Salih gibi isimler bu uğraşlarından dolayı herhangi bir töhmete maruz kalmazken Molla Lutfî zındıklık ithamına maruz kalmış ve akabinde idam edilmiştir. Muhtemelen Molla Lutfî'nin fikirleri Sünnîlik haricinde tutularak Hurûfilîkle irtibatlandırılmıştır.

Sonuç

Molla Lutfî yaşamı ve eserleriyle XV. asır Osmanlı ilmî hayatını derinden etkileyen bir âlim olmuştur. Trajik bir şekilde katledilmesi ise beraberinde bazı tartışmaları gündeme getirmiştir. Kimi araştırmacılar onun özgür fikirlerinden dolayı öldürüldüğünü iddia ederken diğer araştırmacılar onun idam edilmesinde karakterine ve yaşadığı çevreye vurgu yapmaktadırlar. Molla Lutfî'nin yapmış olduğu çalışmalar ve onun dönemindeki fikri cereyanlar daha yakından incelendiğinde Molla Lutfî'nin neden zındıklıkla itham edildiği ve akabinde öldürüldüğü daha iyi anlaşılmaktadır. XV. asırda Sünnîlik dışında addedilen, zındık ve mülhîd olarak nitelenen kişi ve gruplar yaygınlaşmaya başlamıştır. Sünnî ulemâ ve emirler bu tür oluşumlara aşırı tepki göstererek onları cezalandırma yolunu seçmiştir. Dolayısıyla, Molla Lutfî'nin çevresinde zındık olarak anılan bir kitle ortaya çıkınca, o da ulemâ tarafından insanları doğru yoldan saptırmak ile

⁵⁶ Taşkôprîzâde, a.g.e., s. 388-389.

⁵⁷ Reşat Öngören, "Muslihuddin Mustafa", *DİA*, 2020, C. XXXI, 269-271.

⁵⁸ Faysal Okan Atasoy, "Şeyh Vefâ ve "Yedi Yıldızın Ahkâmı" Adlı Risalesi", *Turkish Studies*, C 5/S 1, 2010, s. 160.

⁵⁹ Manzum olarak kaleme alınan bu eseri daha sonra Yazıcı Salih'in oğlu Ahmed Bican 1466 yılında nesre çevirmiştir. Âmil Çelebioğlu, "Ahmed Bican," *DİA*, C. II, 49-51.

suçlanmıştır. Yanı sıra, Molla Lutfi'nin fikirsel olarak felsefeye ilgi duyması, Müslüman filozofları savunması ve Antik Yunan kökenli filozofları meşrulaştırmaya çalışması onun müteşerrî ulemâ ile karşı karşıya kalmasına sebebiyet vermiştir. İlimler tasnifi ile ilgili eserinde felsefi ilimleri muhtemel tepkilerden dolayı zikretmemiş, fakat gizli ilimlerle ilgili bazı bilgiler sunmuştur. XV. asırda İslam Dünyası'nda Hurûfiliğin de etkisiyle ilm-i hurûf, vefk ve melhame gibi gizli ilimlere olan ilgi artmıştır. Bazı Sünnî mutasavvıflar da bu ilimlerle ilgilenmişlerdir. Fakat söz konusu mutasavvıflar Hurûfiliği eleştirerek ve Sünnî geleneğin içerisinde kalarak ilmî faaliyetlerini sürdürmeye çalışmışlardır. Molla Lutfi de Sünnî mutasavvıfların çizgisinde gizli ilimlerle meşgul olmuş ve eserlerinde bu konularla ilgili fikirlerinden bahsetmiştir. Diğer Sünnî mutasavvıfların zendaka ve ilhâd ile ilgili herhangi bir yargılamaya maruz kalmazken Molla Lutfi'nin maruz kalması ve sonrasında öldürülmesi ise muhtemelen onun görüşlerinin Sünnîliğe aykırı olarak Hurûfilikle ilişkilendirilmesinden kaynaklanmıştır.

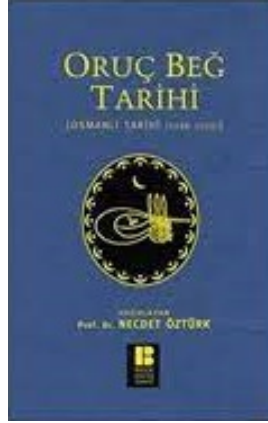
Kaynakça

- Abdullatîf el-Kudsî, *Keşfu'l-İ'tikâd fi'r-Reddi alâ Mezhebi'l-İlhâd*, Bursa İnebey Kütüphanesi 27477.
- Abdurrâhman el-Bistâmî, *el-Fevâ'ihu'l-Miskîyye fi'l-Fevâtibi'l-Mekkîyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 688.
- ADIVAR, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi*, İstanbul 1982.
- ARICI, Müstakim, “Osmanlı İlim Dünyasında İshrâki Bir Zümreden Söz Etmek Mümkün mü? Osmanlı Ulemasının İshrâkîlik Tasavvuru Üzerine Bir Tahlil”, *Nazarîyat*, C 4/S 3, Ekim 2018, s. 1-48.
- Âşık Çelebi, *Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*, 3 Cilt, haz. Filiz Kılıç, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.
- ATASOY, Faysal Okan, “Şeyh Vefâ ve “Yedi Yıldızın Ahkâmı” Adlı Risalesi”, *Turkish Studies*, C 5/S 1, 2010, s. 154-177.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Abdurrahman b. Muhammed Bistâm”, *DİA*, 1992, C. VI, 218-219.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil, “Ahmed Bican,” *DİA*, 1989, C. II, 49-51.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Kanunî Devri Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları*, Kapı Yayınları, İstanbul 2018. Enisi, *Menâkıb-i Akşemseddin*, İBB Atatürk Kitaplığı 4186.
- ERÜNSAL, İsmail E., “Molla Lutfî Zındıklık İthamıyla mı Öldürüldü?”, *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, C 21/S 2, 2015, s. 21-37.
- , “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendeke ve İlhad Tarihine Bir Katkı”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C 24, 2004, s. 127-157.
- Feridun Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, 2 Cilt, Takvîmhâne-yi Âmire, İstanbul 1848-1858.
- GÖKYAY, Orhan Şaik - ÖZEN, Şükrü, “Molla Lutfî”, *DİA*, 2020, C. XXX, 255-258.
- Hoca Sa'deddîn Efendi, *Tâcü't-Tevârih*, 5 Cilt, haz. İsmet Parmaksızoğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- İbn Kemâl, *Tevârih-i Âli Osmân, VIII. Defter*, haz. Ahmet Uğur, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- , *Tevârih-i Âli Osmân, VII. Defter*, haz. Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara 1957.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Behîşt-VII. Ketîbe*, haz. Muhammed İbrahim Yıldırım, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- KAYA, Veysel, “Abdurrahman Bistâmî'nin Bilimler Tasnifi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 35, 2016, s. 187-216.
- Koyun Baba Velâyetnâmesi*, haz. Muzaffer Doğanbaş, Dörtkapı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Küçük Abdal, *Otman Baba Velâyetnamesi (Tenkîtli Metin)*, haz. Filiz Kılıç-Mustafa Arslan-Tuncay Bülbül, Grafiker Yayınevi Ankara 2007.
- Latîfî, *Tezkîre*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 5366.
- Mecdî Efendi, *Hadâ'iku'ş-Şakâ'ik*, haz. Abdülkadir Özcan, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.

- Molla Ahaveyn, *Risâle fî Abkâmi'z-Zındık*, Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi 859.
- Molla Lutfî, *Dil Bilimlerinin Sınıflandırılması (el-Metalib el-İlahiyye fî Mevzuat el-Ulum el-Luğaviyye)*, haz. Şükran Fazlıoğlu, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012.
- , *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Metâli'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fâzıl Ahmed Paşa 908.
- Musannifek, *Hallu'r-Rumûz fî Kesf'l-Künûz*, İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin 513.
- Nişancı Mehmed Paşa, *Târîh-i Nişancı*, Matbaa-yı Âmire, İstanbul 1873.
- OCAK, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülbidler, .XV-XVII. Yüzyıllar.*, Timaş Yayınları İstanbul 2016.
- Oruç Bey, *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2007.
- ÖNGÖREN, Reşat, "Muslihuddin Mustafa", *DİA*, 2020, C. XXXI, 269-271.
- ÖZEN, Şükrü, "İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfî'nin İdamının Fikhîliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S 6, 2001, s. 17-62.
- Sehî Bey, *Heşt Bibişt*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017.
- Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Hâşiye alâ Levâmi'i'l-Esrâr Şerbi Metâli'i'l-Emâr*, İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler 958.
- Tâcîzâde Sa'dî Çelebi, *Tâcîzâde Sa'dî Çelebi Münşeatt*, haz. Necati Lugal-Adnan Erzi, İstanbul Fethi Derneği, İstanbul, 1956.
- Taşköprizâde, *eş-Şakâ'iku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, haz. Muhammet Hekimoğlu, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2019.
- TEK, Abdurrezzak, *Abdüllatîf Kudsî: Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*, Emin Yayınları, Bursa 2007.
- TEKİN, Gönül, "Türk Edebiyatı: 13.-15. Yüzyıllar", *Osmanlı Uygarlığı*, C II, haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.
- UĞUR, Ahmet, "Hoca Sa'deddin Efendi'nin Selim-Namesi," *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, S 4, 1980, s. 225-241.
- USLUER, Fatih, *Hurufîlik: İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2009.
- WOODS, John E., *The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 1999.

ORUÇ BEĞ TARİHİ'NİN NEŞRİNE DAİR

Hasan Yüksel*

Giriş

Necdet Öztürk, *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi (1288-1502)] (Giriş, çevri metin, kronoloji, dizin, tipkibasım)*, 1. basım İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 1. Basım, Mart 2014.

Bu eserin aynı yayınevinde daha önce çıkmış iki basımı (Bilge Kültür Sanat, İstanbul. Ancak 2007 ve 2008) olduğu halde neden birinci basım olarak takdim edildiği anlaşılamamaktadır. Burada, *Oruç Beğ Tarihi* adıyla neşredilen bu metnin giriş bölümü irdelenecek, metin kısmında sadece yanlış okunan, anlamı bozan ve anlamsız kelimeler üzerinde durulacak; anlamı bozmayan telaffuz farkı ve imla hatalarına değinilmeyecektir.

Franz Babinger 1925'te Oruç Beğ'in Oxford nüshası ile ona izafe edilen fakat içinde adı geçmeyen Cambridge nüshasını peş peşe ekleyerek, Osmanlı harfleriyle *Oruç Beğ Tarihi* adıyla neşretti. Cambridge nüshasının Oruç Beğ'e aidiyeti şüphelidir. Nihal Atsız, bu neşriyatı sadeleştirip düzenleyerek, 1972'de

* Prof. Dr. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Emekli öğretim üyesi), Sivas, pirhasan@hotmail.com, ORCID:0000-003-4522-2806

Oruç Beğ Tarihi ismiyle yayımlandı; ilavesinde tıpkıbasımını verdiği Manisa nüshası, baskı tekniğinin özensizliğinden okunamaz durumdadır¹.

Bugün, Oruç Beğ'e izafe edilen altı nüshadan, Oxford ve Manisa nüshaları hariç, diğer dördünde Oruç Beğ ismi geçmez; bu nüshalarda kronoloji, muhteva ve metin bakımından da tam bir uyum söz konusu değildir. İkisinde ismini sarıh olarak belirten Oruç Beğ diğerlerinde neden saklasın? Yayımlayan bunu tartışmamıştır. Ayrıca aralarındaki fark sadece Oruç Beğ'in isminin yer alıp almamasından da ibaret değildir

Sayın Necdet Öztürk, bazı varsayımlara dayalı olarak Oruç Beğ'e atfedilen bu nüshalardan, daha önce Sadettin Buluç'un Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* olarak değerlendirip 1938'de üzerinde tez hazırladığı P ve Pa rumuzuyla nitelendirilen iki nüshadan P'yi esas alıp Pa ve M nüsha farklarını tercihe göre metne alıp veya dipnotlarda göstererek *Oruç Beğ Tarihi* ismiyle neşrettiğini ifade etmektedir. Ancak, Öztürk'ün P'ye göre, konular ve olayların daha kısa tutulduğunu söylediği ve kimi olayların anlatımında takdim-tehir ve eksiklikler bulunduğunu belirttiği Manisa nüshasından (M), yer yer bazı kelime ve ibarelere teberrüken atıfta bulunulmuş olsa aşağıda görüleceği üzere nüsha farklarına tam yer verilemediği görülmektedir. Halbuki, bu uyumsuzluğu, "P[ve] Pa yazmaları kronolojik sıraya göre gittiği hâlde, M yazması diğer iki nüshaya uymamaktadır"² diye açıkça belirten de kendisidir; buna rağmen yine de P ve Pa nüshaları ile karşılaştırmaya girişmiştir.

Bunun yanı sıra, *Oruç Beğ Tarihi* adıyla neşredilen bu metin, tashihe muhtaç, hiçbir anlam ifade etmeyen, cümleyi bozan birçok okuma hatalarını da içermektedir. Bu okuma hatalarının bir kısmının neşre esas alınan nüshanın istinsahından kaynaklandığı söylenebilir. Ancak, metin neşri eski harfli bir metni sadece yeni harflere aktarmaktan ibaret olmadığı da bilinen bir hakikattir.

1-Oruç Beğ'in Kimliği ve Eserinin Yazılış Tarihi

Biyografi ve tezkire kitaplarında Oruç Beğ'in hayatına dair bilgi bulunmadığını belirten Öztürk, "*Eserinin Cambridge (C, Babinger 1925:3) ve Manisa (M, 1b) nüshalarında kendisini 'Oruç b. Âdil el-kazâz kâtibü'l-Edrenevî (M'de 'el-kazâz' eksik) şeklinde takdim ediyor*" (s. XXVII) demektedir. Fakat, verilen nüsha bilgileri yanlıştır; "Oxford ve "Manisa" nüshası olacak!

¹ *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1972.

² *Oruç Beğ Tarihi (Osmanlı tarihi (1288-1502))*, haz. Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s.168, dipnot: 1066.

Araştırmacı, “Oruç Beğ, 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde Edirne’de doğmuş olmalı; ancak ölüm tarihi kesin olarak bilinmiyor.” söyleminden sonra, “Bununla birlikte Oruç’un eserinin muhtemelen ikinci versiyonunu yazdığı 908/1502 yılında veya bundan kısa zaman sonra ölmüş olabileceği söylenebilir.” şeklindeki iddiasını pekiştirmek için de, Irene Beldiceanu-Steinherr’in Osmanlı Arşivi’nde 1070 Nolu Tapu Tahrir Defteri’ndeki, “Âdil’in oğlu Oruç 905/1499-1500 yılında Edirne’de kâtip idi.” vakfiye kaydını delil göstererek “Bu kayıt Oruç Beğ’in II. Bayezid devrinde yaşadığını ortaya koymuş ve bu husustaki kuşkuları bertaraf etmiştir.” demektedir³.

Sayın Öztürk, burada, “Necip Âsım, Babinger (1925: XIV; 1927:23; 1982:25) ve Babinger’i tekrarlayan Unat, Oruç Beğ’i en eski Osmanlı tarihçilerinden biri olarak takdim ettiler. Ancak, Oruç’a ait olduğu kesinlik kazanan bir Oruç yazmasının, 908/1502 tarihi olaylarıyla son bulması bu hükmün isabetli olmadığını gösterdi. Babinger, 857/1453’te idam edilen Vezirîâzam Çandarlı Halil Paşa için ‘zamanımızun veziri’ (s.20) referansından hareketle Oruç’un II. Mehmed zamanında yaşadığını, onun eserinin nesir türündeki en eski Osmanlı tarih kaynağı örneği olduğunu iddia etmiş ve anonim kroniklerin, Oruç yazmalarının kısaltılmış, uzatılmış ya da değiştirilmiş metinleri olabileceğini ileri sürmüştü (Babinger 1925: VIII-IX)” diyerek Necip Âsım’ı, Babinger’i ve Unat’ı eleştirir⁴ ve iddialarının doğruluğunu öne sürer.

a-Evet, doğrudur; Oruç Beğ nesir türündeki en eski Osmanlı kaynağı değildir. *Oruç Beğ Tarihi*’nin eski bir kronik üzerinde inşa edildiğine ilişkin, Mükrimin Halil Yinanç’ın⁵, Faik Reşit Unat’ın⁶ ve Abdülkadir Özcan’ın⁷ makaleleri delil olarak gösterilseydi daha doğru olurdu. Çünkü eski olan metin *Oruç Beğ*’in içinde yer alan bu metindir. Babinger’in gözden kaçırdığı nokta buydu. Fakat Öztürk, bu eleştirisine kanıt olarak, “Oruç’a ait olduğu kesinlik kazanan bir Oruç yazmasının, 908/1502 tarihi olaylarıyla son bulması bu hükmün isabetli olmadığını gösterdi.” demektedir. Halbuki bu nüshanın Oruç Beğ’e ait olduğu bir varsayımdan ibarettir ve bu nüshada Oruç Beğ’in ismi geçmiyor. Oruç Beğ isminin geçtiği Oxford ve Manisa nüshalarıyla sağlıklı bir mukayesesi de yapılmamıştır. Gerçi, Sayın Öztürk’ün bu nüshayı (P nüshasını) esas alıp, Pa ve M nüshaları ile arasındaki farkları dipnotlarda verdiğini belirterek yapmış olduğu *Oruç Beğ Tarihi*

³ *Oruç Beğ Tarihi* (Öztürk nşr), s. XXIII-XXIV.

⁴ Ancak bu iddiayı, “*Lisân-ı Türkî-i kadîm ile Sultân Osmân ve Sultân Orhan asrı vukû’âtını mübeyyin Oruç Beg Târîhi*” şeklinde ilk ortaya atan Tayyâr-zâde Atâ’dır. Bk. *Osmanlı Saray Tarihi, Târîh-i Enderûn, III, Haç, Mehmet Arslan*, Kitabevi, İstanbul 2010, s. 382.

⁵ Mükrimin Halil Yinanç, “Ertuğrul Gâzi”, *İslam Ansiklopedisi*, 1988, IV, 331.

⁶ Faik Reşit Unat, “Oruç b. Âdil”, *İslam Ansiklopedisi*, 1988, IX, 418-419.

⁷ Abdülkadir Özcan, “Tevârih-i Âl-i Osman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2011, 40, 579-581.

metin neşrinin de ne kadar sağlıklı olduğu aşağıda irdelenip gösterilmeye çalışılacaktır.

b- Sayın Öztürk, Babinger'in iddiasına kanıt gösterdiği, "...857/1453'te idam edilen *Veziriâzam Candarlı Halil Paşa için 'zamanımızun veziri' (s.20) referansından hareketle Oruç'un II. Mehmed zamanında yaşadığı...*" söylemine de itiraz ediyor. Ancak, Babinger'in bu söyleminin devamında, delil olarak sunduğu, ikinci kanıtı, "*şimdiki zamanda*"⁸ daha sarıh bir şekilde "*...şimdiki zamanda pâdişâhü'l-İslâm ve'l-Müslîmin kâtîlü'l-kefereti ve'l-müşrikin Sultan Mehmed bin Murad Han bin Mehmed bin Bâyezîd*" ibaresini de gözden kaçırmıştır.

Ayrıca, Babinger'in söylemine delil gösterdiği, "*zamanımızda Halil Paşa'nun dip dedesiydi*"⁹ ve "*...şimdiki zamanımızda kim padişahü'l-İslâm ve'l-müslîmin (...) Sultan Mehmed bin Murad Han...*"¹⁰ ibareleri Sayın Öztürk'ün neşrettiği *Oruç Beğ Tarihi*'nde de geçmektedir ve bu hususta hiçbir yorumda bulunmamıştır. Sadece, "*P'nin kopya edildiği nüshanın II. Bayezid devrinde yazıldığına dair çevri metnini verdiğimiz şu ifadeler önem taşıyor.*"¹¹ diyerek on beş kayıt sıralamaktadır¹². Bu kayıtlar doğru; ancak Babinger'in söylemine kanıt gösterdiği ibareleri görmemeyi tercih etmelerine bir anlam verilememektedir.

c- *Oruç Beğ Tarihi*'nin yazılış zamanına dair de Öztürk, "*Ménage, Oruç'un kimliği ve eseri üzerinde yaptığı iki değerli incelemesinde yeni düşünceler ileri sürdü ve Babinger'in çalışmasından sonra ortaya çıkan Oruç yazmalarına dikkat çekti. Oruç yazmalarının filolojik karşılaştırmalarını yapan Ménage, bu keroniğin II. Mehmed zamanında değil, II. Bayezid zamanında yazılmış olduğunu delilleriyle ortaya koydu. O, bu hükmünü, Beldiceanu-Steinherr'in bahsedilen çalışmasıyla da destekledi.*"¹³ demektedir.

Sayın Öztürk'ün büyük bir güven ile söylemlerine kanıt olarak gösterdiği Ménage'in bu görüşüne katılmayı doğru bulmuyoruz ve bildiğimiz kadarıyla Fatih ile II. Bayezid dönemlerinde herhangi bir dil devrimi olmadı. 1451'den 1481'e kadar yani otuz senede o devir Osmanlı Türkçesinde gözle görülecek bir değişim de mümkün değildir. Günümüzde bile otuz senede dilde bu hızda değişim gözlenememektedir. Orta Çağ'da otuz senede böylesi bariz bir değişim nasıl gerçekleşmiş olabilir?

⁸ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. 23.s. XIV.*

⁹ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. 23.*

¹⁰ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. 99-100.*

¹¹ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. XXVIII-XXIX.*

¹² Zaten bu kayıtları çok önce, Sadettin Buluç sırasıyla vermişti. Bk. *Untersuchungen über die altosmanische anonyme Chronik der Bibliothèque Nationale zu Paris Suppl. turc 1047 Anc. Fonds turc 99, Breslau 1938, s. 12.*

¹³ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. XXIV.*

Evet, her iki araştırmacıyı yanılığa sürükleyen *Oruç Beğ Tarihi*'nin eski bir kronik üzerine inşa edilmiş olmasını gözden kaçırmalarıdır. Ayrıca, Oruç Beğ, tarihini Fatih devrinde yazmaya başlayıp II. Bayezid döneminde tamamlamış olamaz mı? Dahası zaten Mükrimin Halil Yinanç, ta 1929'da, "*Fatih devrinde telif edildiği anlaşılan Oruç Beğ Tarihi*."¹⁴ diyor.

2-Konusu (s. XXV).

Oruç Beğ Tarihi'nde Osmanlı hanedanının şeceresi verilmektedir, Anadolu'ya gelişi tahkiyesi ve ilk ortaya çıkış mücadelelerinden Timur işgaline, akabinde yeniden toparlanıp İstanbul fethine gelinir. İstanbul'un fethinin ardından, Ayasofya efsaneleri ve Müslüman Arapların Konstantiniyye fethi girişimlerine ara metin olarak yer verilir. Ondan sonra tekrar Fatih dönemi anlatımına geçilir. Daha doğrusu, buraya kadar olan kısım Anonim Tevarih-i Âl-i Osmanlar ile hemen hemen aynıdır.

Oruç Beğ'in bir orijinal tarafı varsa bu tarihten sonradır. Daha sarîh bir ifadeyle Oruç Beğ'in orijinal anlatımı II. Bayezid dönemi olmalıdır. Bu da başta, Oruç Beğ'e ait olduğu şüphe götürmeyen nüshaları ortaya koymak ile mümkün olabilir. Ayrıca, Sayın Öztürk'ün neşrettiği kroniğin *Oruç Beğ Tarihi* olmadığına dair Hakan Yılmaz'ın uyarısı¹⁵ bu konuda daha temkinli olunmasını gerektirmektedir.

Sayın Öztürk'ün *Oruç Beğ Tarihi* olarak neşrettiği bu metnin anlatım yapısı için, "*15. Yüzyıl Osmanlı tarihçiliğinde bu anlatım ilk kez Oruç kroniği ile anonim Türkçe tevârihlerde görülür.*"

Oruç Beğ, bir olayı anlatıp bitirdikten sonra okuyucuya yeni bir olayı anlatacağımı genellikle 'def'a', 'def'a girü', 'girü', 've girü', 'def'a ve girü' gibi kalıplaşmış ifadeler kullanarak haber verir. Türkçe anonim kroniklerde de benzer durum söz konusudur."¹⁶ demektedir.

Bu genellemeler doğru değil. Bu anlatım düzeni ve üslubu, anonim tevârihlere aittir. Oruç Beğ, tarihini bu anonim metinler üzerine inşa ettiğinden bu benzerlik ortaya çıkmıştır; "...def'a', 'def'a girü', 'girü', 've girü', 'def'a ve girü' gibi kalıplaşmış ifadeler" de, anonimlerde daha çok II. Bayezid devri anlatımlarında görülür. Nitekim, Öztürk'ün *Oruç Beğ Tarihi* adıyla neşrettiği metne bakıldığında zikredilen kalıplaşmış kelimelere II. Mehmet'e kadar ender rastlanmakta; II. Mehmet'ten itibaren git gide arttığı ve II. Bayezid devri anlatımında çok sık kullanıldığı göze çarpmaktadır.

¹⁴ *Düsturname-i Enverî*, İstanbul Evkâf Matbaası, 1929, s.88.

¹⁵ Hakan Yılmaz, "Geyikli Baba'nın İnegöl'e Yerleşmesi, Orhan Gâzi ile İlişkisi ve Heterodoksluğu Yönündeki iddiaların kesin Deliller Işığında Çürütülmesi", *Uluslararası İnegöl Tarihi ve Kültürü Sempozyumu 14-15-16 Ekim 2016 Bildiriler*, C. 1, İstanbul 2017, s. 490, dipnot: 52.

¹⁶ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr)*, s. XXV.

3- Nüshaları (s. XXVI)

1- Oxford Bodleian Kütüphanesi, [Ravel, or. 5 (O)] Nüshası: Babinger¹⁷ neşrinde 3-75. sayfalar arasında yer alan bu nüsha 872/1467-1468'de son bulmaktadır.

Şimdiye kadar bilinen ve Öztürk'ün çalışmasında zikrettiği altı nüshanın sadece ikisinde müverrihin adı geçmektedir. Birincisi Babinger¹⁸ neşrinde 3-75. sayfalar arasında yer alan ve 872/1467-1468 hadiseleri ile son bulan Oxford nüshasıdır¹⁹. Burada kendisini, "*Oruç bin Âdil el-kaẓẓâz kâtibü'l-Edirnevî*" (s.3) olarak takdim eden müverrih; 906 (ve aynı satırda 907 kaydı da var) ile biten Manisa nüshasında, "*İmdi azîzler bu fakîr-i hakîr, za'îf-ı nahîf, mücrim Oruç bin Âdil el-kâtibü'l-Edirnevî*"²⁰ diyerek sahneye çıkar.

2- Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, [Dd. II, 15 (C)] Nüshası: Babinger neşrinin 79-139. sayfalarında bulunan bu nüsha 899/1493-1494 senesi olaylarıyla neticelenir.

Bu iki nüshayı, Franz Babinger Osmanlı alfabesiyle 1925'te (Hannover) neşretmiştir. Nüshalar arasında kelime ve metin farklılıkları fazla olduğundan, bu farklılıkları göstermeye çalışmamış; iki nüshayı peş peşe tek kitap olarak yayımlamıştır.

Oxford nüshasında müverrih kendisini "*imdi azîzimiz bu fakîr u hakîr ve za'îf-ı nahîf Oruç bin Âdil el-kaẓẓâz kâtibü'l-Edirnevî gördi kim her kıssada dürlü hikâyeler söylenmişdür ve illâ Tevârih-i Âl-i Osmân tevâtürle denilmiş degül. Ale'l-busûs bunların kıssaları asıldır*"²¹ şeklinde takdim ederken, Osmanlı hanedânının başlangıcına dair, doğru veya yanlış olduğuna bakılmaksızın ortak (tevâtür ile) bir söylemin olmadığını da haber verir.

3- Manisa Genel Kütüphanesi [Muradiye nr. 5506/2(M)] Nüshası: Bir mecmuanın ikinci eseri olarak 144-238. yaprakları arasında bulunan bu nüshanın ilk varağında müverrih kendisini, "*...bu fakîr-i hakîr, za'îf-i nahîf-i mücrim Oruç bin Âdil el-kâtibü'l-Edirnevî...*"²² olarak tanıtır. Çok yıpranmış ve iyi bir tamir geçirmiş olan bu nüshanın yazıldığı tarih belli olmamakla beraber, elimizdeki dijital kopyasından anlaşıldığı kadarıyla, eski bir nüsha olduğu söylenebilir. Sonunun eksik olduğu görülen bu nüshanın ikinci sayfasındaki "*Tevârih-i Âl-i Osmân Gâzî:*

¹⁷Franz Babinger, *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch, Quellen des islamischen Schrifttums*, Hannover 1925.

¹⁸ *Oruç b. Âdil, Tevârih-i Âl-i Osman*, nşr. Franz Babinger, Şark Kütüphanesi, Hannover, 1925.

¹⁹ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr)*, s. XXVI.

²⁰ Babinger, *a.g.e.*, s. 3.

²¹ Babinger, *a.g.e.*, s. 3.

²² *Oruç Beğ* Manisa Genel Kütüphanesi [Muradiye nr. 5506/2] *Nüshası* (M), vr. 1a.

*İbtidâ olup adına hutbe okunaldan hicretün sene 687 altı yüz seksen yedi yılından tâ hicretün sene 906 sene(sine) gelince zamânımızun pâdişâhı Sultânı'l-İslam ve'l-müslimîn, sultânı'l-mücâhidîn Sultan Bâyezîd bin Sultân Mehmed...*²³ ibareleri eserin kronolojik kapsamına dair bilgi vermektedir. Bu nüshanın sonuncu varacağından bir önceki sayfasında yer alan "...pâdişâhımızun sağığında gerü şebrimiz ma'mûr olur. Bu vâkı'alar oldı. Hicretün sene 906. Mab-ı Mubharrem gurre-i Şenbe. Sene 907 def'a Sultan Bâyezîd -ballada'llahu saltanatabu- Kostantaniyye'de karar idüp..."²⁴ kaydı da yukardaki cümlede ifade edilen kronolojik kapsamın sınırına gelindiğini gösterir. Bununla beraber bu nüshanın baştan itibaren bazı sayfaları eksik olduğu bilinmektedir.

4- Paris Bibliothèque Nationale, Supplement Turc 1047 (P): Öztürk bu nüshanın kronolojik sınırını "*Son olayın anlatım tarihi 908/1502'dir*" (s. XXVIII) diye belirtir. Tıpkıbasımını verdiği bu nüshanın (P) son varacağı (149b) yer alan, "*temmet fi sene 12 Şevvali'l-mükerrem 993/17. 10. 1584*" kaydını da istinsah tarihi olarak vermektedir.

Sayın Öztürk burada, "*Eserin başlangıcı ve sonu hakkında 2a yaprağında yer alan kronoloji kaydı: 'hicretün sene 687, altı yüz seksen yedi yılından tâ hicretün dokuz yüz yılına gelince zamanımızun pâdişâhı (...) Sultan Bayezîd' P'deki bu bitiş kaydı Buluç'u (1938:11, 19), P ve Pa'nın 900/1494-1495 yılında bir teliften yapılmış ve ona, anonim bir redaktör tarafından 900-908 1494-1502 yılları için bir temdit eklediği sonucuna götürmüştür. Buluç, bu kararı verirken üzerinde çalıştığı bu iki yazmanın Oruç nüshaları olduğunu bilmiyordu. Dolayısıyla esere başkalarının ekleme yapmasına gerek yoktu; çünkü Oruç bu tarihte henüz hayattaydı ve ikinci eklemeyi kendisi yaptı.*"²⁵ diyor.

Hadisenin şahidi gibi kesin bir hüküm veren Öztürk'ün bu görüşüne katılmak mümkün değildir. Merhum Sadettin Buluç'un değerlendirmesi daha gerçekçidir. Üstelik, Buluç bu iki nüshayı anonim tevarih olarak değerlendiriyor. Sayın Öztürk'ün iddia ettiği gibi bu iki nüsha Oruç Beğ'in ise ve kendisi bu eklemeyi yaptıysa yukarıdaki 900 tarihini 908 olarak düzeltmesi gerekmez miydi? Ayrıca Oxford ve Manisa nüshasında kendisini "*Oruç bin Âdil (el-kazğâz) kâtibü'l-Edirnevî*" diye takdim ederken burada neden ismini ketm etsin? Bu hususta Sayın Öztürk hiçbir yorumda bulunmamaktadır.

5- Paris Bibliothèque Nationale, ancien fonds Turc 99 (Pa): Öztürk, bu nüshada "*Son anlatılan olayın tarihi 907/1501-1502'dir*" der. 12 Cemaziyelahir 974/25. 12. 1566'da istinsah edildiğine dair yazmanın sonunda bir kayıt varmış²⁶. Sayın Öztürk, P. nüshasını esas alıp Pa ile M nüshalarıyla karşılaştırıp nüsha

²³ Oruç Beğ Manisa Nüshası (M), vr. 2a

²⁴ Oruç Beğ Manisa Nüshası (M) vr.237a

²⁵ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. XXVIII.

²⁶ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr s. XXIX.

farklarını dipnotlarda vererek *Oruç Beğ Tarihi* metin neşrine girişmiştir. Ancak, metin neşrinde nüsha farklarını tam olarak verdiği dair ciddi şüpheler var. Bakınız:

*“Pa yazması, berekeli oluşu dolayısıyla okunuşu kolay ise de orijinal metne güvenilmez yorumların eklendiği hemen fark ediliyor; ancak kimi ekleme ve yorumlar okuyucunun okumaktan zevk alacağı türden bilgiler. Bu yazmanın muhtevası P nüshasında daha iyi muhafaza edilmiştir.”*²⁷ demektedir.

Öztürk’ün *Oruç Beğ Tarihi* adıyla yayımladığı metin üzerinde, söz konusu ettiği bu güvenilmez yorumları gösterir herhangi bir kayıt bulunmamaktadır; ayrıca bunları orijinal metinden nasıl ayırt edebilmiştir?

Sayın Öztürk, *Oruç Beğ Tarihi* ismiyle neşrettiği metnin tesisinde esas aldığı P ve Pa nüshaları hakkında da *“P ve Pa yazmalarını doktora çalışmasında kullanan Buluç (1938), bu iki yazma arasında büyük benzerlik olmasına rağmen aynı metinden kopya edilmeyip farklı metinlere dayandıkları düşüncesindedir. Gerçekten de her iki metin karşılaştırıldığında tarihler, olaylar, sayı ve yer adları bilgilerinde farklılık olduğu görülür. Ayrıca olayların tasvirindeki sıralamada da uyumsuzluk söz konusudur. Her iki nüsha, imla bakımından, herhangi bir delile gerek olmaksızın değişiklik göstermektedir. P’de zikredilen bazı olaylar ve kronoloji çoğu kez Pa’da eksiktir.”*²⁸ demektedir. Fakat neşrettiği metinde iki nüsha arasındaki bu büyük farkları gösterdiğine dair hiçbir emare görülmemektedir; iki nüsha arasında sanki basit bazı kelime farkları varmış gibi bir yol izlendiği görülmektedir.

Öztürk’ün çalışmasında tıpkıbasımını verdiği P rumuzlu Paris yazması ile metin karşılaştırmasında Pa simgesi ile gösterdiği bu iki nüshada Oruç Beğ ismi geçmemekte ve kendisi de, *“P (ve) Pa yazmaları kronolojik sıraya göre gittiği halde, M yazması diğer iki nüshaya uymamaktadır.”*²⁹ der. Oruç Beğ adı Oxford ile Manisa nüshalarında geçer. Bu durumda, Sayın Öztürk *“Buluç’un P ve Pa yazmalarını anonim tevârih kabul eden görüşü bugün geçerliliğini ve önemini yitirmiş oldu...”*³⁰ yorumuna katılmak mümkün değildir. Buluç’un görüşü önemini ve geçerliliğini yitirmemiştir! Sayın Öztürk’ün, *Oruç Beğ Tarihi* adıyla neşrettiği metin, bu şüpheleri, tereddütleri taşımaktadır.

İşin daha vahimi ise, Pa nüshasının 16. yüzyılda kaleme alındığına dair emareler taşımasıdır. Çünkü, gösterdiği nüsha farkındaki, *“Pa’da (67b/3-4): ‘Ol yıl darbhânelerde **arı** (iri olacak!) güzel akçe kesildi. Yüz dirhem gümüşden iki yüz altmış akçe*

²⁷ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. XXIX.*

²⁸ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. XXX.*

²⁹ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s.168, dipnot: 1066.*

³⁰ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. XXX.*

emr etdi. **Şimdi dört yüz ellidür**³¹ ifadesi, Pa yazmasının 1572’de veya bu sıralarda kaleme alındığını gösterir. Bilindiği üzere 100 dirhem gümüşten dört yüz elli akçe kesilmesi bu tarihte vuku bulmuştur³². Buna göre, Pa yazmasının sonunda yer alan, “*Tamam şüüd bi-avni’l-meliki’l-vehbâb fi sânî aşar şebr-i cemâziyye’l-abir min şühûr-i seneti erbaa ve seb’in ve tıs’amié*”³³ (12 Cemaziyelahir 974) ibaresinin de istinsah değil telif tarihi olması muhtemeldir.

6- Roboly nüshası Paris Bibliothèque Nationale, Supplement Turc nr. 922(R): Merak eden okuyucu bu nüshanın hikâyesi ve mahiyeti hakkında Öztürk’ün çalışmasına bakabilir.

Oxford, Cambridge ve Roboly nüshası (R) için “*ehil olmayan ve ibmalkâr müstensibler tarafından yazılmış olup, noksanlıkları yanında erken tarihte bitmeleri gibi özellikleri dolayısıyla bugün önemini yitirmişlerdir.*” diyen Öztürk³⁴ esas neden olarak da “*Söz konusu nüshaların değer kaybına uğramalarının aslında en önemli nedeni, sonra ortaya çıkan ve birçok bakımdan sözü edilen nüshalardan daha değerli olan P ve Pa yazmalarıdır.*”³⁵ demektedir. Ancak yukarıda sıralanan sebepler göz önüne alındığında bu görüş tasvip edilemez.

Öztürk, *Oruç Beğ Tarihi* adındaki bu metin neşrini, P nüshası esas alınarak Pa ve M nüshalarıyla karşılaştırıp, nüsha farklarını yerine göre metne dâhil ederek diğer nüsha farklarını dipnotlarda göstermek üzere inşa etmiştir. Ancak, elimizde sadece Manisa yazması (M) bulunmaktadır. Burada bu yazma (M) ile Öztürk’ün metin neşri takip edilecek ve metin neşrinde uyulması gereken kurallara ne kadar riayet ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Fakat, ilk önce *Oruç Beğ Tarihi* adıyla neşrettiği metne bakalım:

4- Raviler, Görgü Şahitleri ve kendi Gözlemleri (s. XXXVII)

Araştırmacı, yukarıda söz konusu edildiği üzere, “*Oruç Beğ, 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde Edirne’de doğmuş olmalı; ancak ölüm tarihi kesin olarak bilinmiyor.*” Bununla beraber, bir vakfiye kaydını delil göstererek “*Bu kayıt Oruç Beğ’in II. Bayezid devrinde yaşadığını ortaya koymuş ve bu husustaki kuşkuları bertaraf etmiştir.*”³⁶ der.

Hal böyle ilken, araştırmacı burada, “*Oruç Beğ, eserinde tasvir ettiği olayları ‘raviler’e göre, ‘görgü şahitleri’ne ve ‘kendi gözlemleri’ne dayandırmaktadır. Ravilerinin*

³¹ *Oruç Beğ Tarihi* (Öztürk nşr), s. 55, dipnot 350.

³² Halil Sahillioğlu, “Akçe”, *DİA, Cilt:2*, İstanbul 1989, s.224-227.

³³ Buluç, *a.g.e.*, s. 40.

³⁴ *Oruç Beğ Tarihi* (Öztürk nşr), s. XXVI-XXVII.

³⁵ *Oruç Beğ Tarihi* (Öztürk nşr), s. XXVII.

³⁶ *Oruç Beğ Tarihi* (Öztürk nşr), s. XXIII-XXIV.

adlarını kimi zaman veren Oruç Beğ, bazı olaylara dair yazdıklarını sadece bir rivayete dayandırmıyor; aynı konuda başka ravilerden edindiği bilgileri de aktarıyor” gibi, Oruç Beğ’in yaşadığı zaman diliminden çok öncelere ait hadiseleri içeren anlatımları kapsayan bir genellemeye bulunmaktadır.

Ardından neşrettiği metinde esas almış olduğu “*p nüshasında ‘ravi/ler ile ilgili ifadeler*” başlığı altında Oruç Beğ’in ravileri diye otuz kayıt sıralamaktadır. Halbuki bu kayıtların çoğu Oruç Beğ’in yaşadığı söylenen dönemden çok önceki zamanlara aittir. Mesela,

a-“*Bu gazânun râvisi Temürtaş Beğ oğlu Gâzi Umur Beğ’dür derler. Ol gazâda bileydüm dedi*”³⁷

Oruç Beğ’in râvisi olarak gösterilen bu kayıt, Yıldırım Bayezid’in Niğbolu, Mora ve İstanbul kuşatması hadiselerine dairdir. Oruç Beğ’in iktibas ettiği, daha önceden kaleme alınan metnin râvisidir. Neşrî³⁸ ve Rûhî Çelebi’de³⁹ de bu kayıt hemen hemen aynı ifadelerle geçmektedir.

b-“*Ba’zı râvî, cenk arasında öldü derler. Ba’zısı derler ki, getirüp Edirne’de hisar burcunda berdâr eylediler. Sultân Murâd Han geliüp Edirne’de karar itdi. Tahta geçdi Hicretün sene 825*”⁴⁰

Bu kayıt ise Düzmece Mustafa hadisesine ilişkindir ve henüz Oruç Beğ dünyaya gelmemiştir.

c-Aşağıda sırayla verilen kayıtlar ise başta Anonim Tevârihler olmak üzere Ayasofya efsanelerini anlatan risalelerin rivayet kayıtlarıdır, Oruç Beğ bu metinleri olduğu gibi iktibas etmiştir.

“*Râvîler şöyle rivâyet etdiler kim*”⁴¹,

“*Ve illâ bir râvî rivâyet etdi. Dedi kim*”⁴²,

“*Râvîler şöyle rivâyet etmiş(ler)dür kim*”⁴³,

“*Râvî[ler] şöyle rivâyet kaldılar kim*”⁴⁴

³⁷ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. 32/22b.

³⁸ “Bu gazânun tafsilî ve anda olan macerayı Kara Temur Taş’un oğlu Umur Beğ’den istihsar olunub ol haber verdi-ki anda hazırı.”, Mehmet Neşrî, *Kütâb-ı Cihân-nümâ Neşrî Tarihi*, I. Cilt, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat- Mehmet Altay Köymen, Ankara 1987, s.329.

³⁹ Rûhî Çelebi, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, Tübingen Ms. Or. Quart 821, “Bu naklun râvisi Temürtaş beğ oğlu Umur Beğ dirler. Ol gazâda bile idüm dir. Yıldırım Han ol gazâdan dönicek toğrı giri İstanbul üzerine geldi” (PPN822168405 pdf/88, s.42).

⁴⁰ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s.52/38a.

⁴¹ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s.74/55b; s.84/65a.

⁴² Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. 76/57a.

⁴³ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s.87/68b.

⁴⁴ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s. 91/72b.

“*Ammâ ba’zı râvîler eydürler kim*”⁴⁵
“*Zeynelarab, Tirmizî ve Kurtubî ve Kureyşî, râvîleri bunlardır kim*”⁴⁶
“*Bir râvî rivâyet kaldı kim, Mesâbih Şerhi’nde*”⁴⁷

5- Tashihe Muhtaç Okuma Hataları

Bu yazının giriş kısmında ifade edildiği üzere, burada sadece yanlış okunan, anlamsız ve anlamı bozan kelimeler üzerinde durulacak; anlamı bozmayan telaffuz farkı ve imla hatalarına müdahale edilmeyecektir. Metindeki yanlış okuma önce bold olarak verilecek ardından doğrusu yine bold olarak gösterilecektir.

s.3/1b- “**ve şed** bünyânebû bi-irsâli’s-seyfi ve’l-kalemi.”

Doğrusu: “**ve şedde** [: pekiştirdi]⁴⁸ bünyânebû bi-irsâli’s-seyfi ve’l-kalemi...” [: yapısını kalem ve kılıç ile pekiştirdi] olmalı.

s. 3/2a- “**Âhirü’l-emri’l-umûri merhûnetün bi-evkâtihâ**”

Doğrusu: “**Âhirü’l-emr, el-umûru merhûnetün bi-evkâtihâ**” olacak. “*Nihayetinde her şeyin bir zamanı vardır.*” anlamında bir deyimdir.

s.6/3b- “*Furat ırmağı suyunu geçmek istediler. Yol iz bilmezler göçmel yürükler tâyifesi. **Bun halk** gâfilîn Furat ırmağına uğradılar.*”

Doğrusu “**Bön halk**” (saf halk)⁴⁹ olacak.

s. 6/3b- “*Çukur-ova kim vardır, ol mezķûr olan **şehidler** ol Çukur-ova'dadır ve hem kal'aları (4a) bu vilâyetün dağlarındağür.*”

Doğrusu: “**şehirler**” olacak. Bu cümledeki “**şehidler**” kelimesi, tıpkıbasımda da her ne kadar böyle yazılmış ise de cümlenin gelişinden anlaşılacağı üzere “**şehirler**” olması gerekir. Zaten Manisa nüshasında açıkça “*Çukur-ova kim vardır, ol mezķûr olan **şehirler** ol Çukur-ova'dadır.*”⁵⁰ şeklinde doğru yazılmıştır.

Bu durumda, P, Pa ve M nüshaları karşılaştırılarak metin tesis edilmiş nüsha farkları dipnotlarda verilmiş olduğu söylemi gerçeği pek ifade etmemektedir.

⁴⁵ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s.92/73a.

⁴⁶ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s.99/79b.

⁴⁷ Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr), s.99/79b.

⁴⁸ *El-Mu’cemu’l-Vasûl*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, s. 475.

⁴⁹ *Yeni Tarama Sözlüğü, Düzenleyen Cem Dilçin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2023, s. 51

⁵⁰ *Oruç Beğ Manisa Nüshası* (M) vr.5a.

Bir yanlış istinsah ve okuma biçimi olduğu anlaşılan, aşağıda gösterilen cümlelerde yedi kez geçen **“melik mâresi”** **“melik mâresine”** ve **“melik mâreleri”** ne demektir? Hiçbir anlam ifade etmeyen bu okuma biçiminden Sayın Öztürk'ün bir şüphesi olmadığı ve bu kelimelerden sonra herhangi bir soru işaretine dahi yer vermediği görülmektedir. Sadece, yeni harflere aktarıp bırakmıştır. Hâlbuki çok ağır eleştirdiği Efdal Sevinçli⁵¹ tarihçi olmadığı hâlde neşrettiği metinde geçen bu kelimenin karşısına parantez içinde bir soru işareti eklemiştir.

s.7/4b- *“Haleb **melik mâresi** dahi Sultan Şeyh Hasan’a Mısır sultanına haber gönderdi (...) Mısır sultanı Hasan Şeyh dahi Haleb **melik mâresine** haber gönderdi kim emr etdi”.*

s.135/106a- *“ve ol hinde Şam leşkəri **melik mâresi** ve Haleb **melik mâresi** Erdevüş derler”*

s.136/106b- *“Arap leşkerine âlemi dar gösterdiler. Haleb **melik mâresi** Erdevüş'ün başını kesüp (...) devlet eşğine gönderdiler. Ve bundan sonra Şam **melik mâresi** Temrez Beğ derler ol gelmemişdi”*

s. 125/98b- *“Arab leşkerleri gelüp bunların bozgunluğunu biliüp Bakraz Dağı'ndan aşup gelüp Adana hisarı önünde buluşup, Şam ve Haleb **melik mâreleri** (753) Özbek Beğ ve Temrez Beğ ve Uyuş Beğ ve Burunsuz Beğ ittifakula gelüp Adana suyunu geçüp...”*

753- *“Kreutel (s.46), Şam (Damaskus) ve Haleb valisi diyor”*

Sayın Öztürk'ün, *“P yazmasının II. Bayezîd devrine (886-908/1481-1502) ait kısmını R. F. Kreutel Almancaya çevirdi”*⁵² diye haber verdiği kaynakta, *“Die Statthalter von Damaskus und haleb, Özbek Beğ und Timrez Beğ, sowie Uyuş Beğ und Burunsuz Beğ kamen vereint angerückct, setzten über den Fluß bei Adana und griffen die Beğs und Truppen von Anatolien an.”*⁵³ görüldüğü üzere Şam ve Haleb valisi olarak doğru tercüme edilmiştir. Ancak, kelimenin Osmanlı Türkçesi okunuşu olmadığından tercümesi sayın Öztürk'ü pek tatmin etmediğinden, dipnotta sadece, *“Kreutel Şam ve Haleb valisi diyor”*; demekle yetinmiştir.

Evet, Kreutel doğru okumuş ki, Şam ve Haleb valisi diyor. Yani **“melik mâre”** değil **“mülk-dârı”** olacak. Anlaşılan kaynağın ilk versiyonunda müellif veya müstensih dal harfi ile elifi yazarken adeta bitişik yazmış; sonradan istinsah edenler de bunu hatalı bir şekilde istinsah etmişler; ancak dikkatlice bakıldığında

⁵¹ Yusuf bin Abdullah, *Bizans Söylenceleriyle Osmanlı Tarihi: Tevârih-i Âli Osman*, Eylül Yayınları, İzmir 1997, s. 247.

⁵² *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr)*, s. XXIX.

⁵³ *Der fromme Sultan Bayezîd die Geschichte seiner Herrschaft (1481-1512) nach den altosmanischen des Oruç und anonymus Hanivaldanus*, Graz-Wien-Köln 1978, s. 46.

dal, elif, re, ye harfleri ayırt edilmektedir. Şam ve Halep valisi demektir. Bk. “**Mülk-dâr: Governmen**”⁵⁴; *Lügat-ı Salabî*’de de “**Mülk-dâr: Hükümdâr, mülk sahibi, pâdişah**”⁵⁵ olarak verilmiştir.

Zaten bu “**mülk-dâr**” kelimesinin yerine ileri sayfalarda “**divit-dâr**” terimi kullanıldığı görülür. Mesela, s. 121/95a’da, “*Ve girii bu tarafıdan Mısır sultanı Kayıtı Beğ leşkerler cem’ edüip divit-dârî Özbek ve Temreş Beğ, Mısır u Şam ve Haleb leşkeriyle Adana ve Tarsus nâbiyetinde oturup*”. Dahası, *Anonim Tevârib-i Âl-i Osman*’da da “*Mısır Sultanı Kayıtı Beğ ve divit-dârî Özbek ve Timur Beğ*”⁵⁶ şeklinde yer almıştır. Kısacası, “**mülk-dâr**” yerine “**divit-dâr**” yazılmıştır.

Bazı sözlüklerde “**divit-dâr**” veya “**devât-dâr**”: yazıcı veya yazı takımına bakan kimse⁵⁷ olarak tanımlanması, terimin buradaki tarihi anlamını izahıtan uzaktır. “**Devât-dâr**” veya “**divit-dâr**” Çerkes Memlûkler’de yüksek rütbeli komutan ve Vali “*bi-ma’na sahib*”⁵⁸ demektir.

s.11/7b- “*Kırılan Tatar leşkerininü hayalarını derisini yüzüp getürüp keçelere yapışdurup, bir ad için sayvan etdüirdi*”.

Burada, “**bir ad**” olarak okunan kelime “**berrâd: soğutmak, serinletmek, bakaret etmek**”⁵⁹ olmalıdır.

s.12/8a- “*Ve Mublis Paşa nefes edüip eytdi: Bunun nesli bu vilâyeti duta, pâdişah ola’ dedi.*”

Doğrusu “**Nefes**” olacak. “**Nefes: soluk, okuyup üfleme**”⁶⁰. Yani, “*okuyup üfledi*” denmektedir.

s.32/22b- “*Vilkoğlu ile dünür dünüşü (213) eylediler*”.

⁵⁴ F. Steingass, PH. D., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Beirut 1975, s. 1810.

⁵⁵ Mehmed Salabî, *Kamus-ı Osmanî*, İstanbul 1313, s. 532.

⁵⁶ F. Giese nşr. haz. N. Azamat, İstanbul 1992, s. 120; “*Mısır Sultânı Kayıtı Beğ ve Timur Beğ Mısır ve Şam ve Haleb...*” Lütfî Paşa *Tevârib-i Âl-i Osman*, Ali Beğ nşr. İstanbul, Matbaa-i âmire, 1341, s. 193; “*Arap diyârından Mısır Sultanı Kayseriün (?) ve divit-dâr ve Özbek ve Temreş Beğ Mısır ve Şam ve Haleb çerisiyle gelüp.*”, *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Haz. N. Özgürk, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000, s. 132.

⁵⁷ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, C.1, s. 434; F. Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitapevi Yayınları, Ankara 1982, s.214.

⁵⁸ Müstekîm-zâde Süleyman Efendi, *Mecelletü'n-Nisâb*, Tıpkıbasım, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 215b; “*Sahib: Mâlikuhu ve yukâlu sahibu Hama. Meselen, bi-ma’na bâkimuba*”. *El-Müncid, c:1*, Beyrut 1980, s. 416.

⁵⁹ Develioğlu, *a.g.e.*, s. 112; *Abter-i Kebîr*, s. 125.

⁶⁰ Develioğlu, *a.g.e.*, s. 978.

213- “*dünür dünüşü* M (25b/3): *dünür dünürşi* Pa (38a/1) / *düğün dünüşü* P”.

Doğrusu “*dünür dünürşi*” olacaktır. Bugün Türkçede kullanılan hısım akraba söylemine benzer bir ikileme; damat ile gelin ailelerinin birbirlerine hısım akraba oluşlarını ifade ediyor⁶¹. Ancak esas yanlış ise, M nüshasından sadece “*dünür dünüşü*” kısmının alınıp cümlenin devamının yok sayılmasıdır. Hâlbuki M’de “*dünür dünüşü güyegü oldı*” deniyor. Bu yanlış tercih aynı zamanda, M ile P ve Pa nüshaları arasında çok basit bir fark olduğu zehabına yol açmaktadır.

s. 29/21a- “*Allab deyüp kâfirün üzzerine bir yerden gulû edüp tekbir getürüp azîm cenk etdiler.*”

Doğrusu, cümlenin anlamını tamamlayacak şekilde “*gulüvv: (hücum, saldırı)*”⁶² olmalıdır.

s. 34/24a- “*Bu balkun dilinde vardur kim, Ali Paşa tarhu (223) iki akça dedükleri bunda kaldı.*”

223- “*tarhu* PM (27b/4): *nargı* (harekeli) Pa (41a/11)”.

Dipnotta P ve M nüshalarında “*nargı*” şeklinde olduğu belirtilmiş ise de bu doğru değil, M nüshasında “*narhu*” şeklinde açıkça yazılıdır⁶³.

s. 39/28a- “*Dili ucundan kişi başına çok çok hâller gelür.*”

“*Çok çok*” okunuş şekli yanlıştır. Orijinal metin baştan sona kadar tarandı; “*çok*” kelimesi hep “çe, vav, kaf” ile yazılmıştır. Misal olarak “*Hakk’a çok çok şükürler etdiler*” (s.13/9b) “*çok iş*” (s.39/28b) gibi. Halbuki bu iki kelime “çe, kaf, çe, kaf” ile yazılmıştır. “*Çak çak*” (vakit vakit anlamında)⁶⁴ okunmalı. Yani “dili yüzünden kişinin başına *vakit vakit hâller gelür.*” anlamında bir ifade söz konusudur.

s. 48/35a- “*anka-sıfat, ifrit-sîret, Lut-perest tefsânlu sofular vardı, üç binden ziyâde cem’ olup.*”

Her ne kadar müstensih böyle yazmış ise de bu cümledeki “*tefsanlu*” kelimesinin doğrusu, “*nefsânîlü*”[: kin ve gazez dolu]⁶⁵ olmalıdır.

⁶¹ Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karatlı, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 67.

⁶² Develioğlu, *a.g.e.*, s. 950.

⁶³ *Oruç Beğ Manisa Nüshası (M)*, vr. 27b

⁶⁴ Çak (Moğolca) vakit. B. Paçacıoğlu, *VIII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Sözcük Dağarcığı*, Ankara 2006, s. 126; çak: zaman. Recep Toparlı, Vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.45.

⁶⁵ Develioğlu, s. 979.

s. 49/35b- “Anlar dahi iki binden ziyâde, leşker bigi **cenk çegâne** (tıpkıbasımı verilen P nüshasında burada okunmayan bir iki kelime atlanmış ve hiçbir açıklama da yapılmamıştır!)⁶⁶ ol dahi dürlü dürlü fesad müridleri...”.

Bu cümlede “**cenk çegâne**” olarak okunan iki kelimenin doğrusu “**çeng çağana**” olacaktır. “**Çeng**”[: Bir müzik aleti]⁶⁷; “**Çagâna**”[: Küçük çengi def]⁶⁸ anlamlarına gelir; ki, anlamca metnin bağlamına da tamamen uygundur.

s.49/36a- “Halk dahi işidüp bedbabt sofular hadem ü başemle derildi dervedi. **Halkdur geldiler.**”

Doğrusu “**Halk durageldiler**” olmalı. “**Dur**”: ayağa kalkmak, dolaşmak⁶⁹. Kısacası “*halk ayaklanıp geldi*”, demektir.

s. 55/40a- “ve ol yıl **arı** akça kesildi. **Bıldırısı** ikiyüz altmış üzerine (350)”

350- “Pa’da (67b/3-4): ‘Ol yıl darbhânelerde **arı** güzel akça kesildi. Yüz dirhem gümüşden iki yüz altmış akça emr etdi. Şimdi dört yüz ellidür”.

a-Bu cümlede ve dipnotta iki kelimenin okunuşunda yanlışlık var. “**Arı**” olarak okunan sözcük “elif, re, ye” harfleriyle yazılı “**arı**” “**iri**” okunabilir⁷⁰. Ancak burada “**iri**” okunması gerektiği anlaşılmaktadır.

b- “**Bıldırısı**” olarak okunan kelimenin doğrusu “**lodrası**” olacak. “**Lodra**: Aslı ritil. Yüz lodralık kantar”⁷¹ gibi; “**Lodra**: 176 Osmanlı dirbemi (564.432 gram) ağırlığında eski bir ölçü birimi. Ve ol vakit akçalar kestirdi **lodrası** 260 üzerine kestirdi (Tevârih-i Âl-i Osman’dan)”⁷².

s.65/49a- “Girü Yanko la’in dedükleri Benî Aşfer üçüncü def’a girü Ungurus-ı **me’nûs** huruç etdi.”

Evet, müstensih “**me’nûs**” yazmış; cümledeki anlamına bakılmadan olduğu gibi çevrilmiş ve herhangi bir düzeltme yoluna da gidilmemiştir! “**me’nûs**” okunan kelimenin doğrusu “**menhus** (uğursuz) olacak⁷³”.

s.67/51a- “iki leşker birbirine katulup at ayağından yerler (51a) panbuk gibi atılup, didim didim olup **nur** havaya ağup aşup.”

⁶⁶ “Çenk çağâna ile gezerlerdi” (Efdal Sevinçli, age., s. 100); “çenk u çağânalarla illeri yoldan azdırup yürürler gezerlerdi”, Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, Süleymaniye Bağdatlı Vehbi, nr. 1233, vr. 64b

⁶⁷ Recep Toparlı, Vd., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, s.48.

⁶⁸ Paçacıoğlu, a.g.e., s. 125.

⁶⁹ Paçacıoğlu, a.g.e., s. 179.

⁷⁰ *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 290.

⁷¹ *Lehçe-i Osmanî*, Dersaadet, 1306, s.754.

⁷² İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lügati Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2010, s. 746.

⁷³ Develioğlu, a.g.e., s.737.

Burada “**toz**” kelimesi “**nur**” olarak okunmuştur. Cümlelerin gelişi de bunu göstermektedir. Toz havaya “**ağup**” [yükselmek, yukarı çıkmak]⁷⁴, “**aşup**” [örtmek]⁷⁵, yani metinde “*Atların ayağından havaya kalkkan tozdan göz gözünü görmez oldu.*” denmektedir.

s.73/54b- “*altundan ve gümüşden ve inciiden ve cevabirden ve **tenkden** (469) ve filoriden ve akçadan ve (...) yağmayla aldılar.*”

469- “**tenkden** P: - Pa”

Sayın Öztürk “**tenkden**” sonra verdiği dipnota göre bu kelime Pa nüshasında yokmuş; ancak, M nüshasını da unutmuş. İşte: M53b-“*altundan ve inciiden ve cevabirden ve **tenkden** ve filoriden ve akçadan ve (...) yağmayla aldılar.*” diyor. Bu “**tenk: tenge**”, iki akçe değerindeki Akkoyunlu madeni parası⁷⁶ olmalıdır.

s.76/57b – “*Süleyman’a bunca vâkı’alar oldu, başına bunca sergüzeşt geldi. **İstihzâ-i div** Süleyman’un yüzüğün bir hile ile alup*”.

Tıpkıbasımında da “**istihzâ-i div**” olarak yazılmış ise de cümlelerin gelişinden doğrusu “**istihvâ-yı div**” olmalı. “**İstihvâ**: Birinin aklı alınma, şaşırıp kalma”⁷⁷. Devlin Süleyman’ı şaşırıp yüzüğünü hileyle kapması; cümlelerin devamında da s.76/57b- “*... Süleyman Peygamber (483) aleyhi’s-selâm tacından tahtından **çıkup istihzâ-i div** Süleyman tahtına hüküm edüp, kırk gün tamam Süleyman Peygamber âvâre sergerdân oldu.*” şeklinde tahkiye sürmektedir.

483- “P’de Peygamber’i”

Ancak cümlede dipnotta gösterilen P varyantı “**Peygamber’i**” yazımını metne esas alınıp “*Süleyman Peygamber’i*” olması gerekiyor; ikincisi “**çıkup**” olarak okunan kelime apaçık “**çüvep**” (devirmek, yere atmak)⁷⁸ şeklinde doğru yazılmış ve böyle okunması gerekiyor. “**İstihzâ-i div**” şeklinde okunan kelime, her ne kadar “**istihrâ-i div**” şeklinde yazılmış ise de “**istihvâz-ı div**” (devlin galip gelmesi)⁷⁹ olmalıdır. Buna göre cümlemiz “*Süleyman Peygamber’i aleyhi’s-selâm tacından tahtından **çüvep istihrâ-i div** Süleyman tahtına hüküm edüp*” yani devlin hilesi Süleyman Peygamber’i tacından, tahtından devirerek, atarak, galip gelerek saltanatına el koyması, demektir. Bu açıklamayı başka bir kaynaktaki, “*bir div sihr*

⁷⁴ Paçacıoğlu, *a.g.e.*, s.8.

⁷⁵ Paçacıoğlu, *a.g.e.*, s.40.

⁷⁶ Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Gökkuşbu, İstanbul 2010, s. 641.

⁷⁷ Develioğlu, *a.g.e.*, s. 548.

⁷⁸ Recep Toparlı vd., *a.g.e.*, s. 54;

⁷⁹ İstihvâz: Galip gelme, zafer kazanma. F. Develioğlu, s. 548.

idüp Süleyman'un tahtına geçüp hükem-i hükümet idüp kırk gün tamâm Süleyman tahtından ayrı olup âvârelîk çekdi"⁸⁰ anlatımı ile teyid edebiliriz.

Sayın Öztürk'ün bazen nüsha farklarını göstererek veya nüshalar arasındaki kelimeler üzerinde tercih yaparak en doğrusunu ortaya koymaya giriştiğini belirttiği bu metin neşrinde, kimi zaman da aşağıda olduğu gibi hiçbir açıklama yapmadan düzeltme yoluna gittiği görülmektedir.

s.76/57b – "... hikâyeti, **kısas-ı enbiyâda** ma'lum ve meşhurdur". Tıpkıbasımda "**kısas-ı enbiyâda**" şeklinde yazılı iken "**kısas-ı enbiyâda**" şeklinde okumuştur. Bu tür tasarrufa metni neşredeninin hakkı yoktur; metindeki harekeli şekli de doğrudur, yanlış değildir⁸¹.

s.83/63b – "**Asl-ı bennâ** geliüp pâdişâba çağırup feryâd kıldı".

Doğrusu "**Asıl bennâ**" olacak; tıpkı basımı verilen P nüshasında çok sarıh ve harekeli bir şekilde "**asıl bennâ**" olarak yazılmıştır.

s.83/63b/4- "*Her milün üzerinde çanlar asıldılar. Ol sâ'at gele ol binâyı **bargılar**, çanlar çalalar, leşkere haber ola*"

s.83/63b/12 – "*Ol leşker bir uğurdan binâyı **barkdılar***"

s.83/63b/16- "*Çâr nâçâr bennâlar ol binâyı **bargup** yapmağa başladılar*"

"**Bargılar**" kelimesi tıpkı basımı verilen P'de "**barglar**" şeklinde; Öztürk her nedense "**bargılar**" olarak okumuş; M ve Pa nüshasında "**uralar**" diye yazılı olduğunu dipnotta belirtiyor.

"**Bargılar, barkıdılar, bargup**" kelimeleri, Moğolca "**barı: inşa etmek**"⁸² kökenine dayanmaktadır.

s.88/68b – "*ve dabi ol kelise yıkıldukda ol **mil** içinde İlyas peygamber aleyhi's-selâm ve Hızır Peygamber aleyi's-selâm ve Sikender-i Zulkarneyn dünyaya geldiler.*"

Bu cümlede "**mil**" olarak okunan kelime "**yıl**" olacak; "*o sene içinde*", demektir.

s.106/84a- "*Vilâyet-i Yunan'da Karaman vilâyetine **hirâsan** gösterüp Gevele bisarını velveleye biragup (...) vilâyet-i Karaman'a **hirâsan** gösterüp*"

⁸⁰ Anonim Tevârih-i Âl-i Osman F. Giese nşr. haz. Nihat Aşamat, İstanbul 1992, s. 80.

⁸¹ Kasas: hikâye etme, anlatma, F. Develioğlu, s. 591; kısas: hikâyeler, rivâyetler. F. Develioğlu, s. 618.

⁸² Paçacıoğlu, a.g.e., s. 64

s.117/92- “*Etbâ’ına eşyâ’ına, ensâbına*” dizesinde geçen “*eşyâ’ına*” kelimesi “*esbâtına*” (torunlarına) okunmalıdır.

s.123/96b- “*girü bir mevsümünde gelevüz*” cümlesindeki “bir” kelimesi “*ber*” (üzere) olmalıdır.

s.133/104a- “*ve ba’zı bedâya gönderiüp Minnetoğlu Hocalığı derler anı gönderdiler*” şeklinde okunan bu kısımdaki “*Hocalığı*” sözlüğü “*harâçlığı*” (gayr-ı Müslimlerden alınan vergi) olması gerekir.

s.151/119a- “*kendüler âben-pûş polad içinde gark olup, bu şevketile hirâsan gösteriüp Kara Boğdan vilâyetine yürüyüp*”,

s.187/148b – “*Erdevül sofuları (...) vilâyet-i Acem’de hirâsan gösteriüp*”

Tıpkı basımı verilen metinde her iki yerde “*harâsân*”, son ikisinde de “*hirâsan*” şeklinde yazılı; ancak cümlenin gelişine uygun olarak, korku anlamını taşıyan “*hirâsân*” şeklinde okunması doğrudur; velakin “*hirâsân*” kelimesi, güzel he, re, elif, sin, elif, nun ile yazılır⁸³. Öztürk bu hususta hiçbir açıklama yapmamıştır.

s.107/85a- “*Yusuſca Beğ kahpezen Akkoyunlu’dan kırklar, yülükler, gök dolamalular, baldırı çıplak torlaklular, dülbendleri ucu nezkebliüler, Kürdistan azgunlar, Türkmen bozgunlular, mezhebsüzler, mezheblerin dinlerin yavu kalmuşlar, ehl-i İslam olan gâziler üzerine kâsd edenler, münaſıklar...*”

s.108/85a- “*... gidüp, Yusuſca Beğ kahpe-zen kırklar, yülükler (...) kırklar leşkerini târmâr ediüp (...) hamiyet ediüp kırklar, baldırı tolaklular leşkerini dağdıp (...) Türkmen’den ve Acem’den ve Kürdlerden, her boydan ve her tâyifeden ol dabi alıſ kırk elli bin kırklar, gök dolamalular (...) Uzun Hasan leşkeri bir bile ediüp, vilâyetün kurdudur, kaçır gibi olup Rum-ili leşkeri gerçek sanıſ, kırklar leşkeri sındı deyüp..*”

s.109/86b- “*Rum dilâverleri, Acem serverleri, kırklar, yülükler (...) ol taraſdan Uzun Hasan dabi kırklar ve Kürdler ve Acem ve Tatar leşkeri (...) Uzun Hasan leşkeri târmâr olup, kırklar ve yülükler münbezîm olup*”

“*Kırklar*” olarak okunan, hep olumsuz bir anlam taşıdığı apaçık görülen ve sekiz ayrı yerde tekrarlanmasına rağmen bir sözlüğe bakma zahmetine katlanılmayan bu kelimenin doğrusu “*kırıklar*” olacaktır. “*Kırık: (Far.) Eşek yavrusu, sıpa*”⁸⁴; “*kırık: ablaſsız, seſîb*”⁸⁵

⁸³ İbrahim Olgun-C. Draşan, *Farsça Türkçe Sözlük*, Tahran 1343, s. 377; Develioğlu, *a.g.e.*, s. 443.

⁸⁴ Paçacıoğlu, *a.g.e.*, s. 323.

⁸⁵ Kanar, *a.g.e.*, s. 451.

s.114/91a- “*kâfirlerini havâyî toprak ile helâk edüp, hisar erleri **yarı** kalmayıp beğlerine dahi emînlik sûretin gösteriüp gayret edüp hisarı vermeyüp..*”.

Bu cümlede geçen “**yarı**” kelimesi müstensih tarafından böyle yazılmış ise de cümlede bir anlam ifade etmiyor. Doğrusu “**yavı**: *sahıbsız, yabancı*”⁸⁶ olmalıdır.

s.116-117- Fatih Sultan Mehmed’in ölümüne bir tür mersiye olarak yazılan bir şiirin, Efdal Sevinçli’nin *Bizans Söylenceleriyle Osmanlı Tarihi* (İzmir 1997) adıyla yayımladığı metinde de geçtiğini gören Sayın Öztürk, “*Yusuf b. Abdullah (s. 206 vd.), bu manzumeyi küçük kelime değişiklikleriyle, Oruç Beğ’den almış olabilir.*”⁸⁷ demektedir. Ancak bu söylemin tersi daha doğrudur. Çünkü, Ahmed Dâî’nin *Cinan-ı Cenân* isimli eserinin elde mevcut nüshalardan Eşrefzâde’ye izâfe edilmiş olan *Hazâ Kitâbu Cenâni’l-Cenân (li) Eşrefzâde* başlıklı eserin müstensihî, 836/1432 senesi Saferi’nin on yedisinde Yusuf ibni Abdullah olduğu görülmektedir:

“*el-abdü’z-zâ’if en-nabîf el-esîm, el-mu’lim, el-müftekir ilâ rahmeti’llahi Yûsuf bin Abdullah. Fi’l-yevmi’l-abad es-sâbi’ aşâr min şebri Safer. Hatemellahu bi’l-bayrı ve’z-zâfer. Li-âmi sitte ve selâsin ve semâne mie. Ve’l-hamdu li-velîyyihi ve’s-selâtu ale,’n-nebiyyihi. Temme*”⁸⁸.

Yusuf bin Abdullah ile 895/1490’da istinsah ettiği bir *Muhammediye* kaydında da karşılaşılmaktadır⁸⁹.

Bu durumda, 15. yüzyılın ikinci çeyreğinde doğduğu tahmin edilen Oruç Beğ, henüz sabâvet çağındayken, Yusuf bin Abdullah’ın 17 Safer 836/13 Ekim 1432’de söz konusu kitabı istinsah ettiği görülmektedir. Buna göre araştırmacının görüşü mensûhtur.

s. 124/97b- “*Ammere (748) li’l-Hakk’i bâze’l-mescide*”

748- “*ammere P: ömrehu Pa (135b/2)*”

Pa nüsha farkı “**ömrehu**” olarak okunmuş, doğrusu “**ammerehu**” (: imar etti) olacaktır.

s.125/98b- “*şehr-i Edrene’de bir sâ’ika olup, yedi yerde yıldırım iniüp, yedi yerde menâreler bigi **ivler bigi** yakup harâb oldu*”.

Bu cümlede “**ivler**”: evler⁹⁰ anlamında okunursa ki böyle yazılmış, bu durumda ikinci “**bigi**” kelimesinin atılması lazım. İkinci bir ihtimal ise **irâ’lar**:

⁸⁶ Paçacıoğlu, *a.g.e.*, s. 672.

⁸⁷ *Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nşr)*, s. 117, dipnot:706.

⁸⁸ İsmail Hikmet Ertaylan, *Türk Edebiyatı Örnekleri VII: Ahmed-i Dâî Hayatı ve Eserleri*, İÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, Üçler Basımevi, İstanbul 1952, s. 172.

⁸⁹ Amil Çelebioğlu, *Muhammediye I*, İstanbul 1996, s. 60.

⁹⁰ Paçacıoğlu, *a.g.e.*, s. 266.

(parlamalar, ateş çıkma, alevler)⁹¹ kelimesi müstensihlerce “ivler” şeklinde yazılmış olmasıdır. Sayın Öztürk sadece yeni harflere aktarıp bırakmış.

s.137/107b– “Evrenoslular dahi İshaklular dahi ve tavcalar **Kırbova** (870) *ovasında durup*”.

870- “**Kirtuh/Kirtoh P: Kıriva Pa (145b/13)**” şeklinde mukayese ettiği metinlerdeki yazılış biçimini veren Öztürk’ün metinde geçmeyen “**Kırbova**” kelimesini nereden alıp buraya yapıştırdığı belli değil! Ancak s.154/121b’ye geldiğinizde “*Bu doyumluk kim bunda oldu, Varna ve Kosova’da ve şehr-i Kostantin ve **Kırbova** (966) gazâsında vâkı’ oldu ola*” cümlesindeki “**Kırbova**” ismi Pa nüshasında yer almış ve bu yazım tercih edilmiştir. İlk geçtiği yerde bu durum açıklanmalıydı.

966- “**Kırbova Pa (160a/13): Kirtova P**”

s.149/117a – “*Tunca suyu taşıdı ve Meriç taşıdı. Şehr-i Edrene kenarları harâba verdi. Hatta yeni imâreti ve hamamı alup ve köprüi ve **tabâhları** alup*”

Doğrusu “**tabbâhları**” (pişirici, aşçıları) olmalıdır.

s.149/117a- “*karıncanın kanadıdır zevâli/ **İnine** uran itin n’ola hâli*”.

Sayın Öztürk bu şiirin ikinci mısrası üzerine dipnotta (dipnot: 947) uzun boylu bir yoruma girişmiş ve “*Benim açımdan bu atasözünün ikinci mısraı karanlıktır. Kelimesi kelimesine tercüme ettiğimizde Almanca’da ‘inine saldıran itin hâli ne ola?’. Burada çıkan anlam, böyle bir köpeğin hâlinin kötü olacağıdır. Fakat buradaki ‘ini’ ifadesi yeterince açık değildir. Bu açıdan kesin olmamakla beraber buradaki ‘inine’ ifadesinin ‘issine’ ya da ‘ıssına’ yani efendisine olması gerektiğine dayanarak değiştirdim ve öylece tercüme ettim. Fakat yazma hatasından kaynaklanabilecek böyle bir varsayımda, aynı beytin büyük alim Kemalpaşazâde’de (VII. Defter, s.404) de yer alması dolayısıyla Oruç Beğ’in metin nakli kuşkusuz doğrudur (Kreutel, s.168, 902 yılı, not 8).*

Kreutel, bu beytin ikinci satırındaki ilk kelimenin ‘inine’ değil ‘issine’ ya da ‘ıssına’ olması gerektiğini söylüyor ki, bizçe de böyle olması lâzım gelir. Buna göre ikinci satırın anlamı şu şekilde olur: ‘Sabibine havlayan köpeğin vay hâline!’”

Evet, Sayın Öztürk’ün, Kreutel’in yorumuna katılması doğrudur. Ancak metnin okunuşunda sorun var. Birincisi “**uran**” değil “**üren**” olmalı. İkincisi de “**ıssına**” okunmamalı. Çünkü vezin buna izin vermiyor. İlk hece açık hece olmalı. **Is-** ise kapalı hecedir. Ama hazf dediğimiz usulle **s**’nin birini düşürüp “**ıssına**” okunabilir. “**İssına üren itin nola hâli**” okuyuşu ilk mısra ile de çok uyumlu. “**Zevali gelen karınca kanatlanır**” diye bir atasözü var. İkinci mısra da

⁹¹ Develioğlu, a.g.e., s. 531.

köpeğin sahibine havlaması kendi sonunu hazırlaması gibidir, yani kanatlanın karıncaya benzer demek istiyor. Buna göre beyit:

“Karıncanın kanadıdır zevâlli

İsına üren itin n’ola hâli”

Mefâilün mefâilün feülün

Olmalıdır.

s.13/8b- “Râbi’a Hatun’u nikâh edüp verdiler. Ol gece Osman Gazî murâd verüp murâd aldı. Yarındası **yiğit yeñil**, ekâbir ü a’yân, ulu keçi at koşusuna çıkıldılar.”

s.14/9b- “Bahadırlıkda, dilâverlikde şöyle ad çıkardı kim, **yiğit yeñil** arasında hürmetlü ve izzetlü kopdu.”,

s.154/122a- “adamlar gönderüp Anadolu’ya ve Rum-ili’ne her taraftan varup çağırup, bir ulu gazâm vardur deyüp, **yiğit yeñil** gelsünler, Allah doyurursa doyurayın deyü”,

s.155/122b- “Malkoçoğlu Balı Beğ münâdî etdüirdi kim: **Yiğit yeñil** gazîler, dilâverler bilün ve âgâb olun, ben gazâyâ niyyet etdüm kim, gazâ edüp düşmenile buluşmağa.”

Bu dört cümlede de “**yiğit yenil**” olarak okunan ikili kelimenin doğrusu “**yiğit yînil**” olacak. Bu ifade Tursun Bey’de “*Ammâ ba’zı yiğit yinil at yüzdürmek ile ve tavar derisin yüzdürüp sal itmek ile (...) kâfirün ardından jitişti*”⁹² şeklinde geçmektedir. **Yiğit yînil**: Gözü pek ve çevik, atılgan ve atak olanlar, anlamında kullanıldığını Mertol Tulum’un açıklamasından öğreniyoruz⁹³.

s.157/124b- “Ol kadar bî-nihâyet mala, esbâba, esire doyum oldular. Esirleri koyun sürüsü gibi sürdüler. **Bünlük** (990) vilâyet, **uğurluk** memleket...”.

990- “P ve Pa yazmalarında ‘**bünlük**’ şeklinde imla edilen bu kelime ‘**bünlük**’ ya da ‘**büklük**’ olup ‘**ağaçlık yer**’ anlamındadır” yorumunda bulunmuştur.

Ancak kelime “**bünlük**” şeklinde yazılmış; cümlenin siyâk ve sibâkına bakıldığında “**ağaçlık yer**” uyum sağlamamakta; bu kelimeyi “**büklük**: *nasib, lokma*”⁹⁴ anlamında kullandığı görülmektedir. Müverrih buna göre “*Ol kadar bî-nihâyet mala, esbâba, esire doyum oldular. Esirleri koyun sürüsü gibi sürdüler. “Büklük: (nasiblik lokmalık) vilâyet, “uğurluk: (kuntlu, meymeneti)*”⁹⁵” diye nitelmiştir.

⁹² Tursun Bey, *Târîb-i Ebü'l-Feth*, Haz. Mertol Tulum, Baha Matbaası, İstanbul 1977, s. 138.

⁹³ Tursun Bey (Mertol Tulum nşr.), s. 271.

⁹⁴ *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 54

⁹⁵ Mehmet Kanar, *Kanar Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*, Say Yayınları, İstanbul 2011, s. 692.

s.173/139a- “*yansu bigi yapışup, karınca bigi üşüp, yılan bigi dolaşup, **sagırğa** bigi turmanup tırmalanup bisar üzzerine çıkduklar.*”

Cümledeki “**sagırğa**” kelimesi tıpkıbasımda olduğu gibi okunmuş; ancak “**sıkırgan** (büyük sıçan, gеме)”⁹⁶ olarak okunması daha doğru olabilir.

6- Metne Fuzûlî Eklemeler.

Sayın Öztürk, zaman zaman gereksiz yere metin üzerinde köşeli parantez içinde eklemeler yapmaktadır.

s.21/14b- “*Rum-eli’ni Allâhu ekeber ünüyle doldu[rduklar]. Gâziler tekbir âvâzını Rum-eli’ne doldurdular.*”

Burada verilen misalde görüldüğü gibi.

s. 41/29b- “*Mûsâ Çelebi gelüp Bursa’da oturdu. Emir Süleyman bunu işitdi; Edirne’den [göçüp] yeniçeri, kapu balkızyla, Rum-eli leşkeriyle Anadolu’ya geçüp Bursa’ya vardı*”.

Bu cümlede anlam açık “**göçüp**” kelimesi fuzûlî eklenmiştir.

s.133/103b- “*Ve girü ol [becenenün] muhkem çokluk âdemisi [104a] ve eri [vardur] Gâzilerimiz ol bicene üzzerine vardular.*”

Bu cümlede de araya “**becenenün**” (avcı kulübesine benzetilen düşman kalesi) kelimesini eklemeye lüzum var mı? Cümlemin devamında zaten var. İstinsah hatasına binaen “**bicene**” okunmuş ise de yine yanlıştır.

s.67/50b- “*ecel derzisi kaftanlar biçüp, nîzeler, şabtalar, yalmanlu sünüler, nebtîz [harbeler] işne bigi kurulular...*”.

Metne kelime kelime bakalım: “**nize**” (: kargı, mızrak, süngü, harbe)⁹⁷; “**şabta**” (: sırtık)⁹⁸; “**yalmanlu**” (: sivri uçlu, kesici ağızlı)⁹⁹; “**sünü**” (: süngü, mızrak)¹⁰⁰; “**nebtîz** (: *nab-tez: A very sharp-edged sword or knife = nap-tez*)¹⁰¹ (çok keskin kenarlı kılıç veya bıçak). Bu durumda, “**nebtîz**” kelimesinden sonra araya sıkıştırılan “**harbeler**” sözcüğü metnin anlamını bozmaktan başka bir işe yaramamaktadır.

⁹⁶ Paçacıoğlu, *a.g.e.*, s. 480

⁹⁷ Develioğlu, *a.g.e.*, s.1009.

⁹⁸ Kanar, *a.g.e.*, s.626.

⁹⁹ Kanar, *a.g.e.*, s.731.

¹⁰⁰ Kanar, *a.g.e.*, s.622.

¹⁰¹ Steingass, *a.g.e.*, s. 1384, 1386.

Görüldüğü üzere, metne [...] köşeli ayrıçlar içinde fuzuli eklemeler yapılmış halbuki gerektiği yerlerde ise hiçbir düzeltme yapılmadığı görülmektedir. Aşağıda verilen cümlelerde görüldüğü gibi:

s.75/56b- “*Arab ve Acem, Hind ü Sind, **Hatâ vü Hotan**, Çin ü Maçin...*”

Evet, müstensihin dalgınlığından “*ye*” harfi eksik yazıldığından “**Hatâ vü Hotan**” okunacak bir imla ortaya çıkmış; karşılaştırmaya dahil edilen M nüshasında zaten “**Hitay**”¹⁰² şeklinde yazılı; bu da dipnota dahi yansımamış, aynı isimler birkaç sayfa sonra “**Hitay ve Hotan**” doğru okunmuştur.

s.78/59a- “*Hind ü Sind ve Çin’dür, Maçin’dür. **Hitay’dür, Hotan’dur** ve vilâyet-i Acem*”.

Bu durum istinsah hatasından kaynaklansa da yazım hatası söz konusu olmayan kimi isim veya kelimelerde de ilkin yanlış sonra doğru okunuşuna sık sık rastlanmaktadır. Mesela,

s.78/59b- “*ve Arak’dur ve Belh’dür Türkistan’a varınca, Deşt’dür, Kıpçak’dur ve Uygur tâyîfesi ve Moğol. **Vaktâ** bu memleketler Türkistan’dur. Ve Deşt’den beriisi Çerkez’dür, Kırım’dur ve Kefe’dür ve Rus’dur ve Leyb’dür ve Karaboğdan ve Eflak’dur tâ Ungurus’a varınca.*”

“**Vaktâ**” okunan kelime bir sonraki sayfada doğru olarak “**ve Kata**” okunmuştur.

s.80/61a- “*Hind ü Sind, **Hitay ve Hotan**, Çin ve Maçin **ve Kata** ve tâyîfe-i **Kenânistan** ve **Aşganiyân**”*

İlk Anonim Tevârih-i Âl-i Osman’ı yayına hazırlarken de bu kelimenin yanlış okunduğunu belirtmiştik¹⁰³. Kısacası, metni neşreden, yeni harflere çevirdiğini dönüp tekrar kontrol etme zahmetine katlanmamaktadır.

7-Metin Tesisinde Göze Batan Nüsha Farklarındaki İsabetsiz Tercihler

Metin tesisinde kelime ve cümle seçimi isabetli olmadığı gibi metin neşri kurallarına da uymayan anlaşılmaz bir yol izlendiği görülmektedir. Söz gelimi;

s.159/126a- “*Sultan Bâyezîd’ün kızını kendüye **hem-zâd** (1014) etmeğe. Sultan Bâyezîd dahi râzı olup, **dünür dünüşü** (1015) olalar*”

¹⁰² Oruç Beğ Manisa Nüshası (M) vr. 56a.

¹⁰³ Osmanlı Tarihinin Temel Kaynaklarında İlk Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (Edirne Nüshası), Haz. Hasan Yüksel vd., Cumhuriyet Üniversitesi yayınları, Sivas 2021, s. 126.

1014- “*hem-zâd* P: *nâm-zâd* Pa (165b/2)”

1015- “*dünür dünüşî* P: *dünür ve dünüşî* Pa (165b/2-3)”

Bu cümlede yaşıt anlamındaki “*hem-zâd*”¹⁰⁴ kelimesi yerine “*nâm-zed*” (: nişanlı, yavuklu, aday)¹⁰⁵ tercih edilmeliydi. Hısım akraba anlamındaki “*Dünür dünüşî*”deki problemi tekrar etmeye gerek yoktur.

s.130/102b- “*kâb-i Elvend Dağ anun yanında sanki dâne-i bardal ve başbaş gibidir, anun gibi sarplık dağlardır kim, üzerinden kuş uçmaz, kalan yerden hayvanât yürümez* (808), *albıç değnegile çıkağu yerlerdür*”.

808- “*kuş uçmaz, kalan yerden hayvanât yürümez karga sekmez* P: *kuş uçmaz kulan yürümez, karga sekmez* M (84b/8) / *kuş uçmaz kalan (harekeli) yürümez ve karga sekmez* Pa (104b/9).

Kreutel (s.161, 897 yılı, not 6) bu cümleyi şöyle açıklıyor: Fakat P nüshasına bunu kopya eden kişi yanlışlıkla *kulan* (Kreutel *kolan* okumuş) yerine *kalan* yazmış. Müstensib böylece, metnin anlamadığı bu yerini kendisince anlamlandırmak istemiştir. Metnin muhtevasını kendi bildiğince, ancak tamamen yanlış bir şekilde, genişletmiş ve “*kalan yerden hayvanat yürümez*” anlamını yüklemiştir. Bu yanlışlık, P nüshanın kötü durumu için tipik bir örnektir. Ancak bu nüsha diğer bölümleri itibariyle tamdır; Pa ve M nüshalarından daha iyi durumdadır...”

P ve Pa nüshalarında müstensihlerin “*kalan yerden hayvanât yürümez*”e dönüştürülen ibare daha eski bir nüsha olan M nüshasında “*kulan yürümez*” şeklindedir. Kreutel de doğrusunun bu olduğunu söylüyor. “*Kulan (Kolan): yaban eşeği, tay, kısrak*”¹⁰⁶ anlamındadır. Cümlenin siyak ve sibakı bunu gerektirirken yine de yanlışta ısrar edilerek P ve Pa nüshalarında müstensih veya bu metinlerin müellifinin yanlış teviliyle “*kalan yerden hayvanât yürümez*”e dönüşen ibare tercih edilmiştir.

s.131/103a- “*sarplık yerlere çıkup, sarplık dağlar, depeler başında yollar ağzında durup, biçeneler* (823) *ağzım alup, ya’ni halâs olavuz deyü...*”

823- “*biçeneler* P: *beceneler (harekeli) Pa (141a/10) / becene* M (85a/14). ‘becene’ tabirini eserinde zikreden ve çok güzel şekilde açıklayan ilk tarihçi Tursun Bey (TEF 1977:123vd.)’dir. Bu konuda fazla bilgi için Kreutel’in (s. 162, 897 yılı, not:9) verdiği şu kaynağa bakılabilir: A. Tietze, “Ein slavisches Lehnwortin den frübosmanischen

¹⁰⁴ “Yaşdaş, yaşı bir”, Develioğlu, a.g.e., s. 425

¹⁰⁵ Develioğlu, a.g.e., s. 964.

¹⁰⁶ Paçacıoğlu, a.g.e., s. 342, 370.

Chroniken”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Band 65/66, Wien 1974/75, s. 219-222” şeklinde upuzun bir dipnot vermiştir.

s.132/103b- “bir taraftan gâziler **beceneleri** yağma ve talan kalup..”

s.133/104a- “Gâzilerimiz ol **biçene** üzerine vardular (...) kim ber **becene** vardır, erkeğini, dişisini (...) ol **biceneye** varup yazsar çizer gibi olup”

Aynı sayfada bile bir imla birliği yok; hâlbuki burada verdiği bu uzun dipnotta kelimenin doğru okunuş şeklini gördüğü anlaşılmaktadır. Bu doğru yazılış varken P nüshasındaki “**biçene**” yazımını tercih edilmiş.

“**Bicene**: Bicene olmak bir yere kapanmak sığınmak, gizlenmek”¹⁰⁷, demektir. Burada isim olarak geçmekte; Pa ve M nüshalarındaki doğru yazım “**Beceneler**” tercih edilmeliydi. “**Becene**: Kulübe, avcı kulübesi”¹⁰⁸. Kelime Sırpçadır¹⁰⁹. Müverrih düşman kalelerini avcı kulübesi şeklinde küçümsemektedir.

s.187/vr.148b- “Ve girü vilâyet-i Acem’de feterât olup **Erdevül** (1211) sofuları kızıl taçlarla baş kaldurup (...) **Erdevüllüler** baş kaldurup yürüdüler.”

1211 “**Erdevül P: Erdebîl Pa** (184b/2)”

Burada Pa nüshasındaki yazım biçimi ‘**Erdebîl**’ tercih edilmeliydi. Türk tarihindeki yaygın kullanım şekli budur.

s.187/148b- “Sultan Bayezid han (...) ne kadar Anadolu’da ve Rum-eli’nde **kızıl taclular, sofular** (1212) varısa teftiş etdürüp oğhıyla ve kızıyla göçmek buyurup, Mora vilâyetine Moton ve Koron hisarı tarafına gönderdiler. (...) **Şeyh Erdevül’dan** (1215) ağır elçisi gelüp”.

1212 “**kızıl taclular sofiler P: kızıl başlu taclu sofiler Pa** (185a/2)”

1215 “**Şeyh Erdevül’dan P: Şeyh İsmail Erdebîl’dan Pa** (185a /5-6)”

Buradaki metin tercihinin de isabetli olmadığı, dipnotlarda gösterilen Pa nüshasındaki “**kızıl başlu taclu sofiler**” ile “**Şeyh İsmail Erdebîl’dan**” yazımları tercih edilmeliydi.

8- Çeviri Metnin Kurulması, İmla ve Transkripsiyon (s. XLV)

Sayın Öztürk, “Çevri metne, Oruç’a ait altı nüshadan P (Paris) yazmasını temel kabul ettim. Ancak P’ye göre anlam bakımından daha doğru kelime veya cümleyi, diğer nüshalardan (M ve Pa) aldım. C (Cambridge), O (Oxford) ve R (Roboby) nüshalarını ise yukarıda

¹⁰⁷ *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 44

¹⁰⁸ *Yeni Tarama Sözlüğü*, s. 41.

¹⁰⁹ Paçacıoğlu, a.g.e., s. 73.

belirtilen nedenlerle karşılaştırmaya dahil etmedim. P'yi, M (Manisa) ve Pa (Paris) yazmalarıyla karşılaştırarak nüsha farklarını sayfa altlarında verdim.” (s.XLV) diyor.

Evet, Sadettin Buluç'un 1938'de üzerinde doktora tezi hazırladığı ve anonim tevârih metinleri olarak addettiği -ki bizce doğrudur- P ve Pa nüshaları ile M nüshası arasında çok büyük farklar var. Bu farkların tamamı karşılaştırmada dipnotlarda yer almamakta; bazı kelimeler teberrüken gösterilmiştir. Üstelik, bu iki nüshada (P ve Pa) Oruç Beğ'in adı da geçmemekte; bu metinleri *Oruç Beğ Tarihi* olarak neşreden Sayın Öztürk bu meseleye hiç değinmez. Üstelik, bu iki nüshanın Oruç Beğ'e ait olduğu da bir faraziye! Oruç Beğ adının geçtiği iki nüshanın birincisi Babinger'in neşrinde yer alan Oxford nüshasıdır; müverrih burada, “*bu fakîr u hakîr u za'îf-i nahîf Oruç bin Âdil el-Kazğâz kâtibü'l-Edirnevî gördü kim her kıssada dürlü hikâyetler söylenmişdür ve illâ Tevârih-i Âl-i Osman tevâtür ile denilmiş değül*” diye kendisi takdim etmektedir.

İkincisi ise, M (Manisa) nüshasıdır. Bu nüshada, “*Azîzler elbette her kişiye lâzımdır kim kendü zamanında olan pâdşâhları kıssasını anmak ve zikretmek gerekdür. Zira kim zıllu'llahı fi'l-arzıdır. İmdi, iy azîzler bu fakîr-i hakîr, za'îf-i nahîf-i mücrim Oruç bin Âdil el-kâtibü'l-Edirnevî görür kim her kıssalar kim her hikâyeler kim söylemişlerdür ve illa hiç Tevârih-i Âl-i Osman kıssası tevâtür ile denilmişdür değıldür.*” diyerek sahneye çıkar.

Öztürk, *Oruç Beğ Tarihi* adıyla neşrettiği metnin ne içinde ve ne de dipnotlarında bu kısımdan söz etmez ve sadece “*hicretün sene 687, altı yüz seksen yedi yılından tâ hicretün sene 906 dokuz yüz altı senesine gelince zamanımız pâdşâhı sultanu'l-islâm ve'l-müslimîn sultânü'l-mücâhidîn sultan Bâyezîd(e)...*”¹¹⁰ kadar sanki hiçbir fark yokmuş gibi sükût geçer.

Sayın Öztük'ün dipnotlarda gösterdiği nüsha farklarına bakıldığında, bu üç nüsha (P, Pa ve M) arasındaki farkların çok az ve basit olduğu görülür. Haliyle, “*Gerçekten bu üç nüsha arasındaki farklar bu kadar basit mi?*” diye şüpheye düşeriz. Böylesi bir kuşkuyla Sayın Öztürk'ün metin karşılaştırmalarını gözden geçirmek için araştırmaya başladım. Elimde Pa nüshası bulunmamakta; sadece M (Manisa) nüshası mevcuttur. **Manisa nüshası (M)** ile Sayın Öztürk'ün ***Oruç Beğ Tarihi*** adı altında neşrettiği metni karşılaştırmaya başlayınca gördüm ki P ve Pa nüshaları ile M nüshası arasında, karşılaştırma yapılamayacak kadar çok büyük fark var. Bunun yanı sıra, metin neşri kurallarıyla da bağdaşmayan çok örnekler de var. İşte bazı misaller:

¹¹⁰ *Oruç Beğ Manisa Nüshası (M) vr.2a; Oruç Beğ Tarihi (Öztürk nr.), s. 4 dipnot:6.*

1-M9b- “Kaçan kim ata süvâr olsa gazâyâ niyyet etse at üzerinde san Sam-süvâr veya **İsfendiyâr-ı rûyûten** idi.”

M'deki bu metin, Öztürk neşrinde şöyledir:

Oruç Beğ (Öztürk), s.11- “Kaçan kim ata süvâr olsa gazâyâ niyyet etse at üzerinde san Sam-süvâr veya **İsfendiyâr** idi.”

Görüldüğü gibi, M nüshasında isfendiyâr'ı niteleyen “**rûyûten**” (Tunc bedenli)¹¹¹ kelimesi göz ardı edilerek nüsha farkı verilmemiştir.

2- M33a- “doğru Engüri üzerine gelüp Engüri ovasında konup **kandak** çekdirüp dairesine oturup”

M'deki bu metin, Öztürk neşrinde şöyledir:

Oruç Beğ (Öztürk), s. 37//26b- “doğru Rum vilâyetine gelüp Engüri'ye çıktı. Engüri'nün ovasında konup dairesine **handak** çekdürüp oturdu”.

M nüshasındaki “**kandak**” kelimesi nüsha farkı olarak bile Öztürk'ün dipnotlarında yer bulmamış; halbuki bu arkaik Türkçe kelime “**handak**” yerine tercih edilmeliydi.

3- M12a- “**Eğer sana sual etseler bu tevârihleri, bu menâkıbları neden bildün? Nerden aldun, diseler? Biz fakîr dahî cevab virürüz kim bunun ba'zı râvîsi şehr-i Kostantin'de bir azîz vardı //12b// Dervîş Ahmed Âşîkî derler idi. Cihan-dâde, sâl-hürde yüz yaşında pîr idi. Sultan devrine irişmişdi. Baba İlyas ve Mublîs Paşa ve Âşîk Paşa ve Elhan Çelebî neslinden ve muhiblerinden idi. Ol dahi rivâyet itmişdür, bu menâkıbları. Anun râvîsi Orhan Gazî'nün bir imamı varmış İshak **Nakî** derlermiş. İshak **Nakî**'nün bir oğlu varmış Bahşî Faka derler imiş. Ol Bahşî Faka didüğümüz kişi kim vardur Sultan Murad'un babası Sultan Mehmed devrine kalmışdı. Ve dahi Şeyh Ede Balı'nın **oğlu oğlu** kalmış idi. Şeyh Mahmud derler idi. Ol dahi Sultan devrine kalmış idi. Babaları Şeyh Ede Balı yüz yigirmi beş yaşındaydı. Şeyh Mahmud dahi yüz on yaşındaydı. Sultan devrine kalmışdı. Bu Al-i Osman tevârihleri ve menâkıbları Sultan Mehmed bin Bâyezîd Han //13a// devrine **kalmışdı**. Gelince andan nakl olunmuşdı.”**

M'deki bu metin, Öztürk neşrinde şöyledir:

Oruç Beğ (Öztürk), s.11- “**Râvîye eğer** (58) sual etseler bu tevârihleri, bu menâkıbları neden bildün, nerden aldun deseler, biz fakîr **derüz** kim, bunun ba'zı râvîsi şehr-i Kostantin'de bir azîz vardı. Dervîş Ahmed Âşîkî derlerdi. Cihan-dâde, sâl-hürde yüz yaşında pîr idi. Sultan devrine ermişdi. Baba İlyas ve Mublîs Paşa ve Âşîk Paşa ve Elhan Çelebi neslinden ve muhiblerinden idi. Ol dahi rivâyet etmişdür bu menâkıbları. Anun dahi

¹¹¹ Ahmet Talat Onay, *Türk Edebiyatında Mazmunlar*, haz. Cemal Kurnaz, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992, s. 11.

râvîsi Orhan Gazî'nün [7a] bir imamı varmış. İshak **Fakı** derlerimîş. İshak **Fakı**'nun bir oğlu varımîş. Bahşî **Fakı** derlerimîş. Ol Bahşî **Fakı** dedüğümüz kişi kim vardır, Sultan Murad'un babası Sultan Mehmed devrine kalmış idi. Ve dahi Şeyh Ede Balı'nun **oğlu** (59) kalmış idi. Şeyh Mahmud derlerdi. Ol dahi Sultan **Mehmed** devrine kalmışdı. Babaları Şeyh Ede Balı yüz yirmi beş yaşında idi. Şeyh Mahmud dahi yüz on yaşında **ölmüşdü**, [doğrusu olmuşdu] sultan devrine kalmışdı. Bu Âl-i Osman tevârihleri ve menâkıblar, **tafsili ile ale't-tertib (60), Sultan Mehmed bin Bayezid Han'a gelince andan nakl olunmuşdu**'.

58- "râvîye eğer Pa(10a/4):râvî eğer P/ **eğer sana** M (12a/12)"

59- "P'de **"oğlu oğlu"** ise de kaynağı Aşıkpaşazâde'de (ÂPT 2013:13) olduğu gibi **"oğlu"** olmalı."

Görüldüğü üzere sadece P'de değil, M'de de **"oğlu oğlu"** diye yazılıdır!

60- **"tafsili ile ale't-tertib** Pa(10b/9): -PM.

İşte, P ile M (Manisa) nüshasındaki Bolt ile işaretlenen mühim farklar doğru dürüst gösterilmediği gibi, yanlış okunma ve takdim tehirlere de değinilmemiştir; teberrüken **"eğer sana"** ile **"tafsili ile ale't-tertib"** kelime farkları belirtilmiştir.

4- M33a- "Bu taraftan **dahi Sultan Bâyezid Han** etrâf-ı âleme nâmeler gönderüp leşker cem' **itmeğe başladı**. Anadolu'dan ve Rum-ili'nden akıncı ve cerebordan ve Eflak çerisinden ve Laz ve Serf **çerisi bile** ve Lazoğlu'nı **bile uydurup ve/ / 33b/ /** azağlar dahi dahi **bile cem' idüp ağır leşkerler hâzır idüp yürüdü**. **Oğulları** Emir Süleyman ve Sultan Mehmed ve Mustafa Çelebi **bile alup ve Deşt vilâyetinden dahi çokluk** Tatar gelmiş idi. **Aktav dirlir idi. Beğleri Edirne'de öldi. Ol Tatar çerisini dahi aldı. Bunca leşker cem' idüp** Sultan Bâyezid dahi yürüdü. Engüri'ye ovasında **Timur Han'ıla buluşdular**."

M'deki bu bölüm, Öztürk neşrinde şöyledir:

Oruç Beğ (Öztürk), s. 37- "Bu taraftan **Yıldırım Han ol dahi** etrâf-ı âleme nâmeler gönderüp leşkerler cem' **edüp** Anadolu'dan ve Rum-eli'nden **yirmi bin azeb ve beş bin yeniçeri (250)**, akıncıdan ve cerebordan ve Eflak çerisinden ve Laz elinden Serf leşkери ve Lazoğlu **kendüsi bile gelüp yüz bin mikdârı (251)**, bunlar **dahi leşkerler cem' edüp, kapu halkından ve silihdârdan ve sipahiden gayrı Yıldırım Han dahi leşkerini yasayup, bu taraftan yürüyüp veoğlanlarını** Emir Süleyman'ı ve Sultan Mehmed ve Mustafa Çelebi'yi **bile alup, ve dahi** Deşt vilâyetinden Tatar **leşkeri gelmişdi(252)**. **Tatar leşkerini bile alup kırk elli bin var. Bu leşkerler cem' olunup** Sultan Bayezid Han dahi **bu taraftan yürüyüp** Engüri'ye **çıktdı**. Engüri ovasında **buluşdular. Pençsenbe günü sabah Timur Han kondu, Yıldırım**

Han dahi cum'a gün ale's-sabah iki deryâ [bigi] leşkerler birbiriyle buluşdular."

250- "***beş bin yeniçeri*** P: -M Pa"

251- "***yüzbin mikdârı*** P: -MPa"

252- "M'de (33b/4) Tatar beyi olarak "***Ak-Tâv***" (harekeli) gösteriliyor."

M ile Öztürk'ün metni arasındaki farklar bold ile gösterildiği gibidir; ancak sayın Öztürk bu farkları basite indirgeyip sadece 250, 251 ve 253. dipnotlarda gösterilen üç farka değinmiştir.

5-M33b- "*pençsenbe gün sabah Timur kondı. Yıldırım Han dahi cum'a gün ale's-sabah buluşdular. Şöyle kim Yıldırım Han dahi Timur alayına alay düzdi İki taraftan ceng u muhârebe oldı. Birbiriyle azîm ceng*

Bir neberd oldı ki bergiz rüzgâr

Görmemişdi ana benzer tâc-dâr

İki leşker ayırd olmayup âkıbet Yıldırım Han'ın

M'deki bu metin, Öztürk neşrinde şöyledir:

Öztürk, s. 38- "*Pençsenbe günü sabah Timur Han kondı, Yıldırım Han dahi cum'a gün. Ale's-sabah iki deryâ (bigi) leşkerler birbiriyle buluşdular.*

Şöyle kim: Yıldırım Han dahi Timur Han alayına alay düzdi. İki taraftan iki deryâ bigi leşkerler iki ejderha birbirine dolaşup ceng (ü) muhârebe oldı. İki deryâ cüş edüp kaynayup, iki deryanın mevci birbirine (27a) katlup, er avâzı at süheylinden, at ayağı toynuğundan toz havaya ağup, girü havada bulut (253) duman bigi çöküp ag at, boz at, boz at, kara at birbirinden seçilmeyüp, oklar kazâ yağmuru bigi yağup kılıçlar şimşek bigi yalayup, başlar kesilüp deryâ bigi kan mevci akup bir azîm olup Rum-eli gâzileri, Anadolu dilâverleri ve Acem serdârları birbiriyle aheng edüp, iki derya bigi leşker birbirinden ayırd olmayup. Beyt

Bir neberd (254) oldı bergiz rüzgâr

Görmemişdi ana benzer cenk var.

Âkıbet Yıldırım Han'

253- "*bulut* Pa(46a/9:bulup P"

254- "*neberd (harekeli) Pa (46b/2): haber* P"

Burada ise M nüshasında sanki herhangi bir fark yokmuş gibi karşılaştırma yapılmamıştır. Nüshalar arasındaki ortak beyitteki “*cenk var*” ibare farkı dahi gösterilmemiştir.

6-M37a- “*Hicretün senè 816. Sultan Mehmed her etrafa nâmeler gönderdi. Elçiler virdi. Her taraftan elçiler geldiler barışdılar. Ol vakt Sultan, Musa’yla kovuşurken bu taraftan Karamanoğlu hareket idüp yürüdi. Sivrihisar’a geldi. Sivrihisar anın elinde idi. Sivrihisar’dan çıktı. Yıka boza memleketleri Bursa’ya geldi. Hacı İvaz Paşa Bursa’da subaşı idi. /|37b|/ Bursa halkını getirüp meşveret itdi, Karamanoğlu gelir deyü. Hisar yarağını gören hisara girdi. Yarağı olmayın kendü kaydını görsün didi. Ol kim hocalardur, malıyla esbâbıyla, yarağı ile hisara girdiler. Karamanoğlu geldi. Bursa şehrini oda urdu yakdı. Gelüp Pınarbaşı’nda lağımlar kazdırdı. Bınarbaşı suyunu akıdıp hisarı lağımla ala. İvaz Paşa tıydı, hisardan çıkdı, lağımlarını oda urdı. Halkını kırdı. Bunlar bu cenkde iken Musa’nın ölisini Kaplıca İmâreti’ne getürdiler. Karamanoğlu anı gördi gerü Karaman’a kaçdı gıtdi. Sultan Mehmed bunı işıtdi.”*

M’deki bu metin, Öztürk neşrinde şöyledir:

Öztürk, s. 46- “*Hicretün senè 816. Ve girü Sultan Mehmed her tarafa nâmeler gönderdi (284). Elçiler viribidi. Her taraftan dahi elçiler geldiler barışdılar. Heman elçi Karamanoğlu’ndan gelmedi. Ol vakt Sultan Mehmed, Mûsâ Beğ ile kovuşurken, bu taraftan Karamanoğlu hareket etdi. Yürüdü idi. Sivrihisar’a geldi. Sivrihisar’ı aldı. Sivrihisar anın elinde idi. Sivrihisar’ı dahi yakdı. Sivrihisar’dan çıkıdı (285). Memleketleri yıka boza gelüp Bursa’ya indı. Veziri Hacı İvaz Paşa ol vakt Bursa Subaşısydı¹¹². Bursa halkı gelüp İvaz Paşa’yla meşveretleşdiler, Karamanoğlu geliyor deyü. Hacı İvaz Paşa hisar yarağını gördüler. Hisar yarağını görüp hisara girdi. Yarağı olmayan kendü kaydını gördüler. Ol kim ulucalardur, ve (286) malıyla esbâbıyla yarağı ile hisara girdiler. Sonra Karamanoğlu Bursa’ya geldi. Bursa şehrini oda yakdı. Gelüp Bınarbaşı’nda oturdu. Lağımlar kazdırdı. Bınar suyunu külliye (287) akıdıp hisarı lağımlarla ala. Hisar içinden İvaz (33b) Paşa dıydı. Bir gece hisardan çıkıdı lağımlarını oda urdu. Halkını kırdı. Bunlar cenkde iken Mûsâ’nın meyyitini getürdiler Kaplıca’ya (288). Karamanoğlu işıtdi gördü. Heman kaçdı girü vilâyetine. Sultan Mehmed bu haberleri işıtdi.”*

284- “*Pa’da (57a/3-7) bu cümleinin devamında: “ki benüm altında olanlar hep gelsünler bunda göreyin kimlerdür, tâbi’ler midür bilem didi. Her taraftan beğlerbeği olanlar sancak beği olan hallü hâlince yollu yolunca eldiler. Gelmeyenler dahi adamların gönderdi. Âdet ve kanûn üzere almada vermede eksik komadılar”.*

¹¹² “*Veziri Hacı İvaz Paşa ol vakt Bursa Subaşısydı P (33a/12): Veziri Hacı İvaz Paşa ol vaktin Bursa’ya yirdi. Pa (57r/11-12)”, Sadettin Buluç, s. 13.*

285- “Sürribisar’dan çıkadı M (37a/14) Pa(57a/9):-P”

286- “ulucalardur ve P: hocalardur M(37b/3) ulu ulu bâceler Pa (57b/1)”

287- “külliyen Pa (57b/4): gölü suyunu P/-M”

Görüldüğü gibi M ile Öztürk’ün karşılaştırdığı nüshalar arasındaki 16 farkın sadece dördüne yer verilmiştir! Pa nüshasındaki bir farkın atlandığı da Buluç’un çalışması sayesinde öğrenilebilmektedir!

7-M58a-58b- “Hind’ün ve Sind’ün, Hitay u Hoten, Çin ve Maçin ve Kıpçak ve Kata ve **Bulgar ve Tâyife-i Kenânî’dan** ve Aşgâniyân”.

M’deki bu metin, Öztürk neşrinde şöyledir:

s. 80/61a- “Hind’in ve Sind, Hitay ve Hotan, Çin ve Maçin ve Kıpçak ve Kata ve **tâyife-i Kenânistan** ve Aşgâniyân”.

M nüshasındaki “**Bulgar ve Tâyife-i Kenânî’dan**” kelimeleri nüsha farkı olarak Öztürk’ün neşrettiği metne yansımamıştır.

8-M76b- “iki taraftan hayli âdem belâke olup **sancak beği Sultan Bâyezid’ün güyegüsi Ferhad Beğ** cenk arasında belirsüz olup rebîu’l-errelün evvelinde leşkerimize şikest vâki’ olup **girü Sultan Bâyezid güyegüsi dahi** Anadolu beğlerbeğisi Hersekoğlu ve Rum leşkeri sancağı beği Hızır Beğ oğlu Mehmed Beğ **buca** leşkerler cem’ olup varup girü Adana’yı Tarsus sınırında Mısır ve Şam ve Halep **çerisi gerühazır** Özbek ve Temrez Beğ **bunlarınla** buluşup **bunları** girü gâfil idüp ‘Biz cenk itmezüz, Sultan bize cenk itmen’ dedi. Gâfil olayup meseldir kim Arab cu’aydisiyle **kimesne başa çıkışmak olmaz**. Bağdat ayyârları, Acem kallâsları, **anların hilesinden âciz kalmışlardır**. Arap leşkerleri gerü bir hileyle bunların üzerlerine bucüm idüp **kaza-yi âsımânî** şöyle yüz gösterdi kim gerü **kaza gelse**,

Kaza gelse gerü görmez göz iy yâr

İzâ câe’l-kaza amiye’l-basar

Ve ara //77a// yerde gerü ölse gerek idi.”

M’deki bu metin, Öztürk neşrinde şöyledir:

s. 121- “İki taraftan hayli adam belâke **ve telef** olup Ferhad Beğ **sancak beği**, cenk arasında belirsüz oldu. Rebîu’l-errelaymun evvelinde leşkerimize şikest vâki’ olup **iki leşker birbirinden ayırd olup gelüp gittiler**. Anlar ol tarafa (737) bunlar bu tarafa.

Girü ol hinde Sultan Bâyezid Han ebbeda’llâhu ta’âlâ devletehü ve rif’atehü **girü bir güyegüsi kim**, Anadolu beğlerbeğisi Hersekoğlu **Ahmed Beğ** ve Rum-elileşkeri sancağı beği (738) **Mehmed Beğ veled-i Hızır Beğ dahi Anadolu’dan** leşkerler cem’ olup **Arab diyârına** varup girü Adana’yı Tarsus sınırında Mısır ve Şam

ve Halep leşkerleri hazır olup Özbeke Beğ, Temrez Beğ, iki leşkerler girü birbiriyle buluşup, girü Arab kallâşları bunları gâfil idüp: ‘Biz cenk itmezüz, Sultan bize cenk itmen’ didi, deyüp, girü bunları kılup, bu meseldir kim derler: Arab cu’aydı, Bağdat ayyârları, Acem kallâşları, Varsak harâmisi, Germiyan ugrıları (739), Karaman kulmaşları, Rum vilâyeti gâzileri, bunlarunla çıkışmak olmaz. Arab cu’aydıyla kimesne çıkmamışdur, aciz kalmışlardır.

Bu taraftan Arap leşkeri [96a] girü bir bileyle bunların üzerlerine hücum idüp kaza-yi âsımânî şöyle yüz gösterdi kim çarh hokkabazı, girü bir dürlü nerd oynayup kaza-yi mübrem şöyle câri oldu kim: Beyt

Kaza gelse gerü görmez göz (740) ey yâr

İzâcâ’e’l-kazâ amiye’l-basar (741) var”

737- “P’de “tarafda”

738- “beği M (76b/6) :-P”

739- “Krş. Yusuf b. Abdullah, 218.”

740- “göz M (76b/14) :-P”

741- “Kazâ (takdir) gelince göz görmez”. Bu beyit için bk. aşağıda 123b.”

Görüldüğü gibi, Öztürk, burada M nüshası ile neşrettiği metin arasındaki farkları iki kelimeyle sınırlamış ve takdim tehirlere de değinmemiştir.

9-M29b- “ve girü Mubarem ayının on üçüncü gün yekşenbe gün nâgâh gerü deryâ yüzünden beş ulu mâûna ve barça geldi. İçi pür âdem tolu Arnavud, Engürüs ve Bosna ve Freng azgunları ceng erleri iki binden ziyâde gemilerinin içi pür tolu hisâr yarağı ve erzak ya’ni gelüp hisara yarak getirüp ve hem yardım ideler”

M’deki bu metin, Öztürk neşrinde

s. 171- “nâgâh girü mübârek Mubarem ayının on üçüncü gün Yekşenbe gün, deryâ yüzünden beş ulu mavunalar ve barçalar da’vâyla gelmişler kim, hisara girüp yardım edeler, içi dolu adam. Girü Fireng azgunları (1095) cenk erleri iki binden ziyâde, içi dolu yarak yasak ve hem azuk, ya’ni gelüp hisara girüp yardım edelerdi.”

“1095- Girü Fireng azgunları P: Arnavud, Ungürüs ve Bosna ve Freng azgunları M (29b/14, 30a/1)/-Pa”

Böylece, M nüshasındaki sekiz nüsha farkından sadece birine yer vermiştir.

Sonuç olarak, Oruç Beğ Taribi ismiyle okuyucuya sunulan bu metin, yukarıda irdelenip dile getirilen sorunları taşımaktadır. Bilindiği üzere Oruç Beğ Taribi Osmanlı’nın kuruluş dönemine dair temel kaynaklardan biridir. Bunun için Oruç Beğ Taribi metni üzerinde daha çok çalışılması gerekir.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 133 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the *OTAM* Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to **otam@ankara.edu.tr**. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the "TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS" bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 133 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com